

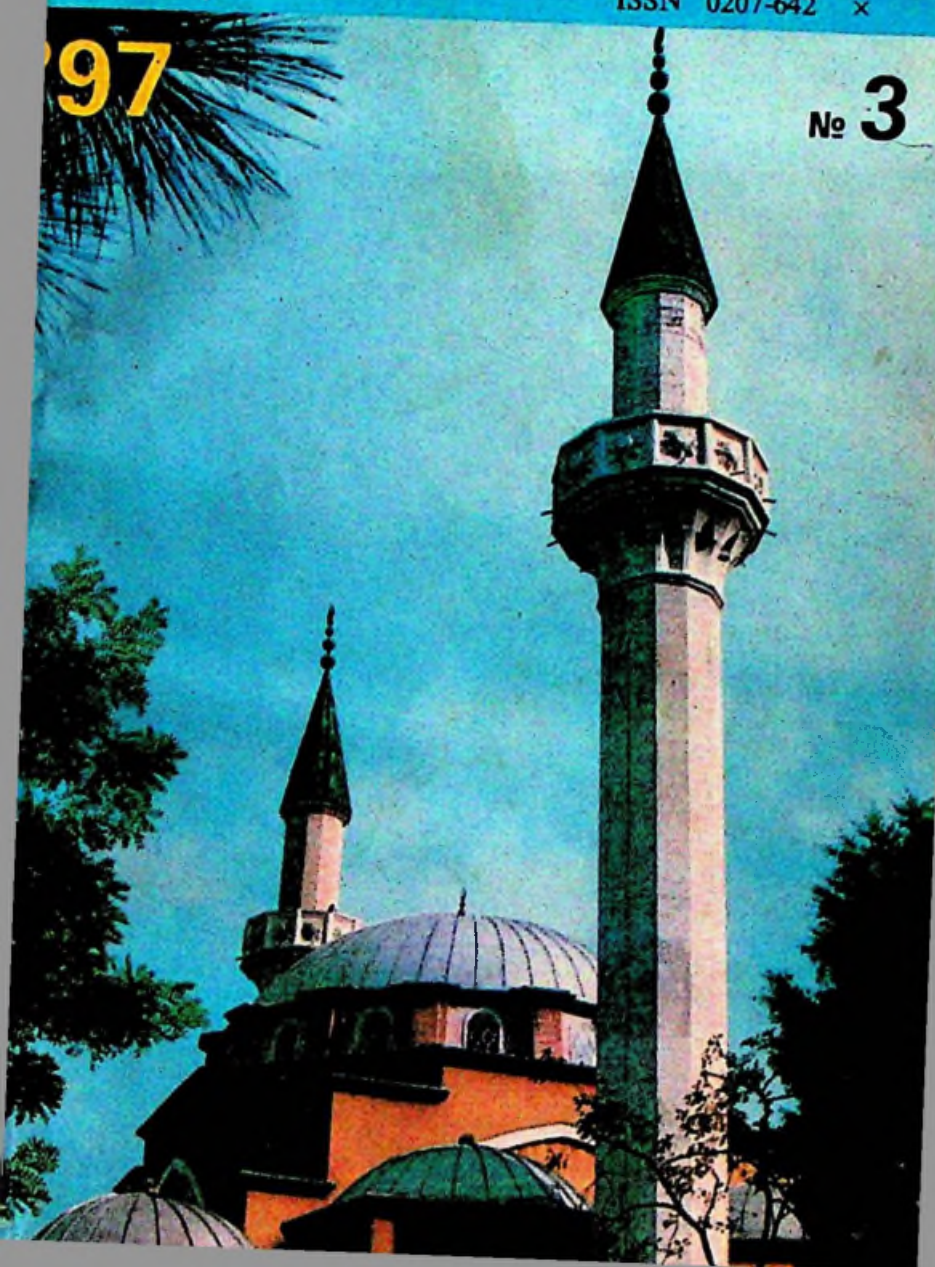

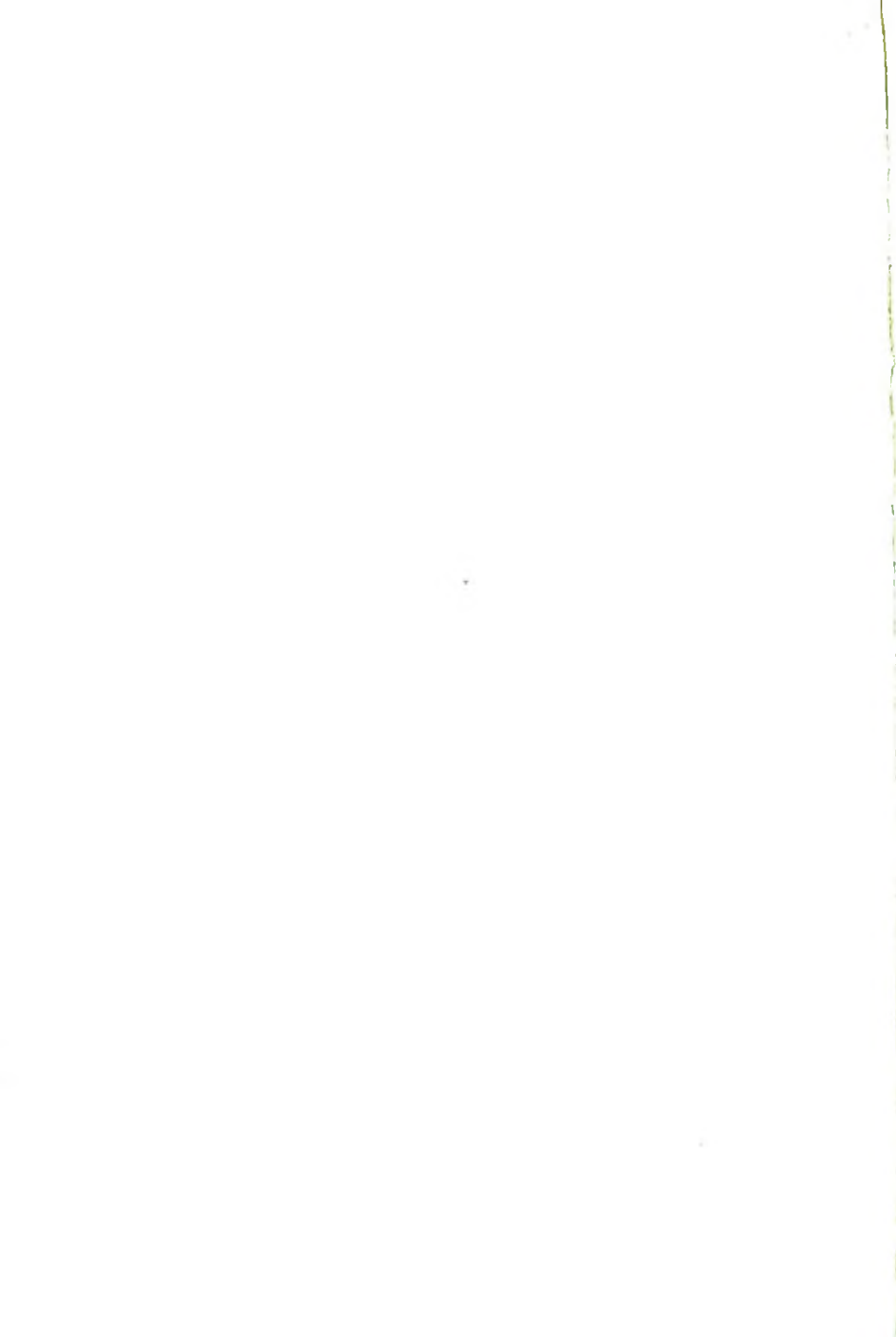
ИЫЛДЫЗ

ISSN 0207-642 x

97

№ 3

3

1997

Майыс

Июнь

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКИЕВА
(болюк мудири).

Он секизинджи
сене чыкъувы

МУНДЕРИДЖЕ

Биз озь ватанымыздамыз	3
Джынгъыз Дагъджы. Къоркъунч йыллар. Роман. Дева- мы	10

Публицистика

Ирфан Амет. Ах, Акъяр, вах Акъяр	59
Юнус Темиркъая. Зиядин Джавтобелининъ эдебий яраты- джылыгы	70

Хатырлавлар

Идрис Асапип. Телькъоралар артында	87
--	----

Тарих саифелери

Мемет Севдияр. Этногенез крымских татар. Биринджи кы- сым	106
Виктор Гапкевич. Иттифакъ эль муслимин партиясынынъ биринджи теэсис съезди	127

Эдебий асабалыгъымыздан

Амди Герайбай. Талакъ. Айрылыкъ. Омюр кече. Шаркълы- ларгъа. Джигитнинъ джыры. Улу озенли Асие то- тайгъа. Кызыл ташлы Хатидже тотайгъа. Кадет къача. Шиирлер	135
Рамазан Айтангъ. Къахыр меним. Советлерге. Эвимизге. Сельма Агат йырджымызгъа. Шиирлер	143
Эскендер Фазыл. Балалыгъымнен корюшюв. Баллада	147

Мектеп программасы муджиби

Эпвер Селямет. Эр шейингдем, Ватан! Ильки адымлар. Бе- шик йыры. Олмаса тузы. Ангине джувукъ. Ватан такъ- дими. Шиирлер	153
---	-----

Халкъ агъыз яратыджылыгъындан

Элял сют. Учъ кызынынъ къурназлыгы. Арсланнынъ али- дженаплыгы. Масаллар	158
---	-----

Эдебий такъвим

Иса Абдураман ватангъа къайта (Догъгъанына 60 йыл толу- вы мунасебетинен)	167
Иса Абдураман. Меним Къырымым! Купеш батаята. Къа- фес ясагъан устагъа. Кельмек ве кетмек. Янгы кунъ, селям! Шиирлер	169

Къырым Тюркие алякъалары

П. Н. Марциновский. Къырым дженкинден сонъ Къырым ве Тюркие арасындаки тиджарет	175
--	-----

Эдебиятынаслыкъ

Джафер Бекиров. Шаирнинъ талийи. (Эюп Дерменджининъ догъгъанына 90 йыл олуву мунасебетинен)	178
Айдер Осман. Рауф Парфи	186
Сейяр Муртазаев. Роман-къош дегиль, Орман-къош'	192

БИЗ ОЗЪ ВАТАНЫМЫЗДАМЫЗ

Къантарны алтын чеккен терезеге авуштырмакъ вакъыты
кельди

Сабыкъ СССР адыны ташыгъан империяда, эр кеске белли олгъаны киби, пек фааль суретте арскет эткен, яшайышымызнынъ эр бир тарафына сокъулгъан пропаганда механизми болдурмай-талмай ишлеп тура эди. Империянынъ сонъки йылларына якъын КПСС Меркезий Комитети адындан худжур янгъы директива берильген эди. О коръсствовде эр бир языджы я да шаир, бестекяр, театр, кино эрбабы — эписи мытлакъа гениаль, пек истидатлы олмайлар. Эм ойле олмалары да шарт дегиль. Эгер оларнынъ иджат эткен эсерлери бизим совет акъикъатымызны, бизим яшайышымызны, бизим идеалларымызны акс эттирселер, яхшы тарафтан тариф этип, эр кеске бильдирселер, алгъышласалар, ойле эсерлерни басмакъ, чокълатмакъ, оларгъа кенъ ёл ачмакъ керек, денильген эди.

Бу энъ тёпеден берильген директивадан файдаланып, бутюн СССРде, шу джумледен кырымтатар эдебиятында да музыкада ве башкъа буларгъа ошагъан сааларда акъикъатта истидатлы, буюк эмиети олгъан эсерлер иле бир сырада пек чокъ меракъсыз, Шолоховнынъ айткъаны киби “ссы-рятина”, ренксиз, не акъылгъа, не де юрекке бир шей бермеген эсерлер де китап тюкянларына толуп къалдылар. Оларнынъ, дамсыз, тузсыз, ренксиз, джансыз, китапларыннынъ талийи эксериетте бойле ола эди: языла, буюк замет, къавгъа, кимерде партия Меркезий Комитетининъ косъте-ришинен басыла, тюкянларгъа тюше, ята, тозланып къала, бир къач айдан сонъ макулатурагъа котерип атыла, чёплик ола.

Бу ал бизим кырымтатар санатында де кениш ёл алгъан эди. Сонъки отуз йыл ичинде кырымтатар тилинде чыкъкъан юзлернен китаплар арасында меракълы, акъыллы, истидатлы, керчектен усталыкъ иле язылгъан эдебий эсерлерни пармакънен саймакъ мумкюндир.

Биз бу ерде шимдилик конкрет эсерлерни ве оларнынъ муэллифлерини аселет айтмай кечемиз. О илеридеки иш. Китап чокъ, шиирлер бири-бирлерининъ артындан басылып чыкълалар, янгы музыка эсерлери кунъ-кунъден радиода, я да концертлерде эшитиле, амма меракъланып окъумагъа, динълемсге, мемнион олмагъа кельгенде бир шей арап тапмасы, динълемеси пек кыйын меселе ола.

Макъале, очерк, репортаж — олар да эдебият махсулаты, эдебиятнынъ бир шекили, лякин олар журналистика иле зияде багълы, омюрлери бир къач кунъ ола, сёз олар акъкъында кетмей. Сёзюмиз эдебий эсерлер: икяелер, повестьлер, романлар, шиирлер, поэмалар ве иляхре акъкъында кете.

Дженктен сонъ, хусусан Озбекистанда, джанланмагъа башлагъан кырымтатар эдебияты темелинен озюне келалмады. Тувгъан топрагъында тамыры олмагъан, суный суретте яратылгъан эсерлернинъ эксериети джансыз, меракъсыз, олю догъгъан киби эдилер. Бу — эсас себеп. Ватанынъ, тувгъан топрагъынъ олмаса, джанлы, истидатлы эсер догъмай, о эписи бир суный ола, керек талапларгъа джевап бермей. Памукъчылар, трактор айдавджылар, ударниклер, къуруджылар акъкъында онларнен, юзлернен эсерлер язылды. Икяелер, повестьлер иджат олунды.

Базы эсерлер Мубарек сахраларыны, андаки яшайышны тариф эте эдилер. О джеэннем атешли, инсан яшап оламайджакъ ерлерде Рашидовнынъ къуллары олып омюр этмекни базы муэллифлер дженнет деп косьтермеге тырыша эдилер. Бир буюк яызджымыздан: “Студентлерни нечюн Мубарекке давет эттинъиз?” — деп сорагъанда о: “Мен бир ерге топланайыкъ, бир олып яшайыкъ, — дедим, — Озюмизнинъ судымыз, прокуратураларымыз олур, — дедим. — Не, мен фена айткъаныммы?” — деди. Эр кес сусты. О адамгъа кимсе фена айткъансынъыз демеди. Асылында о дургъунлыкъ девиринде том-том китапларнынъ авторы эди.

Бугунъки эдебиятымыз хусусан аджыныкълы алда. Озбекистанда экенде сюрюнлик эдебиятымыз бар эди. Йылда эр бири ястыкъ киби салмакълы китаплар чыкъарыла. Бу китапларнынъ муэллифлери озьлерини классиклер зан этип, шишип-къабарып юре эдилер. Юзьсизлик, кюстахлыкъ зенаат дереджесине котерильди. Бир де бу эсерлерни макътап макълалелер язылды. Шимди сёз бу китаплар ве бу макълалелер акъкъында дегиль. Шимди китап чыкъарув ишиндеки кыйынлыкълар бу ишни баягъы чаналаттылар. Бу ал эбедий олмаса керек, вакъты келир “Таврия” не-

ширияты эсасында кырымтатар тилинде янгы неширият кырулдыр. Амма оны чалыштырмак ичюн кене кырымтатар тилинде язган язджылар керек оладжакъ. Шимдики алымызга маймунлар агылайджакъ. Бутюн умютимиз Акъмесджит девлет университетинингъ кырымтатар тили ве эдебияты факультетинден эди. Бу факультет Кырымга кельген сонъ ишлерини даа да тюзетеджек, умумен онынъ истикъбали айдын оладжакъ эди. Амма шимди йылда къабул этильген 50 талебе чокълукъ эткен. Чешит айыноюнларнен сайысы 35-ке тюшюрюльген. Аджныныкълы ери шунда ки, бу доландырыджылыкъларнынъ ичинде бизимнен къаны-джаны бир олган кырымтатар оджалары да бар экен. Кырымтатар тилиндеки талелелер эсабына ачыладжакъ эр анги башкъа болюкни Алла къахыр этсин. Озълерини окъумыш этип косътерген, сырлы давушнен олмайджакъ лафларны айткан улемасыфат нухалардан Алланынъ озю сакъласын.

Шимдики язджыларымызга шашмакъ мумкюн: шимдики эдебият, не, 20—30-нджы йылларнынъ эдебиятыны гъайрыдан нешир этмектен ибаретми? Отуз кырымтатар язджысы ненен огъраша? Журналнынъ бир номерини тертип этмек ичюн кене эвельки неширлеримизни акътармак керек. Эвельки неширлернинъ озъ ерлери бар, я шимдикиси? Язджылар топлашувларында джиддий лафлар айтатканларны токътатып, “ондан коре, джиддий эсерлер язсанъыз олмаймы?” дейджеги келе адамнынъ.

Базы язджылар дигер кырымтатар неширлеринде (газеталарда) басылган колемли эсерлерини топлап журналга кетире де: “Буны журналда да басмакъ керек. Илериде бойле эсерлерни талиль этиджилер тапылыр”, — дейлер. Газетада басылган эсерлернинъ журналда да басылмасы ичюн арадан баягы вакъты кечмеси керек. Айны йылнынъ озюнде эки ерге такъдим этмек олмаз. Неширлеримизни, окъуйджыларымызны урьмет этсейик.

Бельки эвель гонорар ичюн языла эди? Шимди “Йылдыз”нынъ бир номерлик гонорары 150 гривня. Лякин вазиетимиз тежаран тюзельгенинен 200 гривня япаджакъмыз. Бу чокъ дегиль, амма пек аз да дегиль. Тежаран сабыр этильсе, оны да чокълаштырымыз. Кягъыт ве типография масрафлары пек паалы. Оларны регулирлемек бизим элимизде дегиль.

Сёз кене дургъунлыкъ девиринде нешир олунган китаплар акъкында ксте. О китаплар ойледже кимсенинъ юрегинде из къалдырмадылар, халкъ ойле эсерлерни десрлик бильмей.

Базы дженк иштиракчилери тарафындан язылган, я да тарихий адиселерге багъышланган эсерлер бираз джанлыджа меракъ догъуралар, окъумакъ мумкюн ола. Амма языкъ ки, ойле эсерлер де пек сийрек расткелелер.

Илериде окъуйджыларынынъ ярдымы иле о эсерлернинъ эписини корип чыкъармыз вс къыймет кесермиз.

Дейлер, генийлер эр кунъ догъмайлар. Миллионлар толу инсанлар дюньясында асырларда, юз йылларда бир кере дюньягъа келелер. Бизим къырымтатар халкъынынъ тарихында кимлерге гений демек мумкюн? Бу суалыи сорама-сы къолай, амма джевап бермеси къыйын. Насыл бир ольчюнен ольчемек, насыл бир теразенен чекмек, насыл бир усулнен сечмек, ачыкъламакъ мумкюн? Бизимджесине эсас ольчу деп, шу адамларнынъ иджатлары, япкъан ишлери асырлар бою унутылмайып аля бутунъ халкъымызгъа хызмет этсе, файда кетирсе, бельки оларгъа шу юксектен-юксек унванны, шу адны бермек мумкюн. Буны да бильмек ичюн эппи вакыт керек.

Тарихымызда белли олып къалган Ашыкъ Умер, Исмаил бей Гаспралы, Сабрие Эреджеп къызы, бестекяр Асан Рефатов, Челеби Джихан, Бекир Чобанзаде, Эшреф Шемьизаде киби адамларгъа бельки ойле демек мумкюндир. Бу ерде ич шубесиз Исмаил бей Гаспралы, Сабрие ханым Эреджеп къызы, муфти Челеби Джихан бу адкъа ляйыкътырлар. Бойле адамлар, бойле къадынлар тарихта текрарланмайлар, оларны Алла насыл яратса, ойле де олып халкънынъ ангында къалалар.

Бу энъ юксек унвандан сонъ халкъ ичинде эр саада истидатлы, фидайи, башкъаларына бакъкъанда устюн корюльгенлер ола. Ойле сойларынынъ сайысы чокъ олса да кутлеви суретте расткельмейлер. Халкъ ичинде нам къазанмакъ, халкъкъа адыны танытмакъ къолай иш дегиль.

Эр кесте сес бар, лакъырды эте, амма йырджылар пек сийрек ола; эр кес окъумагъа-язмагъа биле, амма яызджылар, шаирлер бингде бир расткелелер. Биз не демек истеймиз? Элинъс къалем алып, бир эсер догъурайым десенъ, башта бир тюшюнип бакъ. Сенден эвель миллионларнен китаплар чыкъты, яшайышнынъ эр саасында, эр шей акъкъында язылган эсерлер етерлик, орталыкъ толу. Тюшюнип бакъ: сенинъ бильгинъ, сенинъ теджрибенъ, сенинъ истидадынъ, ана тилиндеки усталыгъынъ, сенинъ дюньябакъышынъ оригинал, меракълы, тазе, янъы бир фикирлер догъурадjakъ олса, сонъ язмагъа урун. Тёпемизде Алла бар, деп озюнье ялан айтмайып, бу суаллерге джевап берсенъ, бизимджесине эр юз адамдан 95—97 файызы къале-

мини котерип атып, башкыа ишнен огърашмакыа кыарар берир.

Эгер язгыанынъа озюнгъ кыймет кесип оламасынъ, язгыанынъны бир илимли, намуслы мутехассыскыа айт, косытер. Онынъ дегенине кыулакъ ас.

Шимдики алымызда язылган эсерлер, фикирлерни язганлар: “Эльбетте, гениаль, пек истидатлы эсерлер дегиль. Тили кыба, кыолайсыз, яшайышта мумкюн олмакыан адиселер де ер алган, янълышлар етерлик, лякин янъылмакыан бир Алла, басмакы мумкюн. Оны яраткыан адам баякы эмек сарф эткен, ишлеген, эмеги нафиле кетмесин”, — деп нешприяткыа берелер. Я да базы бестекарлар чувал толусы нота кетирелер, амма оларнынъ ичинде дюльбер макыамы олган, миллий ренки олган, инсанкыа маневий гыда берген бир нота биле тапылмай.

Шиир дегенде чокыусы эсас эмистни онынъ кыафиесине, ритмына берелер. Эльбетте, кыафиенинъ де, ритмынъ да эмиетлери буюк. Олар шиирни шиир этелер, сербест окыумагыа, рсикли олмасына ярдым этелер. Ойле амма шиирлерде эсас талап-фикир боллукы, сёз усталыкы, аз сёзлернен кениш фикирлерни тасвир этмектен ибареттир. “Сёзлеринъ — козылери”, “бильдим — севдим”, “назлы мелек — ура юрек” ве иляхри. Бу кыафиелер шиирни шиир ятмайлар. О иште сёзлерге тарлыкъ, фикирлерге боллукъ керек.

Артист олмакы да эр кеснинъ кыолундан кельмей. Артист олмакы ичюн энъ аздан бир саада (йыр, оюн, сёз устасы, чалгыджы ве иляхри олмакы керек). Бунынъ ичюн Алла берген истидат олмакы керек. Эр артистнинъ озь репертуары, озь хусусий программасы олмакы керек. Гузель костюм кийип, санада “ялта—балта” деп багырмакы артистлик дегиль, баш белясы ола.

Базы адамлар эм язиджы, эм журналист, эм артист, эм драматург, эм тенкыидчы олмакы истейлер. Истемек яман иш дегиль. Амма о хаял. Бир саада озюнгъны косытерсенъ етерлик ола. Месея, мерхум шаир М. Сулсейман 12 сатырдан ибарет “Кыайтарма” шиирини язып, башкыа язгыанларыны эсапкыа алмасыкыа биле, эбедий шаирлер сырасына кирди. Шаир Ыргат Кыадырнынъ “Тур аркыадаш” адлы кызыл аскер маршы бестекар Яя Шерфединовнынъ музыкасынен халкы авасына чсвирильди.

Демек, акыикый истидатлы бир ишей, бир иджат дюнъя корысе, халкы оны биле, о иджат халкы хазинесине кирип кыала.

Сонъки вакытлар ичинде чалкы такымлары, оюнджылар, йырджылар, артистлер чокылашып кыалдылар. Эр

адымда ансамбль ве онынъ этрафында айланып юргенлер. Умумен алгъанда оларнынъ чокълашканы къуванчлы ал, гузель иш, ялынъыз кейфиет меселеси де бар. Текяран нота иле чалмагъа огренген чалгъыджыларгъа, йырджыларгъа матбуатымызда аман: “ Пек яхшы”, “истидатлы”, “буюк усталыкълары корюлип тура”, “янъы талантлар-истидатлы яшлар” ве иляхри деп язылмагъа, макътамагъа башлана. Макъалелер, очерклер язып, макътамагъа ашыкълар. Не ичюн ашыкълар? Бойле тез догъгъан фикирлер о адамларгъа файда береми, ёкъса зарармы? Бир кереден санат устасы кимсе олмай. О усталыкъларны эльде этмек ичюн Алла берген истидаттан башкъа, йылларнен, буюк эмек къойып, чалышмакъ, тырышмакъ керек. Бу ал да кимсе ичюн сыр дегиль. Эр кеске малюм де. Амма айтта башкъа олып чыкъа. Пек юксек кыймет кесмеге, макътамагъа эр вакъыт азыр турамыз, эр шейни яхшы огрендик. Амма нечюндир бильгенлернинъ, анълагъанларнынъ, мутехассысларнынъ тенкъидий огютлери, макъалелери басылмайлар. Эгер басылса, бир кимсе сесини котерип, джиддий талиль этеджек олса, зайыф эсерлерни тенкъид этсе, о адам омюр бою къан душман олып къала. Бу ал не вакъыткъадже девам этеджек?

Бир мисаль даа. Халкъ ичинде русча айткъанда “самородок”лар чокълар. Оларны тапып халкъкъа бильдирмек пек эйи иш. Амма базыда бу ерде де къаба, чиркин ишлерге ёл бериле. Былтыр бир къач дефа телевизорда бир къач кеманеджини, йырджыны косътердилер. Олар халкънынъ энъ назик, энъ севген, иджра этмек ичюн буюк усталыкъ талап эткен йырларыны чалды ве йырладылар. Аллам, я раббим! Оларнынъ чалгъанлары, йырлагъанлары-биринджи сыныфта янъы эджелеп-эджелеп сёзлер окъугъан баланы анъдыра. Ойле косътериш кимни мемнпун этеджек, ондан не нетидже чыкъармакъ мумкюн. Халтура ич кимсеге керекмеген иш. Бойле алны коръмек керек.

Бизим фикиримиздже эр иджат олунгъан янъы эсерлер аноним суретте, яни ким язгъаныны бильдирмейип, аноним мутехассыслар тарафындан музакере этильмек кереклер. Бу ал бельки бираз ярдым этер. Истидатлы эсерлер басылып чыкъмасына файдасы олур.

Бир иш акъкъында даа . Бу йыллар ичинде чокъ бестеярлар (яшлары да, къартлары да) асырлар бою халкъкъа белли олгъан макъамларны “ишлеп” башладылар. “Ишленген” макъамларнынъ эксериети бир лафсыз озь ренкини джоя, адийлеше, къыскъасы джаным-джаным макъам бозулып къала. Бизимджесине макъамны “ишлемеге”

ашыкьмайып, оны буюк усталыкьнен оригиналь бир суретте иджра этмекни тюшонмек керек. Макьамны бозып ташламасы кьолай, амма оны зенгинлештирмек, пск буюк усталыкь талап эткен иш.

Сёзюмизнинъ ахырында шу эсас фикирни бир даа кьайд этмек истеймиз.

Биз озь Ватанымызгьа кельдик. Яваш-яваш бутюн халкьымыз Ватаньна ерлешир. Энди пек енгиль, месулиетсиз, ренксиз, дамсыз-тузсыз эсерлерге ёл бермейик. Эр иджаг олунгьан эсер истидатлы, дюльбер, тесирли, аджайип олсун. Иджатларымызны балабан, кьаба, грамм-мрам эсапкьа алмагьан кьантар теразесинде дегиль де, алтын чеккен, эр диремни эсапкьа алгьан теразелерде чекип, оларгьа кьыймет кесейик. Ватанымызда яшап тургьан эджнебийлер, озь медениетлерини, санатларыны токьтамай макьтап тургьанлардан устюн олайыкь. Душманларымызны кульдирмейик, достларымызны агьлатмайып, санатымызны илерилетейик.

Вакьыт кельди. Абул-кьубул язылгьан джансыз, ренксиз эсерлер энди дюнья корьмемек кереклер. Ёллар акьикьатта истидатлы, чебер, уста кьартларгьа ве яшларгьа ачылсын.

Кьырымтатар эдебияты исе аля араштырувлар ёлунда булунмакьта. Янгьы яшлар осип чыкьаджагьына ве бу ишлерни шимдики кьартларнынъ, я да вакьтындан эвель кьартайгьанларнынъ элинден аладжагьына умяутини кесмей. Эдебиятымыз джанланыр. Чобанзаделер, Герайбайлар, Шемьизаделер, Бекторелер догьар ве бизим эдебият байрагьымызны юксек тутып, илериге догьру алып кетерлер.

Шимди эдебият ве медениет акькьындаки бу лакьырдыны тек башлап ташладыкь, келеджекте мытлакь девам этермиз.

Рим, 09.05.1946

Бугунь кене экимге бардым. Бу энди учюнджи кереси. Тюневин акышам башым нек агъырды. "Хатыралар"гъа язгъан парчамны биле окъуп оламадым. Башымнынъ агърысыны экимге анълаттым. Эким мени бир кере даа яхшы этип тешикерген сонъ, бир шейим олмагъаныны айтты, "бойле уфакъ-тюфек баш агърыларынен сексен йыл даа яшарсынъ", — деди. Мусафирханеге мемнюн бир кейфте къайтып кельдим. Инсаннынъ кендини сагълам бильмеси буюк бир сеадет! Бойле дакъкъаларда "Хатыралар"ны язмагъа истемейим.

КЪОРКЪУНЧ ЙЫЛЛАР

Роман

Санки "Хатыралар" меним аятым дегиль киби!? Ялынъыз къоркъгъан ве келеджекни къара ренкте коръген вакъытларымда аяттан къачып хатыраларгъа сыгъынам. Факъат, бу къуванчым чокъ сюрмеди. Тёшекке кене къара тюшюнджелеримнен кирдим. Эр шейни къара тюсте корем. Эким, кечмиште бир шейден къоркъкъансынъ, шу къоркъу ичинъде къалгъан, дей. Шимди шу къоркъуларынъ ортагъа чыкъты, шунынъ ичюн де сыкъыласынъ, шаматаланма, вакътынен эписини унутаджакъсынъ, бир шей къалмайджакъ, дей.

Неден къоркътым? Бильмейим. Факъат, энди меним ичюн эр шей битти, деп беллейим. 1921-де Къырымда буюк бир ачлыкъ олгъан эди. Койлерде не мышыкъ, не копек къалгъан эди. Ач койлюлер эписини тутып-тутып ашагъан эдилер. Мен о вакъытларда учъ яшында эдим. Ачлыкъны хатырлап оламайым. Сонъра не олды? 1927-де Къырымнынъ ялы бою бир зельзеле фелякетине озграды. Зельзелени яхшы хатырлайым. Къоркътыммы, аджеба? Къоркътым эр алда. Лякин буны экимге айтып оламайым. Эким меним къырымлы олгъанымны бильсе, америкалыларгъа хабер этер, америкалылар да мени русларгъа теслим этерлер...

Эвимиз таштан, гузель бир эв эди. Юкъары къатта дёрт одасы, узун коридоры, денъизге бакъкъан балконы бар эди. Одаларыны асты ахыр ве къышылыкъ анбар эди. Пек яхшы хатырлайым, сыджакъ, сыкъынтылы бир яз акъшамы эди. О акъшам бабамыз бизге “Сийер-и-Неби”-ни окъугъаны ичюн тешекке кеч кирген эдик. Яры гедже мааллеринде шиддетли рузгяр къопты. Элимиз уяндыкъ. Анам пенджерелернинъ къапакъларыны къапатты. Эвнинъ биринджи къатындаки ахырда айванлар гъарип-гъарип мулгъерешмеге башладылар. Анам омюринде бойле шиддетли бир рузгярға расткельмеген гъалиба, тешегимизге келип эр биримизни айры-айры къучакълап дува этти. Анамызнынъ окъугъан дувалары, тышарыда рузгяр ве ашагъыда урьккен айванларнынъ сеслери бири-бирине къарышмагъа башлады. Бабам бир телюкс бсклегендай, экиде-бир пенджерелернинъ къапакъларыны аралыкъ этип тышарыгъа бакъа эди. Яйлаларгъа ачылгъан пенджерелеримизни къою къаранлыкъ орыткен эди. Аюдагъ тарафкъа бакъкъан пенджерелерден исе айнынъ къуршун ренкли булутларны джарып, шималь къаранлыкъларына тараф къачкъаны корюне эди. Ниает, дешетли рузгярлар къапыларымызны къырды. Одаларымызгъа кирип чаршафларымызны, ортолеримизни учурды. Пенджерелеримизнинъ джамлары буз салкъымлары киби чытыр-чытыр къырылды.

Энди яхшыджа корем: Ялтадан, устюмизге догъру къапкъара адждера киби бир булут келе, нефесимиз кесиле, богъулгъан киби оламыз. Сонъра санки джеэнемнинъ та тюбинден кельген бир гудюрдинен берабер эвимиз де темелинден сарсылды. Янынъда яттыгъымыз дивар тургъаны киби тышарыгъа авдарылды. Анамыз, бабамыз: “Балаларымыз! Балаларымыз!” — деп бир фсрьяд къопардылар. Йыкыкъ мердивенлерден насыл эндик, бильмейим, хатырлап оламайым. Кендимизи эвнинъ огюнде, багъчада булдыкъ. Улу Танъры аля даа бизлерге кусъюн киби эди. Кяде бир ер къыбырдай, ойнай, сонъра кене терен бир сыкъынты ичинде, суса, къыбырдамай. Эртеси куню койнынъ ярысы эв-баркъларыны ташлап къачтылар. Биз къалдыкъ. Бабам эв огюндеки дёрт эмен терегини ярысындан кести, араларыны пытакъларнен пекитти, устюни тенекеден къаплады, кумеске бенъзеген бир эв япты. Эки ай шу эвчикнинъ ичинде ятып-турдыкъ. Шимди тюшонджеге далам: зельзеле вакъытында къоркътыммы экен аджеба? Къоркътым, деп беллейим. Фурунджы Муарремнинъ чшмесине сувгъа баргъанымда кучюк къардашым Бскир де менимнен кетмесини истер эдим. Биз ёлда олгъанда бир-

ден зельзеле башласа, гугюмлерни ташлап, Бекирге сокъулып, дува этерим, деп тюшюне эдим.

Эки айдан сонъ бабам йыкъылган диварны янгыдан къалады, биз эвимизге кочътик ве яваш-яваш зельзеле унутылды, аят эвелькиси киби хош ве татлы олды.

Энди кеч олды. Лякин юкълап оламайым. Не ичюн юкълап оламайым? Юкъласам, саба тургъанымда адамлары ве дюньяны кене дюньки киби буладжагъыммы?.. Аллахым, сен мени къорчала...

Янаяткъан машиналарны ташлап, Первомайскке догъру ёлгъа чыкъамыз. Акъшам устю. Шишковнынъ янында адымлайым. Бети ойле джиддий, ойле къоркъунч ки, лакъырдыгъа башламагъа джесаретленип оламайым. Тёпемиздеки ай бизлерге бакъмакъта. Узакълардан, гедженинъ сукюнети ичинде демир гыгырдылары, апансыздан тюфек сеслери эшитиле. Биз эп кетемиз. Ай алтында янгъгыз кибим, Мариянынъ бакъышларыны корем, эр бир сёзюни эшитем. Мариянынъ беяз эллерини опъмек истейим.

Огде кетейткъан Шишков токътап, баты уфукъларына бакъа. Уфукъларда къара думанларнен къарышкъан бир къызыллыкъ бар. Шишков:

— Первомайск яна... Копеклер эр ерде, — деп озь озюнден сомурдана. Сеси ичинде олгъан бутюн зеэрлерни ис эткендай олам. Бираз даа кетемиз. Шимди къара бир ормангъа кеткен, ай шыгынынен айдынланган асфальт шоссе чыкъамыз. Бизден элли метр узакъта учъ дане машина тура. Олар турган ерге кетемиз. Арамызда он адымлыкъ бир месафе къала. Бир сес, бир деликъанлы сес эшитиле:

— Токъта! Кельген ким!

— Ят адамлар дегиль...

— Кимсинъ анда? Джевап бер. Атеш ачаджагъым...

Шишков джевап бермей. Бекчи, алдында бир чокъ асер корьген сонъ, бираз тынчлана. Шишков:

— Анги батальон? — деп сорай.

— Орман ичинде 57-нджи танк дивизиясынынъ медсанбаты бар, комиссар аркъадаш.

— Къайдан келесинъиз?

— Первомайсктен...

— Шеэр кимнинъ элинде?

— Чыкъкъан вакъытымызда шеэр атеш ичинде эди, комиссар аркъадаш, шимди бильмейим. Тюневин бутюн кунъ яралыларны ташыдылар.

Ормангъа тараф кетемиз. Ормангъа кирмезден эвель аяттан ич бир эсер ёкъ. Этраф чым-чырт ве сакин. Сонъра яваш-яваш агъыр инъильтилер, къыска лакъырдылар,

фысылтылар эшитиле. Санки бельгисиз бир мезарлыкъта рухлар бири-бирилсринен лаф этелер. Яваш-яваш ичме насылдыр къоркъу сокъулып башлай. Ормандан чыкъмакъ истейим, адымларымны сыкълаштырам. Факъат, бу арада узакълардан, къулакъларыма инъильтили бир сес келе. Токътап, динъленем. Бир чокъ фысылтылар ве сеслер ичинден, не ичюн бильмем, бу сес манъа мени чагъыргъан киби келе. Истер-истемез о сеске тараф кетем. Кимерде токътап, динъленем. Шишков ве аскерлернинъ аякъ сеслери шоссед кесильген сонъ бус-бутюн хаста ве яралыларнынъ инъильтилер ичинде къалам. Къаршымда эки чадыр бар. Чадырларнынъ огюнде бир чокъ яралы, базылары энди арекетсиз яталар, ольгенлерми, аджеба? Эки арбий медицина хадими хасталарнынъ арасында юрелер. Базыда яралыларнынъ узерине эгиллип, бири-бирилерине нелердир фысылдайлар. Чадыргъа кирип чыкъалар. Мен исе демин мени чагъыргъан сесни къыдырам. Лякин инъильтилер айырды этильмегени киби, бири-бирилерине пек бенъзейлер. Ниает, ормандан чыкъмагъа къарар бердим. Лякин шу арада чадыр артындан:

— Алла, Алла, — деген бир сес эшитильди. Яралыларнынъ устюнден атлап, чадырнынъ артына кечтим. Къаранлыкъта бетини алдырмагъа тырышам, узерине эгилир экеним, кене Алланы анъып, козылеримнинъ ичине бакъты:

— Экимни чагъырайыммы, къардаш?

Эки дане атешли козылери эп козылеримнинъ ичине бакъа. Къыркъ беш, элли яшларында бир адам. Къалтырагъан дудакъларыны ялады, козылерини юмды...

— Ёкъ, джаным, эким не япа билир... Мен озюм экимим... Эки къуршун къарнымны тешти. Мусульмансынъмы? Сув бер, къардаш... Алла...

Сув бердим. Заваллы эджельнен тартыша эди. Бети киреч киби бем-безд. Башыны котермеге тырышты, узерине бираз даа эгильдим.

— Къаерлисинъ, джаным? — деп сорады.

— Къырымлы.

— Къырымлы... Мен къазанлы... Дарытма манъа... Санъа бир шей айтаджагъым... Динълейсинъми?

Узанды, гимнастёркамдан тутты, мени озюне чекти ве къоркъунч бир сеснен къулагъыма фысылдады:

— Дженклешме... Бу залым миллет огърунда къан тёкме, къардаш...

Ири козылери козылеримнинъ ичинде, девам этти:

— Мен къазанлым... Татарым... Къазанда окъудым, эким олдым... Сув бер, къардаш... 1935-те мени джанымдан ар-

тыкъ севген баламдан ве къарымдан айырып, алып кеттилер... Апсханеге аттылар... Не ичюн? Бильмсейим. Алты йыл ГПУ зиндапларында чурюдим. Эки ай эвельси апсханеден алып, мында кетирдилер. Эки немсе къуршуны къарпымы тешти... Билем, эким файда бермез. Дингълс мени, къардаш... Сен дженк этме...

Бу сёзлерни айтыркен, яралы, элини коксюнден козылерине, козылеринден коксюне алып барып келе эди. Узакълардан самолёт сеслери эшитилди. Эким аля даа чеккен эзиетлери акъкъында икяе эте эди, мен исе ормангъа якъышлашкъан самолёт сеслерине дингъленем. Самолётлар орман устюнде уча эдилер. Этрафтаки яралыларнынъ ингъилтилер, экимнинъ сеси бирден кесильди. Яралы экимге сув бермек ичюн эгильгенимде башта бир вызылты, артындан мудхиш бир гумбюрди орманны сарсытты. Бизден эппейи узакъта бир патлама олды... Самолётлар кечип кеткен сонъ, башымны котерип къазанлы экимге бакътым. Козылари юмукъ эди. Деминки азаплы бети даа да гузлелешкен киби эди. Яваштан:

— Самолётлар кеттилер... сагъ-селяметмиз, — дедим.

Яралы джевап бермеди. Аркетсиз, ис-дуйгъусыз, мангъа кусъкен киби эди.

— Сув истейсингъми, къардаш? — деп элини авучымнынъ ичине алдым. Элиме къалынджа бир кягъыт кечти, не олгъаныны бильмек истеп ярыкъкъа туттым. Бир бала ресими экен. Эр алда, бу онынъ баласынынъ ресими. Яваш-яваш еримден турдым. Аякъ устюнде юргенлерден экимни сорадым. Бир чадырны косьтерип:

— Анавы чадырда, — дедилер.

Анда кеттим. Чадыргъа кирдим, селям бердим.

— Лейтенант Туран, команданлыкътан...

Къалын бир сес:

— Ха! Команданлыкътан! — деди. Якъынджа кель, бакъайым. Насыл хабер кетирдинъ?

Лаф этмессинден экимнинъ гурджистанлы олгъаныны аңладым. Эким еринден турды, чадырнынъ дирегине асылгъан тенеке къутудаки чыракъны якъты. Орта бойлу, шишманджа бир адам. Бир вакъытларда дюльбер олгъан бетинде куннинъ къоркъунч ве дешетлери ер алгъан.

— Отур, лейтенант, аңлат бакъайым, насыл хаберлер кетирдинъ?

— Хабер кетирмедим, эким аркъадаш. Олюернинъ не вакъыт комюледжегини бильмек истейим.

Бакъышлары бирден денгъишти. Къашлары чатылды, бети къызарды, къычырмагъа башлады:

— Олюлер!.. Олюлер!.. Сагъларны кимсе тюшюнмей! Бу орман ичинде не къадар олю бар, билесингъми? Эки юз яралыдан етмиши сагъ къалды. Юз отуз олюни ким комеджек? Эмиримде учъ адам бар... Сен де отура-турып, манъа олюлерни не вакъыт комеджесингъиз, деп сорайсынгъ! Олюлер!.. Я сагъ-селямет юргенлерни не япайыкъ? Не памукъ, не без, не илядж, не де отъмек... Команданлыкъ алымызны бойле сораймы? Команданлыкъ... Эй, сиз!.. Взвод огюне кечип команда бермектен башкъа ич бир шей бильмейсингъиз! Олюлер не вакъыт комюледжек экенмиш? Буны мен сизден сорамакъ кереким. Сизингъ ишингъиз адам ольдюрмек! Меним ишим исе не адам ольдюрмек, не де олю коммек, меним ишим адамнынъ омюрини сакълап къалмакъ! Мен озъ ишимни элимден кельгени къадар япам. Эки афтадан берли агъызына бир чёп биле алмагъан яралылар бар. Эки куньден берли бу орманда, бу инъильтилер арасында мен сизден ярдым беклейим.

Эппейидже багъырды-чагъырды, команданлыкъны сөгди, сонъра ящик устюне чёкип, манъа да янындан ер косътерди.

— Отур, лейтенант, сен мераметли адамгъа банъзейсингъ... Айткъан сёзлеримни юрегингъе якъын алма сакъын!.. Бизни насыл таптынгъ? Джебэден не хабер?

Артыкъ, экимнинъ темиз къальбли бир инсан олгъанына шубем къалмады. Ящик четине отурдым. Гурджистанлы эким джебинден тютюн кисесини чыкъарып, бир тютюн сарды.

— Первомайск душман элинде экен. Догърумы?

— Мен Первомайсктен кельмейим, эким аркъадаш.

Бетиме тааджипленип бакъты:

— Команданлыкътан дедингъ, я...

— Команданлыкътан, дедим, факъат команданлыкъкъа бармагъаным эки афтадыр, къайда олгъаныны бильмейим. Генджелейин бу ерден кече эдик, яралыларнынъ арасында къардашымын таптым. Сабагъадже башы уджундан айырылмадым, лякин ярасы пек агъыр экен, даянамайып, кечинди.

Экимнинъ бети бирден денгъишти, дерсингъ, демин атеш пускюрген адам кетти де онынъ ерине башкъасы кельди. Башыны авучларынынъ ичине алды ве кирли чызмаларынынъ уджуна бакъып, яваш бир сеснен:

— Афу эт, лейтенант, — деди.

Бираздан сонгъ, чадырнынъ кошесине ишарет этти:

— Анда курек бар. Ал, къардашынгъны комъ. Чадыр алдында аскерлер бар, айт, сангъа ярдым этсинлер...

Кошеде турган курекни алып, чадырдан чыктым. Тань агъармакъята эди. Асфальт шоссеге якъын бир ерде, эки эмен арасында къабир къаздым. Аскерлернен берабер мевтаны къабирге эндиเรяткъанымызда, яныма гурджи экими кельди:

— Бичарени тюневин кетирген эдилер, — деди. — Чадырымнынъ янында аилеси акъкында баягъы икяе этти. Сонъра агъызына кельген шейни айтты. Эпимизни сёгди, сайды...

Къабирине тюшип, кокюсине баласынынъ ресимини къойгъанымда козяшларымны тутып оламадым. Ичимде, токътамадан: “Баба, баба!” деп сесленген анавы балачыкынынъ сеси бар эди. Бабалыкынынъ манасыны ильк кере анълай эдим, гъалиба. Комъдик. Андан кетмезден эвель экимнинъ чадырына барып, онъа тешеккюр айттым. Эким элимини сыкъып:

— Даа башкъа къардашынъ бармы, лейтенант, — деди.

— Бар, — дедим, — лякин орлуда дегиль, эвде... Анам ве бабамнынъ янында. Компольген адам, олгъаны оладжагъы койдешим... Таныгъан-бильген адамым дегиль, эким аркъадаш... Мезарсыз къалдырмагъа истемедим...

Эким бетини айдынлаткъан бир тебессюмнен кулюм-сиреди ве элини омузыма къоюп:

— Яша, лейтенант... Энди сени даа чокъ севем, — деди.

Айрылдыкъ. Эким чадырына кирди, мен асфальт шоссеге чыккып, Первомайсккъа тараф ёлумны девам эттим.

Команданлыкъ ерлешкен ерге баргъаңда къызгъын кунеш орталыкыны якъып-куйдюре эди. Аскерлернинъ эписи зайыф, эписи сакъаллы, эписининъ устю-башы тоз, чамур ве къан ичинде эди. Субайлар аскерлерге къычыралар, сёгелер, базылары эллёринде тапанджалары, эмирлер берелер. О къадар серт корюне эдилер ки, олардан Иван Александровични сорамагъа джурьят этип оламадым. Бу къалабалыкъ ичинде таныш бир чере араштырыр экеним, кимдир омузыма токъунды. Сийрек сакъаллы, зайыф, ёргъун, салпы дудакълы, гъарип бир адам. Кулюмсиреп бетиме бакъты:

— Мени танымадынъмы, агъай... Мен Къылычбайым... Лейтенант Сулейманнынъ ротасындан. Красное... Хатырладынъмы?

— Хатырладым, хатырладым... Команданлыкъ бинасы къайда?

Къылычбай эки юз адым авлакътаки эки буюк топны косътерди:

— Анавы топларнынъ янында...

Сонъра, ичтен кельген бир сеснен:

— Команданлыкъкъа бармаздан эвель менимнен кель-мезсинъми, агъай? Анда бизим аркъадашлар бар... Эписи мусульман. Ёргъунсынъ, бираз да ял алырсынъ, — деди.

Мен разы олам, биз аскер къалабалыгъыны артта къалдырып озен бойлап кетемиз. Он дакъкъадан сонъ, чалылыкъларгъа якъынлашамыз. Чалылар арасында кими аякъта, кими тизлерининъ устюнде, секиз — он адам корем. Кылычбай:

— Бутунъ джума, э, агъай, — дей. — Бизим акъсакъл, джебэ-мебе демез, фурсат булдымы, намаз кылар. Бу ерде беклейик.

Ерге отурам, Кылычбайдан сорайым:

— Акъсакъл дегенинъ ким?

— Иште, анда, анавы узун бойлу. Бухаралы озыбек. Баба киби бир адам.

Чалылар артында намаз кыылгъанларгъа бакъам. Оларнынъ фысылтылы сеслеринен бирликте ичме нелердир тола, бу шейни тек ис этип олам, лякин оны не анылай, не де анылатып олам. Отургъан еримден турмакъ, анавы адамларнынъ янына бармакъ, чапмакъ истейим, къальбимде олгъан шейлернинъ эписи оларнынъ огюнде бошатмакъ, оларнен яшамакъ, олардан бири олмакъ истейим. Олар манъа аятта эбедий киби корюнелер. Оларнынъ дуваларында бир къувет бар. О къувет манъа да кече. Олар Алланен яшайлар. Алланен яшар экенлер, дагъ киби айбетли корюнелер. Мен де эр нефесимде Алла адыны анъып яшамакъ истейим. Козылериме къуванч яшлары толалар. Курешмек ве яшамакъ истейим. Не ичюн яшайджагъымны, не огърунда курешеджегимни манъа анавы чалылар арасында намаз кыылгъан секиз-он озыбекнинъ агъызларындан чыккъан Алла ады косътере.

Кылычбай янымда турып тютюн сара.

— Бойле, гизлиден, чалылар арасында намаз кыылмакътан къркъмайсынъызмы? — деп сорайым ондан.

— Акъсакъл, Алла адынен юр, кендинъи онъа теслим эт, акъибетинден къркъма, Алла сени кърчалар, — дей. Ойле олгъанына шубе ёкъ, агъай.

Кылычбайнынъ агъзындан эр сёзнинъ манасыны аныламакъ истей ве онынъ башкъа лаф этмемесини арз эте эди. Кылычбай яваштан:

— Мен яшым, агъай, амма чокъ гуняхларым бар. Бир фурсат беклерим... Келеджек о фурсат, — деди.

Чалылар арасында намаз кыылгъан озыбеклерге бакътым. Кылычбайнынъ акъсакъл деген адамыны эвлия, деп

зан эттим. Намаз битти. Эписи ерге отурдылар. Этрафта агъыр бир сукюнет. Сонъра юрек кошелеринден кельген индже, эфкарлы сселернен:

*Гузель Туркистан, санъа не олды,
Ич вакъытсыз гуллеринъ солды?
Бильмем нечюн къушлар отъмез багъчаларынъда,
Ах, багъчаларынъда?..*

тюркюсини айттылар. Шу тюркюнөн рухум вуджудымдан айрылып, узакъларгъа, та узакъларгъа, Туркистаннынъ солгъан, къуру ве сувсыз багъчаларына учмакъ истеди...

Шишковны ве субайларны эки къоджаман топнынъ арасына обалап къоюлгъан сия-окъ яшиклерининъ янынъда булдым. Комиссарнынъ бетинде аля даа акъшамки аджджы ифаде бар. Субайлар кимерде лакъырдыларыны ташлап, этрафта багъыргъан, сёгген ве сёгюльген аскерлерге бакъалар. Узакълардан топ сеслери келе, кесик-кесик патлавлар эшитиле. Солярка алмагъа кельген танкларнынъ устюнде яткъан яралыларнынъ сайысы джебэнинъ не алда олгъаныны косътермеге ете. Агъыр яралылар машиналаргъа юкленилип, дженюпке алып кетиле, фурсат булып чарпышмадан чыкъкъан хафиф яралыларны исе комиссарлар эллеринде тапанджаларынен, сёге-сёге, кериге чарпышмалар кеткен ерге айдамагъа талашалар...

Политрук иле о бир юксек рутбели субайлар арасындаки лакъырды саатлернен девам этмекте эди. Эписи де ёргъун ве хаста корюништелер. Шишков Первوماйск дживарында булунгъан бизим дивизиянен, душман ишгъали алтындаки бу шеэрге деръал уджюм этмек ве джебэни туткъан дивизияларгъа ярдымгъа ашыкъмакъ фикиринде эди. Шишковнынъ бу фикирине дивизия команданы ве дигер юксек рутбели субайлар къаршы эдилер. Хатырлайым: дивизия команданы къач кунъден берли ач ве сувсыз аскер аскерге дегиль, партизангъа чевирилип кетейта, деп итираз эте эди. Аскерлер арасында сияларыны ташлагъан сойлары да бар эди. Аскерлер кунъделик ашайджагъыны факъыр украин къадынларынынъ эллеринде олгъан шейлерини алып тапа биле эди. Отъмек къыдырып тапмакъ ичюн къысымлардан айрылып, койлерге далгъанларны бу кереси НКВД аскерлери якъалап, арбий трибуналнынъ эмири муджиби деръал, дивизия аскерлерининъ козылери огюнде къуршун-

гъа тизе эдилер. Бу шейлерни дивизиядаки субайлар да пек ихшы биле эдилер. Лякин эллеринден не келе билир эди? Лейтенантындан генералынадже, олар да НКВДнынъ эр бир шейни корьген козюнден гизленип, сес-солукъ чыкъармайып дженклешмеге, кенди миллетининъ къурунунын ольмейип, душман тарафына къачмагъа фурсат арай эдилер. Комиссарларны тенкъид этмеге джесаретленген субайлар бирден аскерлер тарафындан энъ севильген, энъ сайылгъан субайларгъа чевириле эдилер. Булар, артыкъ, энъ олуджы шейлерден эди.

Шимди, дивизия команданы бутюн дивизиянен арткъа, Александровка этрафларына чекильмек ве анда душманны азырлыкълы беклемек керск олгъаныны огге сюре эди. О бир юксек рутбели субайлар да айны фикирде эдилер. Шишковнен о бир комиссарлар чокълукънынъ фикири алтында зияде исрарлыкъ косътерип оламайджакъ киби корюнс эди. Иван Александровичнинъ бетиндеки сертлик яваш-яваш чекиле, бети яваш-яваш йымшай. Шу арада бекленильмеген ал юзъ берди. Сагъ тарафтаки къалабалыкъларнынъ ичинден сеслер, айкъырмалар эшитильди ве бирден къалабалыкъларны ярып, урбалары чиль-парча, бети козю къан ичинде яш бир субай ортагъа атылды. Ойле къоркъунч бир алы бар эди ки, белькемигимден сувукъ бир титреме ксчти. Субай аскер къалабалыгъынен субайларнынъ ортасында токътады ве эллерини котерип вахший бир сеснен къычырды:

— Ярып кечтилер!.. Джебэ къалмады!... Танкларынен вуджутларымызнынъ устюнден кечтилер!.. Кемиклеримизни къырдылар!..

Ерге йыкълды ве кене:

— Ах, анам! Вуджутларымызнынъ устюнден кечтилер, — деп инъледди.

Яралы субайнынъ бетине бакъмамагъа тырышам. Субайлар яралынынъ янына чапып келип, оны котерип алып кеттилер. Бир къач дакъкъадан сонъ, топнынъ янында турар экеним, омузыма бир эль токъунды. Айланып бакътым. Бу Шишков экен.

— Менимнен кель, Туран, — деди.

Къалабалыктан узакълашып, машиналар, топлар, танклар тургъан мейдангъа тараф кеттик. Машиналарнынъ янына бармадан, Шишков токътады, къолуны омузыма къойды:

Меним машинамы ал, Александровкагъа кет. Немсе къысымлары джебэни ярдылар. Акъшамгъадже Александровкагъа етип кельселер, Бугнынъ сагъ якъасына къолай-

джа кечерлер. Бир кьач бак солярка ал ве Александров-кадаки копюрни якъ, лякин тез ол! Кьач адам керек сагъа?

— Эки адам етер.

— Он адам ал, эр итималгъа кьаршы... Дакъкъасы паа-лы, тез ёлгъа чыкъ.

Машинагъа минеяткъанымызда, яныма Къылычбай ча-гып кельди. Кучючик козылеринде тебессюм кыгъылчым-лары бар эди.

— Мени де ал, агъай.

— Я, аркъадашларынь?

— Сен де аркъадаш дегильсинъми?

— Айды, атла.

Шимди кьайдалардадыр, аджеба? Александровкада джойгъан бу адамынь бир йылдан сонъ Туркистан леги-онында булдым. Факъат, бундан сонърасы...

Александровка сессиз, терк этильген киби эди. Тюне-винки ягъмурдан сонъ кок мас-мавы. Озен ялысындаки багъчалар серин-серин кьокъуйлар. Копюрге якъын бир ерде токътадыкъ. Этрафтаки эвлеринъ пенджерелеринден балалар, эсли-башлы кьадынлар, бизге ири, шашкын коз-леринен бакъа эдилер. Бир эвден акъ сакъаллы бир ихтияр чыкты. Аскерлер копюрге солярка тёрер экенлер, яныма кельди.

— Копюрни якъаджакъ оласынъызмы, огълум, — деди.

— Якъаджакъмыз, бабай, — дедим.

— Бу копюр сексен йылдан берли тура. Астындан денъ-излерни толдураджакъ кьадар сель акъты, Буг ташты, ялы-ларны басты, лякин копюрни йыкып оламады.

— Озен йыкъмагъан олса, атеш якъар.

Старшина Васильевге бакъып:

— Туташтырынъыз, — дедим.

Ихтияр манъа бираз даа якъынлашты:

— Токъта... Токъта бир дакъкъа. Копюр бизге керек, балам...

— Дженк кете, бабай. Дженк битсин, келип сизинъ кой ичюн янъы копюр кьуармыз. Эм де бойле тахта копюр дегиль, демир копюр япармыз, торунларынынъ торун-ларына да етер.

— Яхшы. Лякин о бир тарафта бизим айванлар отлай, оларны бу тарафкъа кечирмек керек. Изин бер, кечирей-им.

— Олмаз, бабай. Вакъыт кьалмады.

Старшина Васильев сёзге кьарышты:

— Айванлар колхоз малы, деде...

— Колхоз малы олсун. Бу куньгедже шу айванлар бизни кечиндирди...

— Ихтиярнынъ акъкъы бар, Васильев, эки адам ал да, бар, айванларны бу тарафкъа айда.

Васильев кетти, айванларны биз тургъан ялыгъа кечирди. Биз де аман копюрни туташтырдыкъ. Беш-он дакъкъадан сонъ тахта копюрден кокке къара думан котерильди. Биз де ихтиярнынъ эви алдында топландыкъ. Багъчада отурып, аскерлеримизнен ёгъурт ичмеге башлагъанымызда, о бир эвлернинъ арасындан бир къач атлы кельди. Йылдырым тезлигинен янайткъан копюрнинъ янына бардылар. Дигер эвлернинъ, багъчаларнынъ арасында башкъа атлылар корюнди. Еримден турып, копюрге тараф кеттим. Лякин копюрге бармадан ёлумны ат устюнде юксек рутбели бир субай кести. Бети къып-къырмазы кесильген. Къанлы козылерини манъа тикип:

— Копюрни ким якъты, — деп сорады.

— Мен.

Чырайы къарарды, къашлары бус-бутюн чатылды, дуақыларындан олгъаны оладжагъы бир сёз чыкъты:

— Сёндюр!

— 57-нджи дивизия команданынынъ эмири муджиби якътым, командан аркъадаш...

— Сёндюр, копек огълу копек! Сёндюрмесенъ атымнен сыртынъа минип, о бир саильге кечерим.

Янымда тургъан Къылычбай:

— Пезевенк! — деп сомурданды.

Аскерлериме копюрни сёндюрмеге эмир эттим ве озюм койге чапып барып, халкъны ярдымгъа чагъырдым. Деминки сессиз эвлерден къадынлар, ялынаякъ къызлар, балалар чыкъып, янайткъан копюрни сёндюрмеге ашыкътылар. Тамам эки сааттен сонъ бизим танклар корюнди, арттан кельген аскер сафлары этрафкъа дагъылды ве кичкене Александровка удждан уджгъа аскер ве силяларгъа толды. Мен деръал комиссар Шишковны тапып меселени анылаттым.

— Бу яхшы олды, Бугнынъ о бир тарафына чыкъып, Николаевге чекильген ордугъа къошулурымиз, — деди.

Этраф машер куню киби къалабалыкъ эди. Багъларны танклар, топ арабалары толдургъанлар. Якъалары ачыкъ, козылери къызаргъан, багъыргъан субайлар, силя шакъырдылары, мотор гурюльтилери деминки сессиз Александровканы танылмайджакъ бир алгъа кетирди. Пияде аскерлер озен бойлап окоп къазмагъа башладылар; артта, багъчаларда топлар позициягъа кечтилер. Хасталарыны, яралыларыны артта къалдыргъан къысылларда низам ве ин-

тизам козьге чарпа эди. Уйле емегини ашайткъанымызда ава уджюмине огърадыкъ. Лякин юксеклерден багъчаларгъа уджюм япкъан немсе самолётларыны ойле къуветли бир атешнен къаршыладыкъ ки, бомбаларыны ташлап оламадан, кельген ерлерине къайттылар. Акъшамгъа якъын дивизия Бугнынъ сагъ ялысына кечмеге тедарикленип башлады. Аскерлер баягъы зарар корьген копюрни тамирлсей эдилер. Танктар, танктарнынъ артындан топтар копюрден кечмек ичюн небет беклей эдилер. Мен команданылыкънен берабер артта эдим. Николаевге чекильмек акъкъынлаки къараргъа не къадар къувангъанымны тек мен билем ве бир де Алла. Къырымгъа кетейткъан киби эдим. Лякин къуванчым чокъкъа сюрмеди. Багъчада старшина Васильевнен лаф этип тургъанымда мени дивизия команданы чагъыргъаны акъкъында хабер кельди. Кеттим. Дивизия команданы, комиссар Шишков ве бир къач субай даа алчакъ таванлы, шырныкълы бир оада харита башында эдилер. Ичериде къапы янында турдым. Командан ёргъун бир сеснен:

— Якъынджа кель, лейтенант Туран, — деди.

Якъынджа бардым.

— Яхшы этип дингъле, гъает муим бир меселе бар.

Сагъымда тургъан комиссар Шишков чиркин-чиркин кульди:

— Он хороший боец, татарин молодец...

Командан сёзюни девам этти:

— Бир взвод аскернен деръал озеннинъ къаршы ялысына кеч ве шимальге догъру арекет эт. Копюрден бир километр къадар узакълашкъан сонъ позициягъа кеч. Менден эмир кельмегендже арткъа чекильме! Ангъладынымъ?

Эмирни текрарладым.

— Деръал эмирни эда этмеге киришингъиз!

— Есть, командан аркъадаш.

Ярым сааттен сонъ, бир взвод аскернен копюрден кечейткъанымда озен ялысында Къылычбайны корьдим. Кучюк козылерини мангъа тикип кулюмсирей эди. Яньма келир, деп белледим. Кельмеди. Кери къайтып, багъчаларнынъ ешилъ тереклери арасында козьден гъайып олды. Гъарип бир янгъызылыкъ ис эттим. Янымда мангъа ана тилимде сесленеджек бир де-бир инсаннынъ олмасыны ойле истейим ки!

Янымда адымляйткъан Васильев бетиме бакъты. Дудакъларынынъ уджунда хафиф бир тебессюм бар. Бир шейлер айтмакъ истей, гъалиба.

— Не бар, старшина? — дедим.

— Ич бир шей. Тарладан къайткъан ёргъун койлюлер киби кетемиз...

— Мен ёргъуным.

— Мен де. Акъшам олмакъта. Бизимкилер немселернен ойле бир анылашма имзаласалар да, акъшам олур олмаз эр эки тараф сияларыны ташлап, бутюн аскерлер юкьугъа далсалар. Барсын, дженк бир тарафтан девам этсин. Саба турармыз ве кене дженкни девам этермиз. Яхшы фикир дегильми, лейтенант?

— Ярамай да дегиль...

— Сабалейин аскер тарлагъа кеткен киби, дженкке кетер. Танъда турар, этраф даа ала-була къаранлыкъ, сиясыны алыр, кой четиндеки ормадан душман атеш ачып башлар. Сен де душмангъа къаршы атеш ачарсынъ, бутюн кунъ дженклеширсинъ, лякин ёрулмазсынъ, чюнки билесинъ, манълайынъа эджель язылмагъан олса, акъшам ишинъни битирип къайтырсынъ, ятып, бир гузель юкьу урарсынъ.

Сол тарафымда адымлаяткъан аскер лафкъа къошулды:

— Инглиз аскери киби десе! Дженклешир экенсинъ, бир чай ичмек истерсинъ, токътап чай сымарларсынъ.

— Ээ, не деп беллединъ, я? Чинлилер дженкке шемсиринен кете экенлер. Инглизлер къадар киббар олмайыкъ да. Чинлилер къадар медениетлимиз. Сен не дерсинъ, лейтенант? Мадамки, ишимиз дженк, биз де ишчилер киби чалышмакъ керекмиз. Саба эрте дженкке киришмелимиз, акъшамгъадже ольдюреджегимизни ольдюрмелимиз, акъшам олур-олмаз сагъ къалгъанлар сияларыны ташлап, ял алмалылар. Догъру дегильми, я?

— Догъру, Васильев.

— Сен не айтсанъ айт, мен буны Гитлерге, бизим Мыйыкълыгъа бирер мектюп язып, анылатаджакъым.

Озеннинъ къаршы ялысына чыкъып, шималге тараф йылыштыкъ. Бу тарафта багъчалар ёкъ эди. Башта, къаялар арасындан кечтик, сонъра насылдыр бир тюземликке чыкътыкъ, огде бири-бирине якъын, тобан дамлы, багъчалы беш дане койлю эви бар эди. Эвлер артындаки юксекликлерни сийрек терекли орман къаппай эди. Ялыгъа якъын бир къаянынъ артына кечип эвлерге бакътым. Яныма тизлери ве эллери устюнде сюйрекленип старшина Васильев кельди:

— Мен беллесем, копюрден бир километрден зияде узакълаштыкъ, лейтенант аркъадаш, — дели.

Копюрге бакътым.

— 1 номерли автоматкыа айт, сагъ къанатта позиция ишгъаль этсин.

Васильев биз тургъан къаядан юз элли метр къадар узакъ-таки дёрт коше, къырмазы туладан ясалгъан бир иншааткыа ишарет этти.

— Анавы иншаат сагълам ве бош, лейтенант аркъадаш. Анда ерлешсек даа да яхшы олмазмы?

— Иншаатны быракъ. Немселер окънен дженклешмейлер. Иншаат топ атешине даянмаз. Анда якъынлашманъыз. 2 номерли автоматчыны да сол къанатта озенге якъын ерде позициягъа кечир. Башта озюнь барып ерлерни бакъ, оларгъа булунаджакъ ерлерини косътер.

— Есть, лейтенант аркъадаш.

Васильев кери чекильди. Он-он беш дакъкъадан сонъ келип, кене яныма узанды.

— Сагъ къанат яхшы, лейтенант аркъадаш. Алчакъ байырларнынъ артындан къаршыдаки эвлер, орман табакъ устюнде киби. Лякин солда, озен ялысы пек пис бир ер. Бош консерва къутулары, къырыкъ шишелер, писликлер. Бутюн Александровканынъ пислиги мында. 2 номерли автоматчы я чёплюк обасынынъ огюнде, я да ондан эппейи артта позициягъа кечмек керек. Чёплюк обалары артында позиция ишгъаль этильсе даа да яхшы олур эди. Огюнде табийи мудафаа имкяны бар демектир. Немселер медений сайылырлар, чёплюк обаларыны къолай-къолай ашып олмазлар...

— Яхшы. Чёплюклернинъ артында олсун. Къалгъан аскерлер бири-биринден онар метр аралыкъ тутып, ерге ятсынлар. Кимсе башыны котермесин, айды, шимди кет. Ишинъ биткен сонъ, кель, берабер, Гитлернен бизим Мыйыкылыгъа мектюп язармыз.

— Есть, лейтенант!..

— Ачыкъта къалгъанлар, даа вакъыт бар, озьерине окоп къазсынлар. Сонъ кеч олур. Кимсе башыны ерден котермесин!

Сонъра копюрге айланып бакъты:

— Ким башына къуршун истер, лейтенант? Башыны кимсе котермез.

— Бизим танклар аля даа озеннинъ о бир тарафында. Къаглыбакъа биле чокътан къаршыдаки ялыгъа чыкъар эди. Первомайсктен Александровкагъадже эки саатлик ёл бар. Лякин немсе ичюн къач саатликтир бильмек зор. Не исе мен кетем. Сизни янгы ерде буладжакъыммы?

Васильев эки юз метр къадар авлакъта яткъан аскер-

лерге тараф чапты. Дюрбинимни алып де огюмдеки ерлерге, де айланып, копюрге бакъам.

Танклар, агъыр топлар озеннинъ сол ялысында айны вазиетте туралар. Огдеки эвлер сессиз, атта бир айван биле корюнмей. Къан къырмызы кунешнинъ сонъки зайыф ышыкълары озеннинъ буланчыкъ сувларында сѣнелер. Яваш-яваш къаршыдаки эвлернинъ, озеннинъ, орманнынъ ренки денъише. Этраф сессиз, тильсиз, мум кесиле. Копюрге бир даа бакъам. Бизим роталар айны вазиеттелер. Къаранлыкъ яхшы этип чѣкмесини беклейлер, гъалиба, дейим. Этрафнынъ сессизлиги ичинде ич бир телюке коръмейим. Дженк, дерсинъ, бизден чокъ узакъларда. Дженкнинъ бизден ич бир тюрлю алякъасы олмагъан киби келе. Сабагъадже бу сессизлик ичинде къалмакъ истейим. Саба туруп, дженкleshмеге разым. Старшина Васильевнинъ сѣзлерини хатырлайым. Васильевнинъ сѣзюнде джан бар. Сабалейин, койлю тарласына насыл кетсе, аскер де дженкке ойле кетмели. Инсан сабалары аятны къолай ве парлакъ корсер. Аскер де ойле. Олюмден биле къоркъмаз. Шимди юкыламакъ истейим. Яныма старшина Васильев келе. Манълайынъдаки терлерни силип:

— Эр шей мукеммель, лейтенант аркъадаш, — дей. — Немселернинъ келеджеклери бар исе, кореджеклери де бар! Иншалла, эписининъ акъкъындан келирмиз, сагъ къалгъанлары олса, оларны да Берлингеде айдармыз. Мен янларына баргъанымда йигитлер аилелерине мектюплер яза эдилер. Коресингъми, джебимде йигирмите якъын мектюп бар... Бу мектюплерни кери къайткъанымыздан сонъ команданлыкъкъа теслим этмеге унутмасайдым.

— Сен язмайсынъмы?

— Язмамакъ олурмы! Яздым. Севгилиме яздым. Заваллы, эр мектюбинде мектюп яз, деп ялвара. Эр кунъ менден мектюп беклей. Мен де язам... Лякин къыскъа язам... Окъуйым, динъле: “Меним севгили Наташам. Даа ольмедим. Селямларымнен”. Иште, бу къадар... Алла берсин де, дженкнинъ сонъунадже бойле мектюплер язайым.

Еримден туруп, аскерлериме бир козь ташлайджакъ олдым. Къулагъымнынъ тюбюнден бир къуршун вынъылдап кечти. Деръал ерге яттым. Козъ ачып юмгъандже артында яттыгъым къая шиддетли атешке тутулды. Васильев башыны кокюсине эгип:

— Вай, авратынъны, — деди.

— Яраландынъмы, Васильев?

— Ёкъ, лейтенант, бир шей ёкъ... Кыбырдама сен. Бизни коръди, керата. Кыбырдама... Мен койни корем...

Койде танклар бар... Кой артындаки байырдан койге аскер энмекте. Танклар тереклер астында.

— Танклар бизге бир шей япа билирлер, деп беллемсй-им. Этраф къяялыкъ... Лякин, танкларнынъ имассинде пияде аскерлер уджюмге кече билирлер.

— Эки саат къадар оларны койни тута билирмиз. Къаранлыкъта, ич бир телюкесиз копюрге чекилирмиз.

— Дивизия команданындан эмир кельмегендже кери чекильмсийджекмиз, Васильев.

— Тюфек ве автоматларнен танкларгъа къаршы тура-рым, деп беллейми, керата?

— Немселер къая артында сакълангъанымызны биле экенлерми, аджеба?

— Анъламакъ истейсинъми, лейтенант?

— Сора да бакъса, бизни корьген экенлерми?

Старшина Васильев башындан шапкесини чыкъарып, тюфегининъ уджуна такъты. Къаянынъ устюнден косъте-рир косътермез сагъдан, солдан устюмизге къуршун ягъ-магъа башлады. Васильев шапкесинде къуршунлар ачкъан тешиклерге пармакъларыны сокъып:

— Аллагъа шукюр, башым шапке ичинде дегиль эди, ёкъса, джебимдеки мектюп завалы Наташагъа язгъан сонъ мектюбим оладжакъ эди. Бизге бу къая артындан баш ко-тертмейджеклер.

— Эвлерни яхшы коресинъми?

— Солдан сагъгъа экинджи эвнинъ ярысыны, учюнджи ве дёртюнджи эвлерни яхшы корем. Эвлер артындаки юк-секликте аскер ёкъ. Тереклер астындаки анавы эки танк айны вазияте. Намуссызлар. Бутюн кунъ къайда эдилер? Дженклешмек шимди акъылларына кельдими?.. Наташагъа мектюп ёлламай турайым. Алла къысмет ярын саба, даа ольмедим деп кене бир мектюп язарым. Кой артындаки юксекликтен койге даа душман аскери эне.

— Чокъмы?

— Кестирип оламайым. Группа-группа келелер. Бир взвод бардыр, деп беллейим.

Васильев, айланып, копюрге бакъа:

— Бизим роталар копюрден кечип олурлар деп белле-мейим. Немселер юкъламайлар, лейтенант аркъадаш. Беш— он дакъкъадан сонъ копюрни атеш алтына алырлар. Шун-да копюрден танк дегиль, сычан биле кечип оламаз.

Мешин чантамдан бир кягъыт чыкъарып язам:

“Бизден беш юз метр узакъта душман къуветлери топ-лана. Эки танк, бир взвод пияде аскерни коремиз. Сизден эмир кельмегендже кери чекильмсийджекмиз. Туран”.

Кягъытны дёрт буклеп, старшина Васильевге берем:

— Буны дивизия команданына, я да комиссар Шишковга шахсен такъдим эт.

— Есть, лейтенант аркъадаш, — деп козылеримнинг ичине бакъып кулюмсирей. Ич джесбинден бир мектюп чыкъарып, манъа узата:

— Наташага мектюп, лейтенант... Яни эляк олгъандай олсам, “даа ольмедим”нинг астына бир къач сёз иляве этерсинг.

Васильев элимини сыкъа ве кери чекилип, къаялар арасында козьден гъайып ола. Васильевнинг кетмесинен къаршыдаки душман да уджюмге башлай. Артымыздаки копюр атеш алтында козьге корюнмез ола. Топракъ, чамур, сув, думан бири-бирине къарыша. Башымызнынъ устюнден кечкен къуршунлар адджы-адджы сызгырып, Александровкага тараф учалар. Атеш ойле мудхиш ки, артыкъ, башымны котермеге джурьат эталмайым. Янымда кимдир:

— Сагъсынъмы, лейтенант? — деп сорай.

— Сенсинъми, Васильев?

— Меним. Бизимкилер къаршыдаки эвлерни атеш астына алдылар. Ялынъыз эвлерни дегиль, бизни де. Кери чекильмек истеген учъ-беш ерге бизимкилер атеш ачтылар. Эки атеш арасындамыз, лейтенант... Шишковга ёллагъан хаберингизнингъ энди эмисти къалмады. Эмирингизни беклейим, кетейимми?

— Ёкъ, кетме. Душман даа уджюмге кечмеди. Лякин уджюмге азыр туралар. 2 номерли автоматчыны да сагъ къанаткъа ал. Атеш эмирини бекле.

— Есть, лейтенант аркъадаш.

Старшина Васильев кене суюреклене-суюреклене кери чекильди. Душманнынъ автоматларнен ачкъан атеш и кеткен сайын тесирли олмакъта эди. Сагъда, юз элли метр авлакътаки къырмызы бинанынъ диварларына душман тозлу ел устуне ягъмур ягъгъандай токътамадан къуршун ягъдыра эди. Сагъына солуна, артына, огюне тюшкен снарядлардан исе душманнынъ бинаны макъас атешине алмакъ истегени анылашыла эди. Он беш дакъкъа къадар девамлы атештен сонъ душман пияде аскерлери уджюмге кечтилер. Гудюрдеген топларнынъ, патлагъан снарядларнынъ, шрапнельлернинъ астында баш котериледжек киби дегиль эди.

Сагъымдан Васильевнингъ сеси эшитильди:

— Душман бизге тараф келе, лейтенант!

— Атеш ачма, Васильев! Бекле, багъчалардан чыкъсынлар. Атеш ачма. Эмиримни бекле! Бираз даа якъынджа кельсинлер...

Уджюмге кълкълкъан душман аскерини яхшыджа корем. Саймакъ истейим. Учъ... Беш... Еди... эсап къарыша. Багъчалардан чыкъкъан аскерлер сагъгъа, солгъа чапышып козьден гъайып олалар. Сонгъра топракъ астындан фышкъыргъан киби пейда олалар, бизге тараф чапалар. Эллерим, аякъларым кълтырай. Айны заманда сувукълкъанлылыгъымны джоймамага арескет этем. Эки юз метр огде тава киби бир тюземлик бар. Анавы тюземлик саесинде къуртуладжакъмыз. Немселер шу тузакълкъа догъру йлышалар. Тюземликке чыкъаджакъл олсалар, эписинингъ джаны меним элимде. Тюземликини, Васильев де мен киби, яхшы коре экенми, аджеба? — деп шубеленмеге башлайым. Васильевнингъ янына бармакъ пек кучъ. Лякин кесен-кес къарар берем. Сюйрене-сюйрене сагъ къанаткъа кетем. Старшина Васильев индемейип, эки автомат арасында ята.

— Старшина Васильев! Къаршыдаки тюземликини коресингъми?

— Корем, лейтенант!.. Корем...

— Атеш ачма, сакъын. Тюземликке чыкъсынлар... Эмиримни бекле. Мен о бир аскерлернингъ янына кетем. Къоркъма... Бекле. Менден атеш эмирини бекле. Къоркъма. Тийме, якъынджа кельсинлер. Биль ки, къоркъмакъ гъайып олмакъ демектир.

— Къоркъмайым, лейтенант.

— Пек яхшы... Къоркъмасангъ, ярын саба Наташагъа бир мектюп даа язарсынгъ.

Сюйрене-сюйрене, демин артында яттыгъым къаягъа къайтып келем. Этрафта аля даа серсери къуршунлар вызылдайлар. Атеш бираз сакинлешкен киби. Душман аскерлери тюземлик артында чукъурлар ичинде яталар. Атеш къуветленмезден эвель даима бойле сакинлер. Арттаки танклар, тойлар атеш эмирини беклейлер, гъалиба. Тютюн ичмек истейим. Омюримде даа бир кере бу къадар тютюн ичмеге истемеген эдим. Душман топлары атеш ачар-ачмаз бир тютюн якъарым, деп озъ-озюме сёз берем. Сагъ тараф-таки кыргызы бинанынгъ огюнде снаряд патлай: тра-а-а-к. Бумм... автомат невбетлери, топ сеслери бири-бирине къарышалар. Къаршыдаки тюземлик бир анъ кокке думан пердесинингъ артында козьден джоюла. Топ, тюфек гурюльтилери арасында Васильевнингъ сеси эшитиле:

— Лейтенант!.. Душман тюземликте!..

Тизлеримнингъ устюнде догърулып, тюземликке бакъам. Сагъда, солда, огюмизде фышкъыргъан бой-бой топракъ ве алев багъаналары арасындан тюземликте чапкъан немсе аскерлерини корем. Башымнынъ устюнден къуршун-

лар вызылдап кечелер, къуришунлар ири-ири ягъмур тамчылары киби, этрафымдаки къаяларгъа ягъа, къаяларгъа урулып, тараф-тараф сачрайлар. Демин Васильевге айткъан сёзлеримни, шимди ичимде бир сес манъа текрарлай:

— Къоркъма, Садыкъ. Къоркъсанъ олерсинъ. Къоркъма!

Къоркъмайым. Ичимдеки сес манъа къувет бере. Душман тюземликте.

Олар кендилерини эджель беклегенини биле экенлерми, аджеба? Телюке дуймайлар, гъалиба. Эписи аякъталар, агъыр-агъыр йылышалар. Олар да къоркъмайлар, гъалиба. Факъат, мен озюмни олардан къуветли дуям. Сагъда топ атеши бираз эксильген киби корюне. Немселер телюке сезмейлер, артыкъ. Мен бунгъа эминим. Къоркъмайып, гизленмеге аджет коръмейип бизге тараф йылышалар. Пек магърур инсанларгъа бенъзейлер. Бутюн джесаретимни ичимде топлап, къычырам:

— Атеш, Васильев! Атеш!

Васильевнинъ коксюнден къопкъан айны айкъырма, бир анъ топ гумбюрдилерини бастыра:

— Атеш! 2-нджи номер! Атеш! Аврадынъны!..

Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... Узун ве къыскъа автомат небетлер, къол бомбаларынынъ патламасы... Огюмиздеки тюземликте дерсинъ бир олюм манзарасы. Дантенинъ “Джеэннем”инден де дешетли бир манзара. Эки автомат шимдигедже меним ичюн ялынъыз эки дане автомат демек эди. Лякин шимди бири-бирине экленген бир къач демир парчасынынъ не къадар къоркъунч бир шей олабиле джегини ангъалайым. Душман атешни бирден кесиле. Бизим тюфеклеримиз токътамадан олюм ягъдыралар.

Яныма чапа-чапа Васильев келе:

— Яша, лейтенант. Сен взводгъа дегиль, бутюн джебэге команданлыкъ япмалысынъ. Яхшы къарарлаштырдынъ. Швейцария саати киби...

— Ерге ят, Васильев.

— Ярын Наташагъа мектюп язаджагъым.

— Васильев! Арттаки автоматларгъа бар. Огюмиздеки эвлерге, багъчаларгъа аралыкъсыз атеш ач. Ич бир ерни атешсиз къойма. Душманнынъ эсас къуветлери анда.

— Танкларны корип оламайым, лейтенант аркъадаш.

— Зарары ёкъ. Танклар кельгендай олса эки юз метр кериге чекилимиз. Арттаки къаялар даа юксек, бир шей япып оламазлар, танклардан къоркъма... Биз де танкчымыз. Айткъаным киби яп... Атешни багъчаларгъа чевир...

— Есть! Командан аркъадаш...

— Башта барып арттаки адамларгъа бакъ. Даа да яхшы позиция тутсынлар. Душман пияде аскерлери уджюмге кечмезлер, деп беллемейим. Лякин топ атеши даа мудхиш оладжакъ. Къач олю, къач яралы бар, эписини келип мангъа бильдир.

Старшина Васильев кери чекильди. Душман топларынынъ бутюн атеши копюрге догърултылгъан эди. Энди, фышкыргъан сувларнынъ, топракъ ве думанларнынъ артында къалгъан копюрни яхшыджа корип оламайым. Васильев он дакъкъадан сонъ къайтып кельди. Яныма тиз чёкип:

— Учъ олю, секиз яралы бар. Яралылардан экиси пек агъыр, о бирлери эллеринде сила тутмагъа ярайлар, — деди.

— Яхшы. Отур яныма старшина Васильев.

Васильев отура. Самимий козылеринен козылеримнинъ ичине бакъа. Достум, аркъадашым олмакъ истей. Элимден тута:

— Акъшам олаятыр, лейтенант. Немселер уджюмге кечеджеклерми?

— Кечеджеклер, Васильев. Къаранлыкъ чёкмезден эвель бир даа арекет этеджеклер. Эм де бу кереси атеш даа да къуветли оладжакъ. Олар бизни бу ерден котерип атмакъ ве кендилери ерлешмек истейлер. Бу къаяларнынъ араларына сокъулсалар копюрни эр тарафтан атешке тута биледжеклер. Оларнынъ макъсады къаранлыкъ басмаздан эвель бу ерни ишгъаль этмек. Къаранлыкъта эллеринден бир иш кельмез.

— Копюр топ атешинден къуртула билир, деп тюшюнемейим.

— Аскер озенни копюрсиз де кечер.

— Аскер кечер, лякин танклар кечип оламаз. Топлар да...

— Танклар да не танк, я! Б-27, Б-28. Топлар да эски... Билесингъми анавы топларнынъ арасында чар Николайдан къалгъан сойлары да бар экен. Лякин кене де танк яхшы. Оларнен дженк этмек мумкюн. Лякин танклар... Бизим танкларны хатырлайсынъмы?

— Хатырламайып!

— Меним юртдашым шу танкларгъа “танкчылар табу-ты” дей эди. Заваллы, янгъы танк беклей эди. Янгъы танклар кельген сонъ Б-27-ни кенди элинен якъаджакъ эди.

— Сагъдырмы Гриша, аджеба?

— Бильмейим, Васильев. Ярасы пек агъыр эди. Айды, Васильев, сагъ къанаткъа... Мен сёзюмни битирмеден сагъда бир снаряд патлады. Эки юз метр авлакъта экинджи сна-

ряд... Учъ... Дёрт... Беш... Топракътан таш ве думан фышкырды. Топракъ устюнде бир янардагъ асыл олды. Васильев сагъ къанаткъа атылды. Этрафнынъ алев ве думанындан ич бир шей коръмейим.

— Васильев! Васильев! Къаршыдаки багъчагъа атеш ач! Атеш! Васильев!

Васильев кыгчыра. Лякин не айткъаныны англап оламайым. Вызылдап учкъан къуршунлар астында сюйрелесюйреле Васильевге тараф йылышам. Васильевни коръмейим. Васильев къайда? Думанлар артындан сеслер, айкырма-малар эшитиле. Васильев къайда? Не ичюн бизим автоматлар атеш ачмайлар?..

— Васильев!.. Васильев.. Атеш ач!..

Ниает, Васильевнинъ сеси топ гумбюрдилери арасындан къулакъларыма чалынды.

— 2-нджи автомат урулды, лейтенант... Сагъымызда танклар... Танклар атеш ачалар. Танклар артында пияде аскерлер. Сагъ къанаткъа уджюм этелер. 1-нджи автомат яралы. Мангъа тараф чапалар. Гъайып оладжакъмыз...

— Васильев... Кери чекил! Сесим кельген тарафкъа чап. Эшитсингъми, Васильев?

— Чапып оламайым! Къуртар лейт... Чапып оламайым... Къаер?..

Васильев бирден сусты. Деръал, демин сес кельген тарафкъа атылдым. Васильев эки автомат арасында юзюкююн ята эди. Сыртына чевирдим. Къара сачлары, къанларындан даа да бир парлакъ къара ренк алгъан ве мангъалайына топ-топ япышкъан. Элини туттым. Эли авучымнынъ ичинде сувуй эди. Гимнастёркасынынъ джсбинден Наташагъа язгъан мектюбинин чыкъараджакъ олдым, тамам шу арада менден секиз-он метр авлакъта снаряд патлады. Козь ачып юмгъандже сагъымдан, солумдан думан къарышыкъ топракъ авагъа котерильди. Ялынъыз, устюме ягъгъан таш ве топракълардан къорунмакъ ичюн башымны къолларымнынъ арасына алгъанымны хатырлайым. Сонгъра не олды, не олмады, бильмейим. Козьлеримни ачкъанымда башымнынъ уджунда тиз чёккен, чатыкъ къашлы, козьлерини козьлериме тиккен бир кимсени корьдим. Сонгъра коксюме догърултылгъан автоматны абайладым. Баш уджумдаки адам къыбырмамай, джанлы эйкель киби тура. Козьлери къарардан зияде саргъуш адамнынъки киби къып-къырмазы эди. Сессизлиги даа да телюксели корюне эди. Неден бильмем дудакъларынынъ уджу, бурун къанатлары, айваджасына къалтырады. Автоматынен коксюмден тюртти:

— Большевик? — деди.

— Ёкъ...

Кене серт-серт:

— Болышевик!.. Руски... Руски, — деп шапкемни чекип алды, кельпеденнен сёккен киби, устюндеки кызыл йылдызны сёкип атты. Автоматыны коксюмден четке чеккенинде джанымныгъ багышланганыны аңладым. Лякин немсе аскери чокъ инсафсыз, чокъ серт арекет эте эди. Джеблеримни бошатты. Вахший сеснен сёгип, топюн кисемни, кучюк чакъымны, эки рубле парамны озен бетке котерип атты. Ич джебимден аилемизнен чыкъарткъан ресимни булды. Ресимни де озен тарафкъа котерип атар, деп белледим. Лякин беллегеним киби олмады. Аксине, дудақыларыныгъ уджунда маналы бир тебессюм пейда олды, эки кышыныгъ арасындаки тоюм цилинди ве ресимге бакъып:

— Папа... Мама... Папа, — деди.

Ресимни алдым ве юрегимден кельген мераметли бир тебессюмнен аскернинъ бетине бакътым. Лякин онынъ бети кене денъишти. Серт-серт кене:

— Большевик? — деп сорады.

— Ёкъ...

Аскерге анги миллеттен олгъанымны ифтихарнен аңлатмакъ истедим:

— Татар... Татар... Мен татар...

Не демек истегенимни аңламады, гъалиба. Бетиндеки сертлик йымшады. Айны сеснен:

— Мен татар. Тюрк... тюрк, — дедим.

Бу кереси кульди ве бирден чевирилип, артта юзюкююн яткъан субайгъа багырды:

— Ейне тюркише офицере, херр лейтенант! Тюркише офицере!

Субай яры эгилерек, яныма чапып кельди. Мени эсир алгъан аскерге бир шейлер айтты. Эки юз метр авлакъта яткъан немсе аскерлерининъ джесетлерине бакъып эппейи лаф эттилер. Не акъкъында лаф эткенлерини бильмейим, лякин меним ве тюземликтеки аскерлер акъкъында лаф эткенлерини аңладым. Сонъра субай яныма кельди, бетиме бакъып, кулюмсиреди, олюлерге ишарет этип, яры русча, яры немседже:

— Короши зольдат. Ти короша. Зеер гут зольдат, — деди ве элимни сыкъты.

Сагъдан, солдан немсе аскерлери копюрге тараф чапа эдилер. Къаранлыкъ чёке, дженк селлери менден яваш-яваш узақылаша эди. Субай кетти. Янымдаки аскер мени аякъкъа турсатты. О артта, мен огде, къаршыдаки эвлерге тараф адымладыкъ...

Э С И Р

Рим, 30.05.1946

Хатыраларымнынъ биринджи къысымына бу ерде екюн чекмек истейим. Меним ичюн башкъа бир аят башламакъта. Къоркъунч бир аят. Бу аятымны да язмакъ истейим. Яза билир экенимми? Бильмейим. Эр алда, бу акъшам дегиль... Бу акъшам башым атешилер ичинде. Бельки ярын... Бельки ярын бутюн къоркъуларымны ичимден атаракъ, кене эвельки Туран олурым. Килерде бу янъы аятымнынъ алевлири арасындан таныгъан инсанларымнынъ, олюлерининъ бетлерини корьген, къоркъунч ферьядларыны, инъильтилерини эшиткен киби олам. Бельки язып олурым.

Иште, биз бойле дженклештик. Бир чокъумыз ольди. Дерелерде, дагъ этеклеринде, изсиз чёллерде, юрттан узакъларда, чокъ узакъларда, ташсыз, мезарсыз унутылдылар. Бир чокъумыз яралы, хаста, аякъсыз, къолсыз, яры вуджутнен чет иллерде сюйреклене-сюйреклене Танърыдан имдат беклеймиз. Юртта къалгъан балаларымызны, акъ сакъаллы бабаларымызны, аналарымызны, къызларымызны къызыллар айван ташылгъан вагонларгъа юклеп узакъ Сибирь орманларына айдайлар. Бир миллет душман къамчысы астында "Ватан! Ватан!" деп инълей-инълей ер юзюнден сийинип кетмекте. 1783 сенеси Потемкиннинъ башлагъан игренч ишини бугунь саргъуш, ис-дуйгъусыз "молодецлер" екюнлемектeler. Юз алтмыш йыл зулум ве эскендже, козьяш ве олюм. Сибирьнинъ къара ве вахший орманларында, Авропа чёллерининъ атешилеринде, къутургъан денгизлерде олюм текнелери ичинде буюк, къараман, магърур бир миллет эзилди, ириди, ёкъ олды. Къалгъанлар юртларындан сюрюн этильди.

Русие бу буюк, къараман, намуслы миллетнен не ичюн бойле намусызджа эсап-китан япа, деп тююннем.

1943-те Варшавада бир къавеханеде аразыздаки эеджанлы бир лакъырды сырасында гъает медений власовджы бир рус мангъа шойле деген эди:

— Сизлернинъ эсир киби яшамангъыз Русиенинъ бутюнлигини къорчаламакъ демектир. Къырымсыз, Кавказсыз, Туркистансыз Русие Русие олурмы? Ялынъыз истикълял акъкъындаки тююнджеелерингизге къариш дегиль, бутюн барлыгъынъызгъа биле бёз Русие де, къызыл Русие де къариш олды, илериде, бу дженктен сонъ Русие насыл ренк алса алсын, биль ки, сизлерге къариш оладжакъ. Бундан себеп мен сангъа кечмишни унутмалысынъыз, истикъбалинъизни тююнмелисинъыз, дерим.

Буну мен де чокътан биле эдим. Итираз этмедим. Къавеханеден чыккып кететякъанымда шу субайгъа: "Ильк фурсатта сени

ольдюреджегим”, деп айткан эдим. Башка не айта билер эдим? Август 8-де немселернен козь козьге кельген вакытымызда ичимде бу сёзлерниң акс садасы бар эдим, аджеба? Олмаса эди мен каячып кюртулар эдим. Ойле исе кыальбимниң косьтерген ёлда адымлайджагым. Дёгюшеджегим... Узун йылар девамьнда журту ве истиклялы ичюн кан теккен милетиме кяриши ярамай сёз айткан эр бир субайны, эр кесни ольдюреджегим.

Оакышам немсе аскери мени кяршыдаки эвлерге алып барып, кяранлыкъ бир акыргъа кяпады. Ёл бою не о лаф этти, не де мен. Даа эсирликниң не демек олганыны яхшы бильмегенимден гъалиба, атеш кяасыргъасындан сагъ-селямет чыккъаныма кювана эдим. Яваш-яваш менден узакълашкан топ гудюрдилери, автомат тасырдылары манъа, артыкъ, дженкниң сонъки инъильтилеры киби келе эди. Дженк меним ичюн битти, деп сая эдим. Кяранлыкъ акырыда янъгызлыкъ дуймадан, дженкниң тааджибли бир шей олганыны, акырының огюнден бекчи турганыны, мени тышарыгъа чыкярмагъаныны хатырладым ве истеристемез истикъбалимни де акыыр ичиндеки кяранлыкъ киби кяара ренкте корьмеге башладым. Лякин бу ис узакъка сюрмеди. Ичимде татлы хатыралар уялды. Гузель юртумны тюшюндим. Коюмизниң эр бир багъчасыны, эр бир терегини, эр бир эвини, чешмелерини, сувларыны хатырладым. Сонъра анамның бетини оның бутюн гузеллиги ве мераметлигинен корьдим. Кулюмсиреген козьлеринен манъа бакъа эди. Оның башыны коксюме басып, сабагъадже акъ сачларыны сыйпаламакъ истедим. Кимерде анам козьлеримниң огюнден гъайып олып кете. Кене оны козьлеримниң огюне кетирмек ичюн тырышам. Шунда экимизниң арамызгъа бир немсе сокъула ве кан кюскан козьлери кюржунч, кяашлары чатыкъ алда: “Большевик! Руски!.. Руски!..” деп багъыра. Сонъра юкълап кяалдым. Эртеси куню саба уянганымда акырыда бир чокъ эсир бар эди. Оларның о гедже акыргъа насыл этип кяпагъанларыны дуймагъаным. Эписи ёргъун, меним киби биткин эди. Араларында яралылар да бар. Яваштан лаф этелер. Бираздан сонъ акырының кяпылары ачылды, тышарыдаки серин саба айдынлыгъы ичериге толды. Кяпы алдындаки сиялы немсе аскерлериниң омузлары устюнден корюнген ешил багъчалар кунешниң джыллы ышыклары алтында кызына эдилер. Дженксиз, атешсиз, олюмсиз дюнья манъа дженнет киби корюнди. Лякин кенди дюньямен менимнен бирликте акыыр ичинде булунгъанларның дюньясының мен корьген дюньядан башка олгана

ныны яваш-яваш аңыламагъа башладым. Еримден турып, кыпыгъа тараф кетмек истегенимде янымда Иван Александрович Шишковны корьдим. Устюнде йыртыкъ, кирли, нишансыз бир урба. Бети гъаст истираплы корюне эди. Алсыз, биткин. Козылеримнигъ ичине къальбимдеки шейлерни окъумакъ истегендай бакъты. Кулюмсиредим. Башыны эгип, бирден артына чевирилип, акъырнынъ о бир тарафына кетти. Арекетинден менимнен лаф этмеге истегенини аңладым. Эсир тюшкениме ачувланамы? Кендиси де эсир дегильми? Бельки адамларымнен душман уджюмине къаршы турып оламагъаныма... О, бинъ аскернен душмангъа къаршы турып оламагъан сонъ мен отуз аскернен не япа билир эдим? Шишковнынъ бу арекетининъ манасыны, анджакъ, эки куньден сонъ аңладым. Бир акъшам устю немселер арамызда булунгъан комиссарларны алып кеттилер. Александровканынъ четинде терен бир чукуур къаздырдылар ве эписине эллеринен къызгъан шу чукуурнынъ четинде тиз чёктирип, энъселерине бирер къуршун сыкътылар. Ялынъыз Шишков къалды. Кировограддаки концлагерьгедже берабер эдик. Сонъра о, Кировоградда къалды, мени Умань концлагерине алып кеттилер.

Бир кунъ эвельси мени эсир алгъан немсе аскери уйлесге якъын акъыргъа келип мени тышарыгъа алып чыкъты. Шимди, багъчалар арасындан узангъан тар бир ёл бойлап кетмектемиз. Бираз къоркъам, лякин къоркъудан бетер, къайда алып кетилсаткъанымнен меракъланам. Бельки мени сербест быракъаджакътыр... Ким бильсин? Сербест быракъаса... Дженк даа девам этер экен, мени сербест быракъа билirmi? Этрафыма бакъынам. Этрафта хош ве татлы бир аят бар. Аят санки топракътан фышкырып даа тюневин олюм алевинден нефеси къавурылгъан бу ерлерде янгыдан аким олгъан. Ёкъ, тек меним козылериме бойле корюнеми? Багъчалар арасындан чыкъып, тобан дамы бираз чёккен кучюк бир эвге якъыплашмакътамыз. Эв огюнде азбарда аскер ашханесини корем. Ашхане янында безъ кольмекли, энъсеси къулакътарына еткен, узун бойлу, пельвангъа бенъзеген кимсе юре. Бу ашчы, гъалиба. Менимнен кельген аскер ашчынынъ янына барып бир шейлер айта, меним акъкъымда лаф эте, сонъра элини мени ашчынынъ янында къалдырып кете. Безъ кольмекли адам козылеримнинъ ичине чиркин-чиркин бакъа, сонъра элини омузыма къоюп, эвнинъ дивары янында тургъан балта ве одунларгъа ишарет эте. Хызметке кстирильдим, деп тюшюнем, ичимден кулем. Йыллар девамында русларгъа чалыштыкъ, энди де немселерге одун парлап бакъайыкъ!

— Мен санъа бир аркъа одун дегиль, бир орман кесмеге разым. Ялынъыз миллетимни къуртар, достум!

Немсе сомурдана-сомурдана озъ озюнен лаф эте. Мен одун парлайым, къазанларны ювам, сонъра ашчынынъ кирли чызмаларыны, униформасыны темизлейим, фырчылайым. Акъшамъга якъын, тотлы консерва къутусы ичинде манъа шорба бере. Шорбаны ашамакъ ичюн одун парлагъан еримдеки кутюк устюне отургъанымда яныма келип элини омузыма къойды ве:

— Тюрк гут! Тюрк зехер гут! — деди.

Лякин тебессюминде не хошлыкъ, не де мерамет бар. Ичимде ачувлар бирикмеге башладылар. Акъырда къалгъан ач, тюшкюн эсирлер акъкъында тюшюндим. Элимдеки тенеке къуту ичиндеки шорба манъа ялынъыз тюрк олгъаным ичюн берильгенини анылайым. Неден бильмем, манъа тюрклигимни уджузгъа саткъан киби кельди. Ниает, тенеке къутуны кутюк янына къоюп, еримден турам. Немсе эмир эткен киби:

— Аша! Аша! — дей.

Ашамайым. Богъазыма бир шей келип тыкыла. Башымны саллап, немсеге ашап оламагъанымны анылатмакъ истейим. Бирден чырайы денъише. Бир анъ кери чекилип, къаршысындаки шейни парча-кесек этмеге истеген вахшый бир айван киби, козылеримнинъ ичине бакъа, дудагълары къалтырай, бурун къапагълары ачылып къапалмагъа башлай, кеткен сайын дешетлеше. Бираз арткъа чекилсм. Не къабаат ишледим! Алла мени къорчалар, деп яваш-яваш арткъа чекилем.

Немсе элинен тенеке къутуны косьтерип:

— Нихт гут! Нихт гут! — деп багъыра.

Энди, немсе шорбаны ашамагъаным ичюн ачувлангъаныны анылайым. Бу ачув чокъкъа бармаз, деп зан эттим, лякин козиомни ачып юмгъандже, немсе бир тепменен къутуны девирди ве устюме атылды. Ченъгеме энген къуветли бир юмрукъ мени ерге йыкъа, козылеримде яшын яшнай, догърулмагъа вакъыт къалмадан, эриф мени аягълары астына алып, тепмелемеге башлай. Бурундан, къулагъларымдан къан келе, дудагъым ярыла, эллерим, бетим алреван къан ичинде. Сонъра якъамдан тутып, мени еримден турсата, огюне салып, мени акъыргъа алып кете. Багъча ёлу бойлап кеткенимизде эки-учь адымда бир тепме яндыра, арттан башыма юмрукъ эндире, итеклей. Тизлеримнинъ устюне йыкылам, сюрюнем... Акъыргъа баргъандже, багъчаларда немсегеми, ёкъса меним гъарип алымамы, бильмейим, копеклер афыра. Кимерде къоркъкъанымдан ба-

шымны сагъыма, солума чевирем. Басыкъ эвлернинъ пенджерслеринде къарт къадынларны, къызларны корем, лякин олар мени корер-корьмез пенджерелерден чекилелер, Акъыргъа кельгенимизде немсе мени къолумдан тутып, акъырнынъ ичине фырлата. Эсирлернинъ арасына юзюкъююн йыкъылам. Эсирлер манъа къоркъа-къоркъа бакъалар, сонъра алчакъ сеснен лаф этип, менден узакълашалар:

— Германиягъа къаршы...

— Комиссардыр.

— Аз котек ашагъан, керата. Бойле сойларыны гебертмек керек.

Сесимни чыкъармайым. Кимсе манъа бакъмай, кимсе мени танымай. О бир тарафта, дивар янында, аркъасы манъа чевирилген Иван Александрович Шишковнынъ кенъ омузларыны корем. Шишков манъа менден пек узакъта булунгъандай келе. Индемейип, сримден турам, акъырнынъ къаранлыкъ бир кошесине чекилем, анда сокъакъ ортасында къалгъан оксюз бала киби, къолларымда, пармакъларымнынъ арасында къурып къалгъан къанларгъа бакъып, агълайым.

Козылеримнинъ огюне старшина Васильев келе. Алла-хым! Не ичюн тюневин акъшам онынъ башыны тешкен къуршунлар мени де алып кетмедилер?..

Лякин о геджеси башымнынъ, кемиклеримнинъ агърысындан бетер къальб агърысыны дуйдым. Яры гедже маалинде анамны акъырда юкълагъан эсирлернинъ устюнден кечип манъа догъру келеяткъаныны корьгендай олдым. Герданындан тобукъларынадже узангъан къара, йипек антер кийген. Сачлары чыбалыкъ. Огге узангъан эки элинде къанлы къылыч тутта. Тер ичинде уянып еримден тургъанымнен анам козылерим огюнден гъайып олды. Тюш эдими? Айны узун, къара антер кийген, сачлары чыбалыкъ, манъа догъру келеяткъан, манъа къанлы къылыч узаткъан анамны тюшюмде эки кере даа корьген эдим.

Август 11-де акъшам акъыргъа бир группа эсир даа кетирильди ве сайымыз беиш юзге етти. Акъыр о къадар толды ки, гедже сабагъадже аякъ устюнде турып чыкътыкъ. Эртеси куню немселер бизни кой четиндеки бир мейдангъа топлалдылар. Этрафымызда силялы аскер алкъасы, бизлер ортада, бутюн кунъ янъы эсирлер кетирильгени акъкъындаки хаберлерни дингъледик. “Янъыларнынъ” айткъанларына коре, немсе къысымлары йылдырым тезлигинде шаркъкъа тараф йылыша экенлер. Бу кетишатта эки — учъ афта ичинде Москванынъ алынаджагъы бесе-белли эди.

Уджюмнинъ суръаты эксильтильмсийджеги шубесиз, чюнки орду сафларында комиссарлардан башкъа Германиягъа къаршы дженк япмагъа истекли ёкъ эди. Украинанынъ базы ерлеринде койлюлер эвельки петлюрадждылар “москаллерге” къаршы аякъкъа тура эдилер.

Бу хаберлерни эшиткен эсирлер немсе истилясы алтында янып-къаврулгъан Русиеге ольген шейге бакъкъан киби бакъалар. Шу арада къалабалыкъ арасындан бир сес:

— Отъмек!.. Немселер келелер. Машиналарда отъмек бар. Бизге отъмек береджеклер, — деп багъыра.

Бирден, сукюнет асыл ола ве беш юз эсир бир адам киби кесилип, къаршыда, къара бир ортюнинъ дёрт тарафындан тутуп, агъыр адымларнен мейдангъа тараф келеткъан дёрт немсеге бакъа. Сонъра, къалабалыкъ джошкъун бир денгиз киби далгъалана, къач куньден берли ач инсанлар эллерини узатып, козьлериндеки кийик бакъышларнен къаршыдаки юксекликте тургъан немселерге тараф чапалар. Лякин немселерден бириси къычыра:

— Арткъа! Арткъа! Домузлар...

Къалабалыкъ бирден тургъан еринде къатып къала, сонъра шу сеснинъ артында бутюн бир буюк ве къоркъунч Германияны корьген киби, арткъа чскильмеге башлай... Мен аля даа демин “янгыларнынъ” кетирген хаберлерини тюшюне эдим. Руслар кери чекилелер. Бир — эки афта ичинде Москва тиз чёкер... Дженк битер... Дженк битер ве миллетим гъайрыдан догъар. Я — Раббим! Корьген шейлерим акъикъатмы? Бинъ бир тюрлю зулум, мешакъат, зиллетнинъ астындан туруп, юксельген миллетимни, девлетимни корем! Урь ве сербест юртумда, агълагъан дегиль, кульген аналарымызны, балаларымызны, месут бабаларымызны корем. Кунеш ышыгында назик минарелеримизни, кунешли мектеплеримизни, см-ешиль койлеримизни корем. Бутюн буларнынъ янында меним козьашларым недир? Барсын, башымны къуршунлар тешишин, ярамай адамлар къанымны акъызсынлар. Меним чеккен азапларым миллетимнинъ бу истикъбали огюнде недир?

Коксюм къабара. Мейданда беш юз эсирнинъ арасында тек башыма бир мемлекет киби эдим. Мен бойле севи-нир экеним, къаршыдаки тёпеден эки немсе субайы кельди. Сонъра аскерлер ортю ичинден отъмек алып, авагъа котердилер. Сускъан, къоркъкъан эсир къалабалыгъы бирден аякъланды. Бу инсанлар бир анъде не къадар денгиз-кенлер? Айван киби бакъалар. Санки дюньяда ич бир шейнен меракъланмагъан, эшитмеген, бири дигерини танымай, эшиткенини эшитмей, догъгъан куньлеринден берли

истеп беклегенлери ялынъыз отьмек эмиш кибилер. Сонъра ич де акъылымдан чыкъмагъан бир ал юзъ берди: немсе элинде туткъан отьмекни эсир къалабалыгъынынъ ичине фырлатты. Бирден, бинъ эль отьмекке узанды. Беш юз ко-кюстен айны гъарип бир инъильти чыкъты. Чеккен мешакъатларындан ириген беш юз эсирнинъ бети вахший-лешти, дешетлешти. Агъызлары колюк ичинде, чылдыргъ-ан киби, богъаз богъазгъа кельдилер, бири-бирилерини тырмалап, тишлеп къан ичинде быракътылар. Къаршыда-ки немселер отьмеклерни эсир къалабалыгъынынъ ичине аткъан сонъ, шакъ-шакъ этип кулип четке чекильдилер. Ярым сааттен сонъ, демин отьмек ичюн богъушкъан адам-ларнынъ бетлери йымшады, эвелькиси киби бичаре алгъа бурюнди. Деминки эеджан, телаш ятышты, эсирлер козь-лерини демин мубарек отьмеклернинъ парчалангъан ерле-рине тикип, агъыр адымларнен, индемейип эвельки ерле-рине къайттылар...

Август 14. Саба. Немселер бизни машиналаргъа юклеп, Кировоградкъа кетирдилер. Эсирлерни эалиге косътермек истей эдилер, гъалиба. Шеэр четинде машиналардан тюш-тик ве шеэрнинъ ортасындан кечип лагерьгедже кеттик. Бу ерлерден кечкен дженк фуртуасы аятны озюнен бера-бер алып кеткенге бенъзей. Сокъакълар бош, эвлер, тю-кянлар къапалы, этраф терен бир сукюнет ичинде. Кимер-де, саибини джойгъан бир копек сагъына, солуна бакъы-нып, къуйругъуны саллап-саллап огюмизден кечип кете, кошеде ялынаякъ бир къадын баласыны багъырына басып, бир элинен козьашларыны силип, арамызда къоджасыны арай.

Чаршыдан кечип кетмектемиз. Кимсе корюнмей. Мей-данда копчексиз бир къач араба ята. Эски кубре ве чюрюк тобан къокъулары арасындан кечип кетсюткъанымызда козь-леримнинъ огюнс Акъмесджит базары кельди. Эбет бура-сы Акъмесджит базарына бенъзей. Акъмесджит де бурасы киби сессиз, тильсиз экенми, аджеба? Сонъра кениш бир сокъакъкъа чыкъамыз. Къаршыда кильсе корюне. Узакъ-лардан къулакъларыма терен, гъарип сеслер чалына. Киль-сеге якъынлашамыз. Кильсе къапылары янында тургъан адамлар бизге бакълар. Шеэр меркезине киремиз. Сагъы-мыздан, солумыздан кечкен серт бакъышлы яш немсе ас-керлери федакярлыкътан чокъ шиддет ве зулум тербиеси корьгенге бенъзсейлер. Ниает, эки къатлы, бяз диварлы, этрафы демир пармакълыкъларнен сарылгъан бир бина-нынъ огюнде токътаймыз. Бина озъ вакъытында НКВД

меркези экен. Энди немселер бир муддег ичюн оны концлагерьге чевиргенлер. Демир кяпылар ачыла. Кяпыдан кечер экенмиз, эр беш аскерге бир кило отьмек берселер. Отьмегимизни алып, дёрткоше, кегь азбарда топлангъан эсирлерге кьошуламыз. Бир кило отьмек беш эсир арасында уйгъун бир шекильде, меаретнен пай этиле. Отьмек, башта беш парчагъа болюне. Парчаларнынъ бири дигеринден буюк, я да кучюк олмагъаныны эр беш эсир айры-айры тасдикълай. Соңъра бириси отьмекке ве дигер дёрт эсирге аркясыны чевире, эр парчагы элине алып:

— Кимнинъ олсун? — деп сорай.

Аркясыны чевирип тургъан эсир Аметнинъ, я да Иваннынъ, Петронынъ деп джевап бере, бойлеликнен эр бир отьмек парчасы ичюн дёрт эсирнинъ адыны айткъан соңъ, бешинджи парча да озюне къала. Итиразлар кябул этильмей, отьмегини алгъан эсир къалабалыкътa гъайып ола.

Эски эсирлер бизни баштан аякъ сюзелер:

— Дженктен не хабер?

— Комиссарлар аля даа дженклешелерми?

— Не вакъыт эсир тюштинъгиз? Къайда? — деп сорайлар.

Шу куню мезкюр эсир къалабалыгъында ватандашларымны арадым. Лякин не бир эсмери черени, не де бакъышлары кяльбимде джыллы дуйгъулар уяндыргъан бир чифт козъни расткетирдим. Чокъусы рус ве украиналы. Бир кысымы, демин алгъан отьмеклерини башлары торбада ем ашагъан айванлар киби ашайлар. Къалгъанлары кялын сеслеринен аджыныкты къазакъ тюркюлерини йырлайлар. Рус миллетининъ башкъа миллетлерде олгъаны киби, озюне хас характери бар деп беллейим. О да озюнинъкинден устюн кельген къуветни дуйгъанынен, шу къуветнинъ огюнде аман тиз чёкер. Эки афталыкъ эсирлигим девамында истилягъа огърагъан, янгъан мемлекетлери акъкъында сёз ачкъан эсирни расткетирмедим. Аксине, оларны енъген ве эзгенлерни севмеге азыр корюне эдилер. Шу куню акъшам дивар астында янгъгыз башымнен отурыр экеним, къаршыда беш адамнынъ ябанджы тильде лаф эткенлерини эшиттим. Униформаларындан Румыния аскерлерини таныдым. Красноеде яралы Гришадан айырылгъанымда бешини де командалыкътa корьген эдим. Беши де алчакъ бойлу, эсмери, кирли, чинъгенелерге бенъзеген малюкълар эдилер! Красноеде бизимкилерге эсир тюшкен эдилер. Олар о вакъыт не де бир аджыныладжакъ бир алда эдилер: эр бирине тютюн берген, къарыналарыны тойдур-

гъан эдик. Эсир тошкенлерине пек севине эдилер. Шимди оларны арамызда корьгенимден, шаштым. Немселер бизим кыысыларнен берабер оларны да эсир алгъанлар, гъалиба. Лякин арекетлери, лаф этмелери ич де эсирлернинъкине бснъземей эди. Тютюн ичелер, атта анда-мында яткъан эсирлернинъ устуне кыычыралар. Бираз авлакъта яткъан эсир бизге тараф келсюткъан румынлерни корьгенинен еринден туруп, узакълашмакъ истеди, шуида мен:

— Булар ким? — деп сорадым.

— Румынлер.

— Олар да эсирми?

— Эсир эдилер... Энди анги эсирнинъ аягъында яхшы чызма корьселер алмагъа тырышалар. Олар немселернинъ иттифакъчысы...

Сонъра аякъларыма бакъып:

— Аякъларынгда гузель чызмалар бар, лейтенант, козьлерине корюнме, — деди ве кетти.

Дивар тюбюнде бир озюм къалдым.

— Манъа токъунгъандай олса, гебертирим айванны, — деп тюшюндим.

Эсир акылы чыкъты. Румынлер къаршыда бир эсирни ерге йыкътырып, аякъларындаки чызмаларны чекип алдылар. Заваллы адам румынлернинъ артындан чапа, эллери ни огге узатып, ялвара, агълай, чызмаларыны сорай. Румынлер де кяде бир арткъа къайтып, эсирни уралар, сонъра кене эгилип, азбарда яткъан эсирлернинъ аякъларына бакълар. Араларындан бири манъа тараф келе. Алчакъ бойлу, зайыф, эсмери, индже бетли бир иблис! Эллери джеблеринде, козьлерини чызмаларыма тикип, сызгъыра-сызгъыра келе.

— Манъа токъунса...

Учъ адым авлакъта токътай. Эп сызгъырып, чызмаларымдан бетиме, бетимден чызмаларыма бакъа. Мен де онынъ бетине бакъкъан сайын, ичимде мудхиш бир къувет топлангъаныны дуям. Юмрукъларым сыкъыла, бир яндан да сувукъкъанлы олмагъа тырышам. Эки адым даа атып, янымда токътай, теджрибели бир туджджар киби чызмаларыма бакъа. Эгилип, чызмаларымдан бирине эль тийдиргенинен, козьлерим къарара, еримден атылып турам:

— Деф ол! Деф ол! — деп багъырам.

Румын текрар чызмаларыма эгильгенде бирден устуне атылам. Вахший бир айван киби. Румыннинъ бети аякъларым астында ал — рсван къангъа булана. Ярдымгъа кельген аркъадашлары бетимнинъ вахшийлигинден къоркъа-

лар, румыннинъ алынданмы бильмем, къавгъа чыкъармай-ып, мангъа ич бир шей айтмайып яралыны алып кстелер. Бизни сейир эткен руслар индсмейип, яваш-яваш узакълашалар. Ичимдеки нефрет ве къувет мени яваш-яваш терк эте, гъариплик ве янгъызылыкъ дуоп башлайым. Ичимде топлангъан агърылар, яваш-яваш келип богъазыма тыкъалалар. Бичарени не ичюн бойле фена дегдим? Озюнъден зайыфны дегмек мумкюнми? Ичимде уянгъан бу суаллер эр шейден аджджы эдилер. Месселе бунынънен битмеди. Ярым сааттен сонъ яралы румын, аркъдашлары, бир де узун бойлу, кснъ омузлы немсе аскери яныма кельдилер. Чызмаларымны румынлерге бермек зорунда къаладжагъымны тюшпонир экеним, эр шейден зияде аджизлигиме нефрет эте эдим. Сиялы немсени де тёпелейджек дегильдим, я! Юрегим дук-дук ура, тизлерим къалтырай. Бирден, кенди-ми ерге атмакъ, башымны азбардаки ташларгъа ура-ура парчаламакъ истедим.

Яралы румын мени къалтырагъан эллеринен немсе аскерине косътерди. Немсе мангъа якъынлашты, башта чызмаларыма, сонъра бетиме бакъты, лякин бир шей айтмады. Тюшюнджеге далды, де чызмаларыма, де бетимс бакъа ве эп суса. Бирден румынлернинъ устуне атылды, вахший бир сеснен:

— Чекилинъыз!.. Деф олунъыз, копеклер! Деф олунъыз айдутлар! Субайгъа токъунмакъ акъкъыны къайдан алдынъыз! — деп багъырды.

Немсенинъ сеси румынлернинъ арасына йылдырым киби тюшти, беши де беш тарафкъа чипчелер киби тырмыр олып кеттилер. Демин четте туруп, олып кечкен шейлерни сейир эткен руслар, яваш-яваш этрафыма топлаштылар ве менимнен буюк бир сайгъынен лаф этмеге башладылар.

Геджеси дивар астында юкялап къалдым. Саба тангъа, кимдир мени якъамдан чекип уяндырды. Козылеримни ачарачмаз, тюневин акъшам румынлернинъ устуне джекирген немсе аскерини корьдим. Башта шашмаладым. Сонъра элиндеки бир чифт эски потиклерни баш уджума атты. Бойлеликнен тюневин акъшам румынлернинъ устуне айкъырмасынынъ да, тангъ маалинде мени зиярет этмесининъ себебини де аныладым. Башкъа чаре ёкъ эди. Чызмаларымны немсеге берип, эски потиклерни кийдим.

Рим, 01.06.1946.

Мусафирхане одасынынъ багъчагъа бакъкъан пенджереси янында отуруп, Къырымыны, эвмизни тюшюнем. Башымнынъ акъшамки агърысы кечкен киби. Лякин кечкен акъшамны да, ярынны да тюшюнмейджегим! Не олса олсун!.. Затен, меним бу дюньяда яшамам кечкен сене майыс айында Тиролда Инн ялысында Мариянынъ къабыринден узакълашкъандже эди. О куню ичиме бир къоркъзу кирди. Санки джигерим янды. О куньден сонъ ичим ич бир кунъ раат олмады. Бойле къалмагъа, эзиет чекмеге разым. Кимерде, къа аджджы, къа къуванчлы аятымны хатырлайым ве хатыраларым манъа раатлыкъ берелер. Кечмишнен яшамагъа разым, ярынны тюшюнмейджегим. Я, шейтан мени эп кенди ёлунда сюйреклесе! Я — Рабим, сен мени кенди дюньянда яшат... Сен мени къорчала!..

Кечкен афта "Хатыралар"ны язмамагъа къарар бердим. Лякин хатыраларсыз ичимнинъ бошлугъындан даа бетер азап чекем. Насыл девам этейим! Насыл язайым! Язмакъ истейим. Язмакъ ичюн янам. Лякин языджы дегилим, насыл язайым? Базы языларымны озюм биле англамайым. Хатыралардан вазгечмек къарарыны берген сонъ Кировоградны тюшюнем. Шимди бу сатырларны язар экеним, козылеримнинъ огюнде Кировоград джанлана. Тюневин акъшам тешекте, эпнейи вакъыт Кировоград лагериндеки эсирлерни корьген киби олдым. Сатлер девамында баш уджумдан кетмедилер. Иште, кемиклеринде ялынъыз терилери къалгъан секиз-он эсир ята. Агъызлары ачыкъ, сары тишлерини корем, чибинлер дудакъларына къонып, агъызларына кирелер. Инсан олгъанлары ялынъыз сёнюк козылеринден англашыла. Арекетсиз, ис-дуйгъусыз яталар. Къыбырдамайлар биле. Эр бири эджельни беклей, эджель исе даа кельмей. Лякин келеджек. Бельки бу гедже келир, бельки де ярын... Лякин бу адамларнынъ олюмге ихтияджлары бар киби... Олар ичюн олюм ве аят арасында ич бир тюрлю фаркъ къалмагъан. Олар бирер джанлы мевталар, затен... Козылеримнинъ ичине бакъалар. Ич бириси имдат беклемей.

Офф... Хатыраларымны язмакъ фикири акъылыма къайдан кельди? Татлы юкъу бинъ хатырадан яхшы дегильми? Тюшюнмейджегим! Ярын саба бутюн бу язгъан шейлеримни атешке атаджагъым. Янсынлар. Хатырларымнен берабер бельки, къара тюшюнджелерим де январлар... Тюшюнмейджегим!.. Язмайджагъым!.. Мен ольмедим, я, Алагъа шукюр, мен ольмедим, я! О джсенк девире эди. Нидже инсан дженклешти,

олюмни якъындан корьди. Олар хатыраларыны язмайлар, баш ёрултмайлар, яшайлар ве бахтлылар. Не ичюн мен де шу инсанлар киби, аятны севмейим? Олар киби бахтияр дегилим? Башым айлана. Ѓарип башымны ястыкъ астына сокъам. Эсирлик куньлеримни тюшюнмейджегим... Насыл юкълайым? Юкълап оламайым... Кечкен сене Инн ялысында, харап баракта, гедже маали Мариянынъ башы уджунда отура эдим. Заваллы Мария да меним киби юкъусыз, лякин меним юкъламаны истей эди. "Юкълап оламайым, юкъум къачты" дегенимде, "козьлеринъни юм ве сай. Юзгедже сай... Юкълап оламасаъ, кене сай; бинъгедже сай, эп сай, юкъларсынъ" дей эди. Тюневин акъшам онынъ сёзлерини хатырлап, сайдым: бир... эки... он... юз... Уманъ чаршысындан кечейткъанымызны, мейдандаки дарагъачны корем... Дарагъачта беш адамны аскъанлар... Къырмызы, йипек ёргъаннынъ астында бутюн вуджудым къалтырай... Тюшюнмемек, саймамакъ кереким: эки юз... эки юз бир... эки юз эки... Оларнынъ ерден айырылгъан, хафифче саллангъан аякълары козьлерим озюне келе. Не де дешетли бир олюм! Чешип тюрлю олюм корьдим. Эъ дешетлиси дарагъачта джан бермек... Манъа олюмлер арасындан озюкъ бир олюм сайлап ал деселер насыл бир олюм сайлар эдим? Къуриунненми? Эбет, къуриундан олейим, дер эдим. Къуриуннен ольдюрильгенлер аятны кенди вуджутларында сакълап олелер... Дарагъачта джан бергенлер, ачлыкътан, хасталыкътан ольгенлер исе ольмезден эвель аяттан вазгечелер, деп беллейим... Дженктен сонъ руслар да аскъан экенлер... Къатиллерни... Меним кибилерни... Мен аятны севсем де, даа догърусы аят мени севмесе де, ольген сонъ къайда кетсем кетейим, аятны да озюмнен берабер алып кетмек истейим. Татлы аят! Сени ойлагъан вакъытларымда олюмден къоркъам. Лякин дюньяда олюмден де къуветли шей ёкъмы экен, аджеба? Ёкъ исе мен шимдигедже яшамаз эдим. Бар исе не ичюн мен оны корьмейим, эшитмейим? Бельки, даа яштырым. Бельки, даа аятнынъ не олгъаныны яхшыджа бильмейдирим? Бельки мен аяттан, аятнынъ манъа ве ич кимсеге бермейджек шейлерини истейдирим. Дюньяда зайыф инсан ялынъыз менми? Кировоградда акъмесджитли Мустафа Онбашы эпимизден къуветли, эпимизден сагълам ве джесюр эди. Бизге бир баба киби бакъты, озю ашамады, бизге ашатты. Дагъ киби бир адам эди. Онынъ чёкеджеги кимнинъ акъылына келе билир эди? Лякин Уманъ лагерине даянып оламады, чёкми, хасталанды...

Уфуқылар къарарды, багъчанынъ ренки яваш-яваш денгъ-ишти. Коклерде йылдызлар янды ве одама тылсымлы бир сукюнет чёкти. Акъмесджитли Мустафа Онбашыны анъмакънен озъ озюмден утангъан киби олам. Къальбимде онынъ рухуна сайгъы ве севги бар. Пенджеренден чекильдим, тёшегиме узанып, рахметли Мустафаны хатырладым.

Немсе аскери аякъларымдан чызмаларымны алгъан куню кимсенен лаф этмедим. Шу куню меним ичюн янъы аят башлай эди. Лякин мен шу янъы аяткъа азыр дегиль эдим. Шу кунъге къадар яшагъан аятымдан кене куньлерден бир кунъ айырыладжагъымны ич тюшонмеген эдим. Кальбимде бир сызлав бар. Эр кестен нефретленем. Эр кес манъа душман корюне, эр кес манъа душманджа бакъкъан киби келе. Янъы аятта аят ичюн курешмекнинъ зарур олгъаныны ис эте эдим. Бундан себеп эр кестен нефретлене эдим. Текрар джебэге кетмеге, дженклешмеге разы эдим. Кимге къаршы? Кимге къаршы олса олсун! Не огърунда олса олсун! Ненинъ шерефине олса олсун! Ялынъыз, бу дёрт дивар ичиндеки аят ичюн олмасын. Ялынъыз бу адамларнынъ арасындан чыкъайым. Шу куню бутюн кунъ эсирликтен къачмакъны тюшондим. Эки куньден сонъ бизни башкъа бир лагерьге кетирдилер, там манасынен эсирлик де шу ерде башлады. 3 номерли шталагъа-концлагерьге киргенимизден сонъ эсирликнинъ эр шейден агъыр, эр шейден аджджы олгъаныны анъладым. Къырмызы туладан ясалгъан иншаатлар ортасында пек кенъ мейдан бар эди. Иншаатлар артында автоматлары мейдангъа догърутылгъан, прожекторлы къуллелер юксельмекте. Къырмызы иншаатлар арасында тикенли тель чекильген. Теллерге якъынлашкъан эсирлер къуллелердеки немс аскерлери тарафындан къуршунгъа тутула эдилер.

Мейдан машер кунюндеки киби къалабалыкъ. Эсирлернинъ эксеристи кольмеклериндеки, штанларындаки битлерни эзмекнен мешгъуллер. Базылары о дереджеде битли эдилер ки, кольмеклеринден авуч-авуч бит алып, четке которип аталар. Анда-мында, арекетсиз яткъан эсирлер де козьге чарпа эдилер, олю я да тири олгъанлары белли олмай эди. Базылары козьлери ерде бунагъан киби доланалар. Ерде яткъан бир вуджутнынъ олю олгъаныны анджакъ эки, кимерде учъ-дёрт куньден сонъ, сасымагъа башлагъан сонъ анълашыла билер эди. Олюлерни бир дивар тюбюне одун обалагъан киби, джыйып къоя эдилер. Мейданынынъ ортасы даима къалабалыкъ. Концлагерьге киргенимизнен къалабалыкъкъа тараф кеттим. Бир чаршы... Ашанылад-

жакъ псйден гъайры ич бир шей эксик дегиль. Ярым тю-
тюнге бир бош консерва къутусы берелер. Таракъ, устра,
къушакъ, юзюк, къадын боялары биле бол-бол мевджут.
Джебимде ялынъыз айлемнингъ ве Бскирнингъ фоторесим-
лери бар, демек, чаршыда алып береджегим ёкъ. Бир четке
чекилем ве этрафыма, гъарип дюнъяма алышмакъ истер
киби бакъам. Кене де ватандаш къыдырам. Лякин ким кимге
керек? Эр кес озь озюни тюшюне. Эр кес къальбинде озь
яныгъы ве дюнъясыны ташый. Бетлерде аятнынъ ялынъыз
азап излери окъула биле. Кимсе кимсеге бакъмай, кимсе
кимсенен лаф этмей.

Акъшам олмакъта. Къайда юкълайджагъым? Озюме ят-
макъ ичюн бир ер тапмакъ истейим. Мейданнынъ четинде
бош бир ер корем. Аман анда кетем. Лякин мейданнынъ
четине етмезден ярамай сасылар юрегимни быландыра.
Къаршымда узун ве терен кенеф чукъурларыны корем, аман
солгъа бурулып къырмызы иншаатларгъа тараф кетем. Ода-
лар къапы, пенджерелерине къадар толу. Къапылар огюн-
де эсирлер ичериге кирмек ичюн богъаз богъазгъа кель-
мектелер, богъушалар. Эсирлерге якъынлашам. Бириси
коксюмден итеклей:

— Ер ёкъ, достум, ер ёкъ! Коръмейсинъми богъуламыз.
Ер ёкъ...

Кокте агъыр, къурун ренкте булутлар бар. Ава сыкъынты-
лы, гедже ягъмур ягъаджакъкъа бенъзей. Артыкъ, мейданда озюме
бир ер тапып оламайым. Аякъларым астында инълеген, агъ-
лагъан чивильдешкен инсанлар... Ач инсан вуджутлары устюн-
ден атлап, озюме ер къыдырам. Бир ер тапып оламайым. Гедже
ягъмур ягъаджакъ. Яваш-яваш кетем. Бирининъ элине бастым,
гъалиба, джекирип, мени сёге!..

— Кёр! Кёр!.. Козюнь чыкъсын!

Башкъа ачувлы сеслер онынъ сесине къошулалар:

— Деф ол!

— Озюньни паркта беллединъми!

— Чекиль андан!..

Къач кере бичарелернинъ устюне йыкъылдым, къач
тепме ашадым!.. Зайыф, аджиз олгъанымны ис этем. Мени
севмеген бу инсанлардан дегиль озь озюмден нефретле-
нем. Ниает, кене деминки чукъурлар тарафкъа кетем. Энди,
сасыларгъа бакъмайым... Чукъур четинде отурам. Яваш-
яваш богъазыма бир шей келип къадала. Я — Раббим! Бу
не зулум! Омюримде ильк кере къуртулуш умюти булун-
магъан бир ерде олгъанымны анылайым. Башым авучла-
рымда, ёл ортасында къалгъан оксюз киби агълайым. Иште,
бу арада бир адам огюме келип токътады. Башымны коте-

рип онынъ бетине бакътым. Чеккен эзиетлерине бакъмадан, гузель къала бильген ири, мераметли козылеринен мени сюзю. Озю зайыф, лякин шу чифт козынинъ ичинден санки сессиз бир къувет бакъа. Эр анги къуветни севгеним ичюн, онынънен лаф этмек истейим. О менден эвель давранып, алчакъ сеснен:

— Татарсынъмы? — деп сорады.

Адамнынъ сесинден аз къалды юрегим патламагъа. Эеджанланып, еримден турдым:

— Къайдан бильдинъиз?

— Мен де къырымлым. Бетинъгизден аңладым. Бурада дёрт-беш къырымтатары бар. Меракътансанъгыз, юринъиз, косьтерейим.

Къырымлынынъ лаф этмесинден онынъ къырымчакъ олгъаныны аңладым.

— Не ичюн сиз оларнен берабер дегильсинъиз?

Суалиме джевап бермеден кетти. Мен де онынъ янын-да кетем, къырмызы бинанынъ диварына етмезден токътады ве эсирлерни ишарет этип:

— Дивар тюбюнде беш адам отуралар.

— Корем...

— Олар татар... Сиз де анда барынъыз. Кок булутланды, гедже ягъмурлы кечеджекке бенъзей. Ягъмурда энъ яхшы ер дивар тюбюдир. Диваргъа сокъулыр, ягъмурдан сакъланырсынъыз. Сакъын, одаларгъа кирейим деменъиз! Эки афта эвель ягъмурлы бир гедженинъ сабасы одалардан сексен олю чыкъардылар. Бу мейданда йигирми секиз бинъ эсир бар. Ягъмурда эр кес одаларгъа кирмек истей. Айды, Аллагъа сымарладыкъ.

Кетеджекте омузыны туттым:

— Менимнен келинъиз. Шу сачакънынъ астында эпимизге ер тапылыр. Ватандаш дегильмизми, ёкъса?

Къырымчакъ токъталды, кулюмсиреди:

— Анда сачакъ ёкъ.. Ялынъыз дивар... Кимерде о диварнынъ артындан инсаннынъ юрегини сызлаткъан сеслер келе. О сеслерни бельки бу гедже сиз де эшитирсинъиз. Мен олюмден къоркъмайым, лякин аятны да пек севем.

Сонъра къулагъыма эгилип, фысылдады:

— Анда мени таныгъан украиналылар бар. Олардан къоркъам.

Элимни сыкъып, кетти.

Дивар тюбюнде яткъан ватандашларымызгъа бакъам. Алчакъ сеснен лаф этелер. Янларына кельгенимнен селям берем, олар аман ерлеринден туруп эллерини узаталар. Эписи де назик, утанчакъ, темиз айле балаларына бенъ-

зейлер. Ялынъыз, отуз беш яшларында узун бойлу, кенъ омузлы бириси атешли козылеринен серт-серт бакъа. Лякин о эр вакъыт серт дегиль эди. Иманлы бети кимерде серт, кимерде шенъ корюне эди. Сертийгенде гуръ мыйыгынынъ астында къалын дудакълары чиркин-чиркин къыврыла, кульгенде садеф киби бсяз, къашкъырныпъ тишлери киби тишлери корюне. Эп насылдыр бир ишнен мешгъуль ола. Диваргъа чюй къакъып, орьтю аса, эски чул парчасынен чызмаларыны темизлей, иш япмагъан вакъытларда я башкъасына эмирлер бере, я да торкю айта. О бирлери оны индемейип динълейлер. О, акъмесджитли Мустафа Онбашы эди. Акъмесджитли Мустафа Онбашы эллерини омузыма къоюп:

— Иншалла, къырымлысынъмы? — дей.

— Къырымлы, акъмесджитлим.

— Айтмаса! Яшасын акъмесджитлилер! Буларнынъ эписи кой къабакълары, лейтенант.

Орьтю астындан бсяз бир къол узана:

— Ах, Мустафа агъа, кешкийди сенинъ тилинъ де къальбинъ киби татлы олгъайды.

Мустафанынъ дудакълары чиркин-чиркин къыврыла:

— Сус, улан! Зырылдама. Хастасынъ, ашкъазанынъа зарар келир.

Сонъра манъа бакъып:

— Биринджи къабакъчы, иште, шу орьтю астында яткъан айвасыллы Османдыр. Эки афтадан берли еринден турмай. Немселер оларны Кировограддан айдап келеяткъанларында, бизимки ёл четинде бостанлардан чий къабакъ алып ашагъан. Хасталанды, иште.

Осман зайыф бир сеснен, озюни акъламагъа тырышты:

— Эр кес ашады, мен де ашадым!

— Эр кес ашады мен де ашадым эмиш! Лафына бакъ! Явур ашкъазанынен мусульман ашкъазаны бир олурмы?

— Къайдан билейим. Ашкъазан ашкъазан дегильми?

— Явурнынъ ашкъазаны домузнынъ ашкъазаны киби къалын ве къаба олур. Элялны арамдан айырып оламай, не тапса ашай. Явурлар да бундан себеп домузгъа бенъзейлер. Сен исе мусульмансынъ!

Эпимиз кулип, Османгъа бакъамыз. Осман да куле. Биз бойле Мустафа агъанынъ къа кульгили, къа серт сёзлерини динълер экенмиз, зайыф, меджалсыз бир рус сюйреклене-сюйреклене янымызгъа якъынлаша, онъа серт-серт бакъамыз, лякин сес-солукъ чыкъармаймыз. Рус бизге бираз даа якъынлашкъанынен Мустафа Онбашы еринден турды, янымда отургъан Джевдетке эмир этти:

— Османнынъ саггына кеч, Джевдет, хастаны къорчала. Ягъмур ягъаджакъкъа бенъзей. Бакъ, руслар арамызгъа сокъуладжакъ олалар.

Сонъра бизге якъынлашкъан рускъа:

— Назад, товариш! Назад! Корьмейсингъми, мында ер ёкъ, — дей ве ерге отурып:

— Сизингъ ерингъиз кенеф чукъурларында, айванлар, — деп сомурдана.

Шу акъшам хайли вакъыткъадже юртумыз акъкъында лаф эттик. Аилелеримизни анъдыкъ, эсирликтен шикъет этип, талийимизге яндыкъ. Бизим шикъетлеримизни дингъ-леген Мустафа:

— Айды, къабакълар, — дей, — джанынъызны къуртаргъанынъызгъа шукюр этингъиз! Эсирлик бойле олурмы? Русларнынъ бетине бакъып, сёгесингъиз. Эсирлик бойле олурмы? Урриет бу!

О акъшам Мустафа агъанынъ бетинде вахший бир гузеллик бар эди. Лякин аркъадашларына къычыргъанда дудакълары къыврыла, бети сертлешип, чиркинлеше эди. Серт ве къоркъунч олгъан дакъкъаларда биле биз онынъ бетинингъ денъишмесини корьмезден эвель къальбини коре эдик. Даа шу акъшам Мустафанынъ мераметли къальбини корип, севинген эдим. “Бу адам бизим ичюн бир къуртарыджы, эвлия киби бир шей эди” деп тюшонген эдим.

Мейдан къаранлыкълашмакъта эди. Пек яхшы хатырлайым, Мустафа агъа, торбасындан ярым отьмек чыкъарып, алты парчагъа больди. Озюнинъ пайы бизимкинден баягъы кучюк эди. Отьмегини ашар экен, демин арамызгъа сокъулгъан рускъа козю илишти. Рус къыбырдамайып, эп Мустафанынъ агъызына бакъа. Мустафа саггына айланды, олмады, солуна айланды олмады, озь озюне бир шейлер айткъан сонъ, еринден турды, руснынъ янына барды, отьмегини узатты. Лякин заваллы рус къоркъа, Мустафанынъ элиндеки отьмекке узанмагъа къоркъа, джурьбат эталмай. Мустафа къалтыравукъ бир сеснен:

— Ал, ал... Къоркъма, — деди.

Рус яваш-яваш узанды, отьмекни алды, багърына басып, къаранлыкъларгъа сингип кетти. Мустафа къайтып ерине отурды, башыны авучларынынъ ичине алып, терен тюшонджелерге далды.

О гедже бекленильген ягъмур ягъмады.

Мейдан къаранлыкъ ве сессиз эди. Къуршун тюстеки булутлар арасындан кяде корюнген ай ышыкъларыны инъильтили эсир денъизине сепе эди.

Хаста Османнынъ бети эпимизнинъкинден назик ве

индже эди. Бельки хаста олгъанындан ойле корюнгендир. О акъшам Османгъа нисбетен ичимде севги уянды. Барып, янына яттым ве яваштан:

— Юкъланынъмы, Осман? — дедим.

— Сизсингизми, лейтенант?

— Меним...

— Ёкъ, юкъланмайым. Ава пек сыкъа, лякин ягъмур ягъмайджакъ, коресинъми, булутлар таркъалалар.

Сусты. Ири козылерини къуршун тюзлю булутларгъа тикти.

— Мустафа агъа акъкъында мангъа бир шейлер айтса, Осман, — дедим.

Башта сесини чыкъармады. Къыбырдамады биле. Меним суалимни эшитмегендай эди.

— Осман...

Къуршун тюзлю булутлардан къуртулгъан ай ышыгъында Османнынъ къара, узун кирпичлерининъ уджунда козяш тамчыларыны абайладым. Бираздан сонъ богъулгъан киби бир сеснен анылатты:

— Бильмейим... Акъмесджитли, онгъа акъмесджитли Мустафа Онбашы дейлер. Мени мында къырымчакъ кетирди. Мустафа агъа озю акъкъында ич де айтмай. Бильмейим, мангъа Джевдет айтты. Сабагъа якъын къапылар янгънда машер кунюндеки киби къалабалыкъ оладжакъ. Бинглернен эсирлер о къапыларнынъ янгънда сабаны беклейлер. Сабалейин немселер келип, бинглернен эсир арасындан юз, бельки эки юз эсирни айырып, чалыштырмагъа алып кетелер. Акъшамлары лагерге къайтаткъанларында украин къадынлары эсир сафларына отъмек аталар. Иши юрюшкен отъмекнен, иши юрюшмеген отъмексиз къайта. Яхшы бильмейим, мангъа Джевдет анылатты... Бир кунъ Мустафа агъа да ишке чыкъып олгъан. Мустафа он адам япаджакъ ишни бир озю япа экен. Шу куню эсирлерни чалыштыргъан немсе Мустафагъа ве яткъан ишине ойле шашкъан ки, энди эр кунъ саба автомашинасынен лагерге келе, Мустафа агъаны чалыштырмагъа алып кете ве акъшамгъа якъын торбасына отъмек толдуруп, лагерге кетирип тацлай экен. Эр акъшам къазангъан отъмегини озъ балаларына берген киби бизге ашата. Озюнден чокъ бизни пошлоне.

Осман сусты, мен де башкъа сорап отурмадым. Козылеримни юмып, деминки къырымчакъны тюшондим.

Эртеси куню сабадан акъшамгъадже эсирлер арасында къырымчакъны къыдырдым. Ич бир ерде тапып оламадым. Лякин эки кунъден сонъ корьген шейлеримни омюрим бою

унутмайджагъым. Эсирликте расткестирген тюрлю феякест-лерден энъ мудхиши бу олды.

Дивар тюбюнде хаста Османнен лаф этип отура эдим. Мейдан четинден сеслер кельди ве анда бир къалабалыкъ топланды. Беш-он дакъкъадан сонъ секиз-он украиналы учъ судий эсирини айван киби оглерине салып, къапылар янында тургъан немселерге тараф багъыра-чагъыра айдап кеткенлерини корьдим. Украиналылар къапыларгъа барып чыкъмадан, чукъурлар башында башкъа бир къалабалыкъ топланды, лякин бу къалабалыкъ демин, мейдан четинде-ки къалабалыкъкъа ич бенъземей эди. Эр чукъурнынъ башында бир талай эсир чукъур ичине бакъып шакъылдап куле эдилер. Эсирликте ильк кере кульген эсир кере эдим. Базылары эллеринен чукъурны косътерип, украиналы полицейаларны чагъыра эдилер. Лагерьдеки полицейаларнынъ эксериетини украиналылар арасындан сечип ала эдилер. Бираздан сонъ сопаларыны котерип, чукъур башына эки полицей кельди. Шу куню саба Мустафадан хаста Османнынъ янындан айырылмамакъ эмирини алгъанымдан себеп, шакъылдап кульген эсирлерни узакътан сейир эттим. Чукъурлар тарафтан келип, янымдан кечкен эсирден:

— Анда не ола? — деп сорадым.

— Озюни кенефке атты, — деп кечип кетти.

Не айтмакъ истегенини анъламадым. Мерагъымдан, Османны ташлап, чукъур четинде топлангъан къалабалыкъкъа къошулдым. Энди яхшыджа корем. Полицайлар эллериндеки сопаларнен чукъурдан бир эсирни чыкъара эдилер. Бираз даа сокъулдым. Шакъылдап кулип, сасыдан бурчуларыны къапаткъан эсирлер арасында даа эки кунъ эвельси мени дивар тюбюне алып кельген къырымчакъны корьдим. Заваллы чукъургъа озъ озюни аттымы, я биревчи чукъургъа итедими, бильмейим, ялынъыз бу адисс экидебир козылеримнинъ огюне келе. Полицайлар джскире-джскире, белине сопа ура-ура къырымчакъны къапыгъа тараф алып кетелер. О, эки элини кокюсинде къавуштырып, исьян этмейип, имдат сорамайып, индемейип кете. Кяде бир белине энген сопанынъ дарбеси алтында ерге йыкъыла, тура, сюрюне, кене эллери кокюсинде, козылери ерде эп кете. Къалабалыкъ яваш-яваш дагъылды. Къырымчакъкъа козылеримден гъайып олгъандже бакътым. Къайда алып кеттилер? Бильмейим. Ялынъыз, о куню бутюн кунъ астында биз яткъан диварнынъ артында еудийлерни ольдюрдилер.

Эр саба къалы огюнде мудхиш бир къалабалыкъ ола. Мейданда не къадар сагълам, аякъта тура биледжек эсир

олса, эписи къапылар огюне тыктыла, къутургъан айванлар киби, саатлсрнен, дешетли сеслер ве ингыльтилсрнен богъушалар. Саат докъузларда къалабалыкъ даа зияде арта. Залым полицайлар бу къалабалыкъны ярмакъ, эсирлерни кериге, мейдангъа айдамакъ ичюн арттан уджум этелер, къамчыларнен, сопаларнен, демирлернен бичарелернинъ башларына уралар. Бир чокъу срге йыкылып улуй, базылары бала киби агълайлар, лякин кене де кериге, мейдангъа чекильмек истемейлер.

Эсир къалабалыгъы диварлары артында полицайлар чокълашалар. Аякълар астында бир чокъ олю ята. Яралылар, башлары къан ичиндеки адамлар озь къанларындан олгъан полицайларгъа къаршы кетелер. Къалабалыкъ далгъалана. Къалабалыкъ ичинден полицайларны парчаламакъ истеген эллер авагъа котериле, козълеринде интикъам атеши яна. Вазистнинъ телюкели олгъаныны агълагъан украиналы полицайлар арткъа чекиселер. Оларнынъ еринс къапылар огюне бир взвод немсе аскери келе. Къапылар ачыла ве серт бир команда. Тррак... так... так... Бир къач дакъкъа эвельси къутургъан къалабалыкънынъ сеси бирден кесиле, сонгъра, сукюнетни дсвамлы автомат сеслери йырта. Эсирлер юреклери агъызларына кельген алда сачакълар астына къачалар. Орталыкъ чым-чырт ола. Муаззам адам кутылесинде сес-солукъ ёкъ. Къапылар янында бир къач эсир озь къанлары ичинде чапаланып, тепинип джан бере. Мен дыр-дыр къалтырайым, къан ичинде яткъан эсирлерге бакъып Мустафа Онбашыны къасевет эте эдим. Аркъадашларым да Мустафаны къасевет этелер, бири-бирилерининъ бетлерине индемейип бакълалар, кимсе лаф этмеге джурьят эталмай.

Джевдет:

— Къоркъмангъыз, Мустафа агъа, къалабалыкъкъа кирмез, — дей.

Яш, акъыллы черели Халиль къапыларгъа тараф кете, бираздан къайтып келе:

— Къоркъмангъыз, Мустафа агъа ёкъ анда... Секиз-он адам баджакъларындан урулгъан. Бириси кокюсинден... Аллагъа джаныны теслим эткендир, деп беллейим. Къыбырдамай, — деп хабар кетирди.

Мустафаны бутюн кунъ сабырсызлыкъларнен бекледик. Акъшамгъа якъын торбасы омузында, эллери, бети, сачлары тоз-топракъ ичинде, келип янымызгъа отурды.

Ёргъун, лякин месут корюне эди. Османгъа бакъып:

— Не бар, Осман? Маймун киби бакъып къалдынъ мангъа, — деди.

Осман алчакъ сеснен:

— Сизни бекледик, Мустафа агъа, — деп джевап берди.

— Не бар мени беклемеге? Тойгъа кеттимми, ёкъса?

Ерге узанып, дсвам этти:

— Бизим къарт, шимди Акъмесджитте, меним Мустафам ким билъсин къач украиналы къызнынъ къойнуна киргендир, деп тюшюнедир. Ах, сизними, къабакълар! Сиз олмасайдынъыз мен бугунъ Украина койлеринде мусульман балаларыны беслер эдим.

Сонъра садеф киби козылерини косьтерип, кулюмсиреди. Биз сесимизни чыкъармадыкъ. Мустафа бетининъ тозуны сильди, бир тютюн якъты. Лякин бизим сусып отургъанымызгъа даяналмады. Бирден сринден турып, къычырды:

— Не къадар назик рухлы ханымларнынъ эвлятларысынъыз, я! Бир къач явур баджагъындан урулгъан. Геберсин айванлар! Сизге не?

Биз кене сесимизни чыкъармадыкъ, ялынъыз Осман:

— Бугунъ олар, ярын биз, — деди.

Мустафа Онбашынынъ къальби бетининъ серт корюнишине бакъмадан эйилик толугъа эди. Оны шимди биринджи кере бойле ачувлугъа коре эдим.

— Олюмден къоркъкъан кунюм мени аранъызда коръмесинъиз, — деп кетти.

Лякин не Осман, не де башкъа биримиз олюмден къоркъа эдик. Мустафаны бизге отъмек бергени ичюн дегиль, рухларымыз, къальблеримиз бир олгъаны ичюн севе эдик. Бири-биримизге агъа-къардаш киби бакъа эдик. Арамызда ангимиз эксильсе эксильсин къалгъанлар айны азапны чекджеклер.

Татар миллетини тарихнынъ эр бир дсвиринде екяне бир вуджут алында яшагъандай корсм. Бундан себеп, келджекте, меним миллетим я къуветли, сагълам ве булок миллет оларакъ яшайджакъ, я да бус-бутюн ёкъ олып кетджек, деп тюшюнем. Базада, миллетимнинъ къурулушы да базы христиан миллетлеринде олгъаны киби фен, акъукъукъ, дин эсасларына таянмасыны истейим. О миллетлернинъ тарихларында да тюрлю фалджиалар бардыр. Факъат бу фалджиалар шу миллетлернинъ ичиндеки къуветсизлерни, зайыфларны, хасталарны алып кетерлер. Къуветлилер базан гизли, базан ачыкъ-ачыкътан девир-дебир чокълашырлар, бир ерге келирлер, аякъланырлар. Биз иссе, къуветлилеримиз де, зайыфларымыз да, айнымыз. Заферге берабер чапкъанымыз киби, магълюбияетте де эп берабер сюйрелемиз. Иште, бунынъ ичюн де биз Мустафа Онба-

шысыз яшап оламагъанымыз киби, о да бизсиз яшап оламаз эди. Чокъ кечмеден къайтып кельди. Башта, бираз даргъын бакъышларнен эпимизни баштан аякъкъа сюзьди, сонъра яныма келип отурды:

— Садыкъ, — деди, — сен бизимнен къалмакъ истесенъ, рутбенъден вазгечмек керексинъ.

— Мени сизден тек Алла айырыр, — дедим.

— Эки афта эвельси немселер арамыздаки субайларны айырып, башкъа лагерьерге алып кеттилер. Мен санъа бир урба тапайм, субай урбаларыны денъиштир.

Еринден турды, кетти, ярым сааттен сонъ элинде насылдыр бир урбаларнен къайтып кельди. Урбаларны аякъларым астына ташлады:

— Ал, лякин киймезден эвель битлерини темизле. Озь битимиз озюмизге етер, явур битининъ кереги ёкъ, — деди.

Урбаларны кийдим. Штан не къадар тар олса, кольмек де о къадар бол эди. Пек ошлы корюнишим бар, гъалиба, Мустафа ве онынъ артындагъи дигер аркъадашларым:

— Суворовгъа бенъзейсинъ, — деп шакъылдап кульдилер.

О гедже де къоюн-къоюнгъа яттыкъ, Мустафа Онбаши “Зейнебим, гузель Зейнебим” тюркюсини айтты ве бираздан юкълап къалдыкъ...

Заваллы Мустафа!.. Бизим къуванчымыз онынъ къуванчы эди. Бизлерни къарнымыз тойгъан, месут алда корьгенде бала киби къувана эди. Чокъ языкъ ки, бу аят чокъкъа сюрьмеди. Бир акышам устю Мустафа кедерли къайтып кельди. Кимсенен лаф этмей, башыны авуцлары ичине алып, тюшюне эди. Ялынъыз бир кере:

— Мен, — деди, — не эсирликтең, не ачлыкътан, не де олюмден къоркъам.

О геджеси юкъум къачты. Эппейи вакъыткъадже Мустафаны тюшюнуп яттым. Оны насылдыр бир азап чекиштирсе эди. Бети сараргъан, хастагъа бенъзей эди. Онда бир шейлер ола эди, лякин бу не эди?

Эртеси куню Мустафаны чалыштыргъан немсенинъ джебеге кеткенини анъладыкъ.

Вазьет куньден куньге феналаша. Бир афтадан берли ич бир шей ашамайыкъ. Девамлы ачлыкътан, сувсызлыкътан, хасталыкълардан мейданда эр кунъ юзден зияде эсир оле. Арамызда о дерсджеде зайыф, алсыз эсирлер бар ки, кимерде олю янында яткъанымызнынъ фаркъына бара бильмей эдик. Ачлыкъ бутюн вуджудыма, иликлериме синъс, мийимедже котериле. Козьеримнинъ огюнде отъмек, бир

тилим кой отьмеги тура ве саатлернен кетмей. Кимерде авучларым ичинде отьмек корьген киби олам, эллеримни агъызыма кетирем, ашамакъ истейим. Бир кунь саба эсирлерге отьмек бериледжек, деп илян этильди. Сюрюне, суюр-еклене къапыларнынъ янына кеттик. Мейданнынъ дѣрт кошесиндеки сес къуветлендириджи алетлерден:

— Дикъкъат! Дикъкъат! Аш берильгенде низам бозулса къуллелерден атеш ачыладжакъ! — деген илян берильди.

Лякин аш кене берильмеди. О куню акъшамгъадже классик музыка, фокстрот, танголар чалдырдылар. Эртеси куню де аш бериледжек, деп илян этильди, кене бом-бош къарынларымызнен музыка дингледик. Анджакъ, учюнджи куню украиналы полицаилар келип бизни емек неvbстине чагъырдылар. Эр бир эсирге элли грамм отьмек ве ярым литр шорба берильди. Невбет беклер эксим, ашханеден чыкъкъан эсирлернинъ отьмеклерини къоркъунен, бир чокъу диварлар янына барып, аркъадашларына аркъаларыны чевирип гизли-гизли ашагъанларына дикъкъат эттим. Эсирлернинъ чокъусы шорбаларыны бош консерва къутуларына къоюп ичелер, къутусы олмагъанлар иссе шорбаларыны шапкелерине толдуралар, ичип битирген сонъ эппейи вакъыт шапкелерини эмип юрелер. Аякъта турып неvbст беклеп оламагъан хаста, алсыз эсирлер ачылгъан агъызларынен, ирилешкен козылеринен, шорба ашагъанларгъа бакъалар.

Мен отьмегимни анджакъ яры гедже маалинде ала билдим. Шорба сшилъ ренкли бир сув, отьмек ташлы, тобанлы тола киби, лякин шу куньгедже ашагъан отьмеклеримнинъ энъ лезетлиси эди.

Мустафа Онбашы эвелькисидай лаф этмей. Ачлыкъкъа мен даа даяна эдим, гъалиба. Дивар астында ятып саатлернен юкылай. Уянгъанда козылерини бир нокътагъа тикип, баягъы отура. Эки афта эвельси киббар, сагълам бстини энди танып оламайым. Сонъсыз бир умятсизлик ичинде. Буны не къадар белли этмейджек олса да бизлер коремиз, анълаймыз. Сагълам ве месут бир адамнынъ тюшкюнлиги, умятсизлиги бичарс адамнынъ умятсизлигинден пск тез белли ола экен. Азаплар сагълам инсанны даа тез сѣндюрелер. Мустафа да козылерим огюнде сѣнемекте. Къуветсизлигиме, беджериксизлигиме бакъмадан, ичимде бир шей мени аркъадашларнынъ огюне чыкъмагъа меджбур эте, ичимде бир сес мангъа оларгъа ярдым эт, деп ашыкътыра. Бир акъшам устю къарар бердим ве кимсеге бильдирмейип, яры геджеде къапыларнынъ янына бардым. Къапылар янында сабагъа якъын буюк бир къалабалыкъ асыл олды.

Артымда, тикенли теллер артында биньтернен ач ве эр ань кьутурып бири-биригине богъазына япышмагъа азыр эсирлер. Эки афта эвельси къапларына богъулып, джан берген эсирлерни тюшонсм. Лякин дедигим дедик! Лагерьден чыкъып, аркъадашларыма отьмек кетиреджегим. Юз адамнынъ япып оламагъан ишини озюм япарым, отьмек къазанырым, шу отьмекни Мустафагъа, Османгъа, Джевдетке, Халильге ашатаджагъым.

Демир пармакылыкълы къапылар артында автоматлы бекчи бизге якъынлашкъанда юрегим шиддетнен чапалана, автоматыны омузындан эндиргенде мени ольдюреджек беллейим. О исе сесини чыкъармай, адымларыны сайгъандай къапылар огюнде де о тарафкъа, де бу тарафкъа юре. Саба олмакъта. Артымдаки къалабалыкъ бираз даа сыкълаша. Огюмдеки къапыларнен арамда секиз-он эсир бар. Бираз даа сокъулам. Артымдаки эсирлер арасында багъырышмалар, куфюрлер, сёгюшлер, ингильтилер башлайлар. Бир кере къарар бердим. Къоркъмайым. Бу акъшам лагерьге отьмек кетиреджегим. Мустафа “къайда единый?” деп сора-са кьойнумдан отьмек чыкъарып огюне кьояджагъым! Я, немселер атеш ачаджакъ олсалар?.. Къапылар огюнде немсе аскерлери топланып башлайлар. Араларында сиясыз сойлары да бар. Мен энъ чокъ сиялылардан къоркъам. Сиялыларнынъ бетлери серт ве къоркъунч, сиясыз аскерлер медений, мераметли ве яхшы къальбли инсанларгъа ошайлар. Не ичюн эписи сиясыз дегиллер! Араларындан бириси бизге догъру келе. Узун бойлу, сарышын... Демир пармакылыкъларнынъ артында токътай. Энди бетини де яхшыджа коре билем. Пек мераметли адамгъа ошамай. Ялынъыз, не ичюн бильмем, кулюмсирей. Гурь, сары къашлары кучюк чукъургъа тюшкен козылерини орьте. Бу къашлар, тар манълайы, фырчы киби тим-тик сачлары оны айван сымалы бир адамгъа бенъзете. Эки эли артында, эп бизге бакъып кулюмсирей. Сонъра аркъасында сакълагъан ластик сопасыны бизге догъру котере, саллай-саллай кулюмсирей. Бизни ураджакъ адам кулюмсирерми? Иште, о кулюмсирей. Биз де кулюмсиреймиз. Эсирлер къолларыны узатып, ондан тютюн сорайлар. О джевап бермей, ялынъыз сопасыны саллап, маймун киби ырджая. Не вакъыттан берли бизге бакъып ырджайгъан адамны корьмедик. Къапы огюндеки сиялы бекчи къапыны аралыкъ якъанынен къалабалыкъ далгъалана. Демин бизге бакъып, ырджайгъан немсенинъ бети бирден сертлеше ве къапы аралыгъындан арамызгъа сокъулып джекире:

— Кери! Домузлар, кериге!

Яхшы адамның бир кереден ярамай олмасы мумкюн-ми? Биз оның денъишмесини даа аңламай, бунъа инанмай эдик. О, вахший-вахший джекирир экен биз кулюмсиреймиз. Кулюмсиремге не истегимиз бар, не де меджалымыз. Оның да бизге кулюмсирегени ичюн кулюмсиреймиз. Оның козылеринде иссе ялынгъыз вахший ве хаин къыгъылчымлар бар. Къапы аралыгъындан янымызгъа сокъула. Элиндеки ластик сопанен бетлеримизге, баиларымызгъа ура, тепмелей, сёгюне, акъылыны ойнаткъан адам киби айткъыра. Биз атеш ачылмагъандже кери чекилемиз. Шимди эриф ортада биз этрафында, онъа бакъамыз. Энди сёгюнмей, эсирлернинъ огюнде де о якъкъа, де бу якъкъа юрип, сопасыны саллап, кенс кулюмсирей. Ичимден: “Айван, башкъа оюн тапып оламадыңмы?” — дейим. Шу анъ бу эриф даиренинъ ортасында туруп, ичип тургъан тютюннини эсирлернинъ аякълары астына ата. Эсирлер, вахший айванлар киби ерге атылалар, ярым тютюн ичюн къоркъунч сселер ве инъильтилернен богъушалар. Эсирлер ерде богъушыр экенлер немсе бир къачыны сопасынен сыйлай. Тютюн къалымтысыны ким алды бильмейим, лякин аякъкъа тургъанларындан сонъ, эсирлер:

— Кенс ат, кенс ат! — деп багъырыштылар.

Немсе бир даа тютюн атмады. Эсирлернинъ огюнден кечип, орта ерде сопасыны авагъа котерип:

— Ишкес чыкъмакъ истеген бармы? — деп сорады.

Бу суальни эр кестен эвель аңгълагъан мен эдим, гъалиба...

— Мен, — деп элимни котердим.

Сопасынен ишарет этип янына чагъырды. Дёгеджек, деп къоркътым. Лякин бир шей япмады. Къапылардан чыкъкъанымызда дуйгъан къуванчымны аңлатып оламам. Чокъ языкъ ки, бу къуванчым узакъ сюрмеди. Концлагерь команданлыгъынынъ бинасы огюне кельдик. Ич унутмам, таш мердивенлер янында скемле тура эди. Немсе барып скемлеге отурды. Мен онынъ огюнде аякъ устюнде турам. Тютюн якъты ве дивар тюрбюнде яткъан эки дане туланы косьтерди:

Чапып барып тулаларны кетирдим. Немсенинъ аякълары янына къойдым. Сёгюне-сёгюне, немсе тулаларны элдериме алмамны эмир этти. Мерамыны даа аңламай эдим. Не ичюн меним устюме къычыра, сёгюне, бильмейим. Чалышмакъ, бар къуветимнен чалышмакъ, отъмек къазанып Мустафагъа алып бармакъ истей эдим. Бир къач куфюр сёлер савургъан сонъ, немсе:

— Тулаларны башыгынынъ устюнде тут, — деп джекирди.

Тулаларны башымнынъ устюнде туттым. Немсе скемледе отурып тютюн ичип, элиндеки ластик сопанен дирижер киби отур, тур, деп эмир этмеге башлады. Онынъ эмири алтында къач юз кере отурып турдым! Явап-явап богъазыма бир шей келип тыкъалды. Ичимден бир сс:

— Элинъдеки тулаларнен шу эрифнинъ башыны эз! — дей эди. Лякин мен ич бир шей япып оламайым. Не ичюн? Яшамакъ истей эдимми? Яваш-яваш аркъамны немсеге чевирдим. Козьяшларымны тутып оламагъан эдим. Берекет берсин, немсе меним агълагъанымны корьмей эди. Бунъа ссвине эдим. Эбет, анавы ластик сопагъа уюп, къач юз кере отурып тургъандырым, бильмсийм, ярым сааттен сонъ немсе сринден турып яныма кельди, тулаларны ерге ташлап, бир тютюн берди ве къапыларгъа кетирип, мени мейдангъа тараф айдады.

О кунпо кимсенен лаф этмедим. Бутюн кунъ инсанлар, аят ве олюм акъкъында тюшюндим.

(Девамы бар).

Тюркчеден Ю. Къандым терджимеси.

Ирфан Амет

АХ АКЪЯР, ВАХ АКЪЯР...

Къадимий Къырым топрагъынынъ дженюбий-гъарп тарафында беяз ташлы пек юксек олмагъан байырынъ ялысыны Къара денъиз яваш-яваш ювып, топракъкъа сокъулып кирди, аман-аман он километрге якъын ерни сюнгюнен тешкен киби тешти. Коръфез десек ялылары бири-бирине якъын, къаршы-къаршыгъа тикленип туралар. Богъаз десек денъиз сувлары кирмеге киргенлер, амма чыкъып оламагъанлар, топракъкъа урунып, токътагъанлар, башкъа тарафкъа акъмайлар. Демек богъаз да дегиль. Тар коръфез, русчасы бухта десек янъылмамыз.

Коръфезнинъ теренлиги етерлик, энъ буюк гемилерге биле сербест кирмек мумкюн. Къара денъизнинъ мушкуль фуртуналары, къутурмыш далгъалары бу ерге кирип оламайлар. Коръфез даима тынч, муляйим толкъунларнен ясланып тура. Алла бу ерде тынчлыкъ лиманы япылсын деген киби аселет азырлап къойгъан. Хавфсыз, тынч сакин бир дженнет кошеси.

Шу къарагъа сокъулып кирген денъиз ялысында эски вакъытларда кичкене бир татар койчиги ерлешкен, сонъ яваш-яваш оськен. Къадимий вакъытлардан берли о койчикке Акъяр дегенлер, коръфезге исе Акъяр коръфези ады къойылгъан. О ердеки несиллер йыллар, асырлар бою тынч-селямет яшап кельгенлер.

Тап, XII, XIII асырлардан башлап Къырым ярым адасынынъ шималинде яваш-яваш йыртыджы айванларнынъ адетлерини анъдыргъан бир мемлекет пейда олды.

XVI асырда Сибиръни, XVII—XVIII асырларда Балтыкъ бою мемлекетлерининъ топракъларыны, сонъра Украина мемлекетини ишгъаль этип алды. Чокъкъа бармай, къашкъыр баласындан бир къоджаман, инсафсыз, бешарет, энди кескин чапа тишлери чыкъкъан йыртыджы къашкъыр — Русие осип чыкъып, Авропанынъ шаркъ тарафларында, Асиянынъ орталарында авланып башлады. Амансыз бир кунъде башыны дженюп

тарафкъа бурып, Къырымны, Кавказны, Тюркиени ишгъаль этип алмакъны, Къара денъизде шорбаджы олмакъны озюне вазифе деп къойды, укъумет сиясетине чевирди. Къырым дегенде дюньяларыны унутып, къутураяткъан руслар, Къырымны гедже тюшлеринде коре, кунъдюзлери исе эслеринден чыкъармай эдилер.

Адсыз-эсапсыз сонъу корюльмеген Русие—Тюркие дженк-лери башлады. О дженклернинъ тарихыны чокъ акътармайып, 1768—1774 сенелери олып кечкен о мемлекетлер арасында олгъан невбеттеки дженкни алайыкъ. О Дженкнинъ нетиджесинде 1774 сенеси 10 июльде Кучук—Кайнарджи мукъавелеси имзаланды. О мукъавеледе Къырым Тюркиенинъ къолу астындан чыкъкъаны ве мустакъиль мемлекетке чевирильгени илян олунгъан эди.

Мустакъиль мемлекет илян олунды амма, Русие къашкъырлары ичюн о бир басамакъ, даа да арекет этип, бутюн Къырымны тутып алмакъ ичюн бир кечим эди. 9 йыл мустакъиль илян олунгъан Къырымдан Русие аскерлери кетмедилер. Мукъавеледе Керчте ве Еникаледе рус аскерлери даимий отураджакълар деп язылгъан эди. Сонъки Къырым ханы Шаин-Гирей де Русие тарафдары эди. О зоргъа къалгъанда, онъа къаршы исяян котерильгенде, Русие аскерлерининъ ярдымы иле, вахшиджесине онъа къаршы чыкъкъанларны джезалай эди.

Асырлар бою онларджа дефа Къырымгъа уджюм эткен Русие аскерлери, 1771 сенеси, князь Долгорукийнинъ команднлыгъы алтында Къырымгъа кирдилер, даимий ерлештилер ве бир даа ярым ададан чыкъмадылар. Бутюн вакъыт Тюркие иле ве къырымтатарлары иле чарпышып турдылар.

1778—79 сенелери Къырымдаки Русие арбий кучълерининъ команданы А. В. Суворов олды. О йыллары Тюркие иле Русие вакъытынджа барышмакъ, атешни токътатмакъ къарарына кельген эдилер.

Догърудан-догъру дженк кетмесе де бир тарафтан терен акъыллы, экинджи тарафтан делиге, серсемге ошагъан Суворов раат отурмады. О Къырымны Тюркиенинъ тесириден текмилъ бошатмакъ, о топракъны запт этмек ве Русиеге къошмакъ ичюн бутюн къолундан кельген ишлерни япа, о ишлерге шараит догъурмагъа арекет эте эди.

Акъяр корьфезинде о вакъытта Тюркие гемилери, Тюркие арбий флоты тура эди. Суворов — айнеджи тильки, догърудан-догъру атеш ахмады, барышыкъны ресмий суретте бозмагъа козь кестиралмады.

1778 сенеси язында даа яш деликъанлы олгъан хан Шаин-Гирейнен берабер Акъяр корьфези этрафындаки байырларны айланып чыкъты. Эки — учъ кунъден сонъ учъ батальон аскерге

корьфезнинъ эки тарафтаки байырларыны, ялыларыны арбий усуллар иле пекитмеге эмир этти. Аскерлер о эмирни иджра этмек ичюн ерлерни къазып, топ "ювалары" япмагъа, окоплар къазмагъа башладылар. Тюркиенинъ флот башлыгъы шу алны корип, корьфезден чыкъмагъа меджбур олды. Бойлеликле барышыкъ келишювини айнеджилик, эки юзлюлик иле къаба суретте бозып, Суворов Акъяр корьфезинде ерлешти.

Бир къач йыллардан сонъ, 1783 сенеси Русие Кырымны бус-бутюн запт этип алды. Русие бир тарафтан айнеджилик, эки юзлюлик сиясети иле, экинджи тарафтан къаба арбий кучъ иле Кырымны озъ иблис империясына къошты, мурадына ирди. Кене о йылы II Екатерина Акъяр корьфези янынъда Севастополь адлы шеэр къурулсын деген ферманы имзалады.

Бир ай кечер-кечмез 1783 сенеси 13 майыс куню рус арбий гемилери Акъяр корьфезине кирип ерлештилер. О заманлардан башлап, эки юз йылдан зияде вакъыт ичинде, Акъяр Севастопольге чевирильди. Русие джанавар империясынынъ дженюптеки вахший панджасынынъ энъ кескин тырнагъы олды. Яваш-яваш бутюн этрафтаки байырлар, корьфезчиклер, тап Балклава шеэринге къадар кеткен ялы бою сырасындаки топракълар арбий зона деп илян олундылар. О да аз корюльди. Акъярдан шималь тарафкъа Кача къасабасындан, Кезлеве шеэринден де кечип, этрафтаки голлер, байырлар, корьфезлер эписи арбий зонагъа къошулдылар. Эки асырдан зияде вакъыт ичинде Акъяр этрафындаки бутюн къобалар, километр узунлыгъында ер тюбинде къазылгъан анбарлар, подваллар бароткъа, сиягъа, бомбаларгъа, ракеталаргъа, топларгъа, пулемётларгъа, сувалты гемилерине, башкъа гизли сияларгъа толып къалдылар. Кырымнынъ аджайип дженнет топрагъы Русиенинъ сияханесине, батмагъан гемисине чевирильди. Арбий самолётлар ичюн лек чокъ гизли ава мейданлары — аэродромлар къурулды. Севастополь адыны ташыгъан, русие шовинистлерине толып къалгъан бу шеэр, Кыра денъиз этрафындаки мемлекетлер ичюн, Якъын Асияда яшагъан миллетлер ичюн, умумен алгъанда, къомшу мемлекетлернинъ юрегине догъурулгъан, уджюмге, асып — кесмеге эр вакъыт азыр тургъан бир сюнъюге, ханджерге чевирильди.

Шаркъ тарафтан юксеклерге чыкъып бакъсанъ Акъяр корьфези бир уджюмге азырлангъан, секирге ынтылып тургъан, къаршыдакилерни тишлеп, парчалап, ялап-ютаджакъ бир йыртыджы айванны, адждэрханы анъдыра.

Биз, гъалиба, нечюндир огге таба даврандыкъ, ашыкъмайып, яваш-яваш Акъяр икяесини девам этейик.

1787 сенеси Русие къыраличасы II Екатерина Петербургдан туттырып, Кырымгъа ёл алды. Онынъ иле берабер бир сыра

Авропа мемлекетлерининъ эльчилери де ёлгъа чыкътылар. О вакъыттаки Таврия виляетининъ "алласы", Екатеринанынъ энъ ишанчлы векили ве севгилиси Григорий Потёмкин къыраличагъа ве онынъ янындаки шахсларгъа бутюн дюнъя тарихына кирип къалгъан мешур "Потёмкин койлерини" нумайыш этти.

Екатеринанынъ кетеджек ёлунынъ кенарларында Потёмкин рессамларгъа дюльбер койлернинъ буюк ресимлерини яптырып, тиклеп къойды. Ёл бою исе усть-башлары янъы, темиз урбалар кийген койлюлер ёлджуларны ойнап-кулоп къаршылай ве йырлап, гуръ сеслернен тебриклеп, ёллата эдилер. Потёмкиннинъ парасына япылгъан бу айнеджилик онынъ пек истидатлы ребер олгъаныны, койлюлер эр шейден мемнюн олгъанларыны, яхшы, токъ яшагъанларыны исбат этмек ичюн япылгъан эди. Экинджи тарафтан да императрицаны пек севгенлерини, онынъ падишалыгъындан мемнюн олгъанларыны нумайыш этмек макъсады да бар эди.

Екатерина ве онынъ янындаки адамлар, эльбетте, серсемлер, ахмакълар дегиль эдилер. Потёмкиннинъ япкъан токъал айнеджилиги, ялтакълыгъы оларгъа корюнип тура эди. О вакъыттан башлап, ойле ишлер бутюн дюнъягъа алдав, козь бояв нумюнеси олып тарихкъа кирип къалды.

Къыралича Акъяргъа къадар кельди. О корьфез ялысында шеэр къурулгъаныны корьди, о корьфезни арбий лимангъа чевирмек ичюн керек эмирлерни берди. Бойлеликле, биринджи куньлеринден башлап, Акъяр лиманы тынчлыкъ, барышыкъ скелеси дегиль де арбий лиман, Русиенинъ арбий гемилери ичюн даимий отуракъ ери, арбий база деп къурылып кельди.

1787 сенеси невбеттеки Тюркие—Русие дженки башланды, 1791 сенеси битти. Тюркие Русиенинъ залым къолунда хорлангъан Къырымны къайтарып аладжакъ олды, амма мурадына иришип оламады. О дженк йыллары Акъяр корьфезинде ерлешкен Русиенинъ арбий гемилери, эльбетте, бош отурмадылар. Юкъарыда къайд эткенимиз киби, Акъяр къалеси Къара денъизнинъ шималинде бир рус сюнгюси киби тура, къомшуларыны саплап ольдюрмеге азыр эди.

Йыллар кечти. Севастополь 1804 сенеси ресмий суретте Русиенинъ Къара денъиздеки энъ муим арбий лиманы деп илян олунды. Кунь-куньден, саат-сааттан Севастополь сыяланды. Ёлькенли гемилер ерине зырхлы арбий пароходлар, сувалты къайыкълары, о вакъыттаки илим-техника муджиби энъ илери техника усулларынен япылгъан сув устюнде ве сув туюбюнде юрген чешит джеэннем гемилери, къайыкълары пейда олдылар. Русие къашкъырынынъ тишлери вира осьти ве къавилештилер, пармагъынны косътерсенъ, деръал бутюн къолунны тишлеп алмагъа азыр эди.

1806—1812 сенелери, ондан сонъ 1827—1829 сенелери кене де битмез-тюкенмез Русие—Тюркие дженклери олып кечти. О дженклер нетиджесинде Русие озъ къанлы тырнакъларыны Кавказ халкъларына узатып, баягъы топракълар, шеэрлер тутып алды. Бу дженклерде де Севастополь арбий флоты озъ къанлы ишини девам этти, ишгъаль этилип алынган топракълары Русие колонияларына чевирмеге ярдым этти. О ерлерде яшагъан халкъларны, хусусан мусульман халкъларыны Русие-нинъ къуллаы сырасына къошмагъа бутюн элинден кельген ярдымны япты.

1833 ве 1837 сенелери Къырымда къывракълыкъ нетиджесинде ве чегерткилер (саранча) уджюминдан сонъ буюк ачлыкъ олды. Он бинълернен халкълар, хусусан ерли халкъ — къырымтатарлары ачлыкътан къыйналып, чекишип, олюп кеттилер. Русиенинъ къолу тюбинде олгъан ерли халкъкъа ярдым — сычан козюне сепильген ун шекилинде олды. Русие помещиклерине Къырымдаки ерли халкъ не къадар аз олса, о къадар яхшы корюле эди. Халкънынъ чекишкени, къыйналгъаны, ач олюмге къурбан олгъаны рус чиновниклерини ве помещиклерини раатсызламай эди.

Энди кене бир Русие—Тюркие дженкине келейик. Онъа шаркъ дженки де дейлер. 1853—1856 сенелери олып кечти. Бу дженк халкъымызнынъ тарихында пек терен, силинмез из ташлады. Онынъ ичюн о йыллардаки олып кечкен адиселер акъкъында бираз этрафлыджа токътайыкъ.

Бу сефер дженкни Русие башлады. Эвельден эльде эткен мувафакъиетлерине ишанып, бу сеферде гъалебе къазанырым деп, къанлы дженкни башлады. Эски тутып алгъан топракъларыны пекитмек, Якъын шаркъта янъы мемлекетлерни запт этип алмакъ, Тюркиени кесен-кес енъмек ве онынъ къолундаки Босфор ве Дарданелл богъазларына шорбаджы олмакъ ниетини озюне вазифе деп къойды. Урушлар башланды. Башта-башта Русие гъалебе къазанган киби олды. 1853 сенеси, узун кузъ геджесинде Синоп корьфезинде олгъан Тюркие арбий гемилерине руслар апансыздан, айдутче, яваштан якъынлашып уджюм эттилер. Тюрк гемилерини якътылар, батырдылар. Бутюн дюньягъа парлакъ гъалебе къазандыкъ деп багъыра башладылар.

Русиенинъ сиясетини, агрессив планларыны, даима башкъа мемлекетлерге атылгъаныны корьген Ингильтере ве Франция онынъ тоймакъ бильмеген арекетлерини токътатмакъ къарарына кельдилер. Тюркие иле бирлешип, Русиеге къаршы ку-реш ачтылар. 1854 сенеси сентябрь айында Ингильтере, Франция ве Тюркие аскерлери гемилернен келип Къырым ярым ада-сына тюштилер. Кезлеве шеэрини запт этип алдылар. Сонъ

Акъяр тарафкъа ёл алдылар ве Алма озени янында рус аскерлеринен биринджи сефер джиддий уруштылар. Нетиджеде бирлик олгъан мемлекетлер гъалебе къазандылар. Князь Меньшиков команданлыгъы алтында олгъан рус аскерлери тар-мар олдылар. Меньшиков озюни бу ерде истидатсыз, токъал, аскер къысымларына реберлик этмеге акъылы етмеген бир шахс олып косътерди. Онынъ ахмакълыгъы, яхшы тюшюнмейип берген эмирлери он бинълернен рус аскерлерининъ телеф олмасына себеп олды.

Алма озени янындаки уруштан сонъ бирлик мемлекетлер Акъярны къарадан сарып алдылар ве онъа уджюм этмеге башладылар.

Рус тарихчылары, агъызларындан сувлары акъып, Акъяр мудафаасыны макътайлар. Русие аскерлери, дейлер олар, бу ерде буюк къараманлыкъ, озьлерини арбий арекет усталары оларакъ косътердилер.

Ойлеми экен?

Келинъ, корейик. Бирлик миллетлер аскерлери Ялта, Керчь шеэрлерини де запт эттилер. Азов денъизинде бир сыра арбий арекетлер нетиджесинде белли гъалебелер къазандылар. Арбий тарафтан къыймет кескенде Къырымда ойле бир ал олып къалды ки, бирлик мемлекетлерининъ аскерлери бир тарафтан Кезлеве янындан, экинджи тарафтан Керчь янындан уджюм этип рус аскерлерини алкъагъа алып, тар-мар этеджек эдилер. О вакъытта даа Къырымда демир ёл ёкъ эди. Русие ордусыны темин этмек пек къыйын бир иш эди. Акъярда урушкъан аскерлернинъ баротлары, тюфек къуршунлары, сыджакъ урбалары етмей эди.

Русие помещиклери, русие дворянларындан олгъан офицерлер адий аскерлернинъ алыны тюшюнмей эдилер. Оларны мукъафатлар, Русие хазинесинден бир шейлер къопармакъ, ордуны теминлев ишлеринде догърудан-догъру хырсызлыкъ япып, бир шейлер къазанмакъ ве буларгъа бенъзеген башкъа ишлер меракъландыра эдилер. Ойле бир ал олып къалды ки, аман-аман Къырым Русиенинъ панджасы тюбинден азат оладжакъ эди. Лякин белли бир себеплерден о уджюм олмады. Эсас себеп — шу йылы Къара денъизде пек буюк, мушкуль фуртуналар олды, базы гемилер баттылар. Бирлик мемлекетлернинъ аскерлерини керек шейлернен теминлемек къыйын олды. Бу — эсас себеп. Мында буюк сиясетлер де къарышмай къалмады. Къыскъасы Къырым кене Русие къолу тюбинде къалды.

Акъяр мудафаасы он бир ай девам этти. Он бинълернен аскерлер телеф олдылар. Не къадар пара, не къадар масраф олгъаныны айтмайыкъ. Бу къанлы Акъяр мудафаасы Русие ичюн

ич бир тюрлю яхшы нетидже бермеди. 1855 сенесининъ язында рус аскерлери Акъярны ташлап кетмеге, яни душмангъа теслим этмеге меджбур олдылар. Топларыны, барот анбарларыны, арбий биналарны патлатып, руслар Акъярдан чыкыып джеэн-нем олып кеттилер.

Акъярны мудафаа этмеге русларгъа бирлик мемлекетлер меджбур эттилер. Руслар энди Тюркиени, Босфорны, Дарданеллни ташлап, джанларыны къуртармагъа меджбур олдылар. Русларнынъ "не до жиру, быть бы живу" деген алы олды. Аман-аман бутюн Къырым да кетеджек эди. Татарларда бир лаф бар: "Зору билир" дегенлер. Бу ерде истесенъ де, истесенъ де я къараман оласынъ, я да серилип къаласынъ.

Русие бу озю башлагъан акъсыз, адалетсиз дженкте енъ-ильди. 1856 сенеси март айында Парижде Русие ичюн пек айып, догърудан-догъру масхаралыкъ мукъавелесини имзаламагъа меджбур олды. Онъа Къара денъизде арбий флот тутмакъ ясакъ олунды. Даа да башкъа шартларны, къызара-бызара, къабул этти.

СССРде отузынджы йылларда илян олунгъан ресмий укюмет маълуматларына коре Русие бу 1853—1856 сенелери алып баргъан дженкинде 521 бинъ аскер гъайып этти, 800 миллион алтын рублелик масрафлар кетти. Русие ичюн бу дженк айдутлыкъ, масхаралыкъ дженки деп тарихкъа кирип къалды. Мына акъикъатта бойле олды. Акъяр мудафаасында юз бинълернен гъайып олгъан аскерлер, олъчусиз масрафлар бефтан ерде кетти. Русиеге къолларыны котерип, теслим олып, бирлик миллетлернинъ эмирлерини эда этмек керек олды.

Юзю, бети, инсафы олгъан мемлекет бойле дубарадан сонъ индемейип, сес чыкъармайып, маша ашагъан мышыкъ киби пусып отурмакъ керек эди. Амма руслар аксине арекет этмеге башладылар. Даа якъынларда зорнен тутып алынгъан эдженбий мемлекет шеэрини мудафаа этип, бир тюрлю нетиджеге наиль олмагъан руслар, Севастопольни Русиенинъ шан-шерефли шеэри деп илян эттилер. Аллам, я раббим, бу шан-шереф деген къанатлы сёзни бу ерде къуллаанмакъ мумкюнми? Къаерде мында шан-шереф, къаерде къараманлыкъ? Бус-бутюн масхаралыкъ! Аля бугунъ бу сес-седалар токътамай, талмай орталыкъны сарсытып туралар. Русие адмираллары В. Истомин, В. Корнилов, П. Нахимов о шеэрнинъ къараманлары эдилер деп багъырып туралар, эйкеллер къоялар, оларнынъ адларыны чешит муэссиселерге япыштырып къоялар. Бу ишлерде де яланджылыкъ, айнеджилик етерлик.

Белли ки, руслар чекинмейип, къызармайып эр иште биз биринджи эдик деп чыкъалар. Радионы Италиялы Маркони дегиль де, рус алыми Попов иджат этти. Паровозны Стефенсон дегиль

де рус механиги Ползунов япып чыкъарды, Акъяр панорамасыны Русие рессамы Франц Рубо япты ве иляхре. Бу ерде "заграничный сапожник дядя Ваня" десек де яраша.

Акъяр мудафаасыны тешкиль эткен эсас къараман немсе инженеры Эдуард Тотлебен эди. О къалелер, бастионлар онынъ реберлиги астында къурулгъан эдилер. Шимди Тотлебен Русие генералы эди дейлер. Тыпкъы анавы "дядя Ваня". Оныа рус генералы деп багъырсалар да халкъны инандырмакъ къыйын. Онынъ ичюн о адамнынъ ады унутылып кетти демек мумкюн. Унуттырдылар.

Мына бойле айдутлыкъны къараманлыкъкъа чевирип, ялангъа акъикъат деп, руслар токътамайып озь-озьлерини макътайлар, юксекке котермеге тырышалар. Аля бугунь ойле багъырып, озьлерини къараман деп косътерелер.

Бугуньки кунъде биле, Акъяр энди Украина топрагъы олып къалгъан сонъ, руслар о рус шеэри, о рус шан-шерефи деп токътамай, талмай тасырдап туралар. Бутюн асырлар бою руслар озь тарихларына ялан устюне ялан къошып, яланни акъикъат деп косътерип кельдилер. Шимди де Акъяр дегенде дюньяларыны унуталар. Тарихкъа бир ялан даа къошула.

Биз юкъарыда 1853—1856 сенелери олгъан дженкнинъ халкъымызнынъ тарихында силинмез из къалдыргъаныны къайд эткен эдик. Бу фикирни бираз этрафлыдже тариф этип бакъайыкъ.

1925 сенеси Акъмесджит шеэринде халкъымызнынъ белли тарихчысы ве намлы экими Амет Озенбашлынынъ "Къырым фаджиалары" деген китабы арап арифлери иле басылып чыкъкъан эди. Шу китаптан, яни Амет эфенди Озенбашлынынъ язгъанларындан алынгъан бир къач парчаларны ве шу китапта басылгъан бир къач ресимлерни сизинъ дикъкъатынъызгъа тевсие этмек истейим. Эсас сёз Акъяр дженки олгъан йыллар ве адиселер акъкъында кетеджек.

Мына "Вестник Европы" журналында 1882 сенеси, У джылт, 605—606-нджы саифелерде басылгъан Русие генерал-лейтенанты Г. П. Левицкийнынъ язгъанлары. Бу ерде шуны айры оларакъ текрарлап къайд этмек керек ки, бу ашагъыдаки сатырларны рус (татар дегиль) генералы язып бастырды. Амет эфенди оны олгъаны киби рус тилинде озь китабына кирсетти. Биз де шу китапнынъ, яни "Къырым Фаджиалары"нынъ 77-нджы саифесинде басылгъан бу макъалени олгъаны киби кочюрип беремиз:

"В продолжении всей минувшей войны казачьи патрули, разъезжая по губернии, беспрестанно захватывали несчастных татар под предлогом, что они намереваются перейти к неприятелю и заставляли их откупаться, а в случае отказа представля-

ли их, как дезертиров и изменников. Этот предлог сделался для казаков источником верного дохода и безнаказанного грабежа.

Едва зажиточный татарин выходил из деревни, хотя бы за водой, казак ловил его на аркан и требовал от 10 до 50 р. серебром выкупа и, в случае неуплаты представлял его, как перебежчика.

Множество таких несчастных татар, заброшенных вдали от своих семейств, в положении, которому едва ли позавидует и ссыльный в Сибири".

"Вестник Европы" за 1882 г. т. У, стр. 605 и 606.

Ген.-лейтенант Г. П. Левицкий.

Бу мераметсиз алчакъ инсанларнынъ халкъымызгъа къылынгъаныны тасаир эткен даа пек чокъ мисаллер кетирмек мумкюн.

Шунынъ ичюн 70, 71, 72 саифелерде басылгъан адиселернинъ бир — эки данесини озъ сёзлеримиз иле тариф этейик.

"Кезлеве уездинден келен хаберлер" адлы китаптан алып, Амет эфенди тариф эте:

Шу ердеки исправник Максимович ерли халкълар ичюн бир адждэрха олгъан. Инсафсыз, видждансыз, мераметсиз, ич бир себепсиз халкъны джезалагъан бир азнаур экен. Бир пек яш, амма дюльберден-дюльбер бир къызчыкъ бир яш иле севишип, той япмай, моллагъа никях къылдырып, яшамагъа башлайлар. Буны эшиткен Максимович огъланны алдына къойып, не ичюн мени тойгъа чагъырмадынъ деп сорагъан. Огълан той япмагъаныны анълаткъан. Демек сен къызынъ чалдынъ, Русие къанунларыны боздынъ, къабаатынъны анъладынъмы? Сенинъ ишинъ фена. Максимович о вакъытта адет олмагъан къолайсызлыкъны япкъан, кетир къадынынъны корейим деп эмир берген. Келин кельген. Максимович о келиннинъ дюльберлигини корип, шашып къалгъан, буз бузлагъан. Няких къылгъан молланы чагъырып, къоркъутып, шимди сени къапатырым деп о вакъыттаки паранен гъариб молладан 150 рубле къопарып, джеби не къойгъан. Молла, къуртулгъанына къуванып, къачкъан. Огълан о ерде Максимовичтен котек ашай. О пезевенк исе келинни ана-бабасынынъ эвине кетеджегим деп, арабагъа миндире, амма оны эвлерине дегиль, башкъа бир койге алып барып сакълай. Не ичюн ойле япкъаныны айтмакъ лязим дегиль. Шу арада Максимовични меркезке чагъыралар. О олмагъанда кой халкъы ярдым этип, келинни къоджасына йиберелер. Максимовичнинъ ачувындан, интикъамындан къоркъуп, бутюн кой халкъы, бир къалмай, удур-будурларыны алып Кезлевеге баралар ве андан Стамбулгъа кетелер.

Кене бир мисаль даа:

Русие аскерлери Къырымны басып алгъан сонъ, Кефеде олгъан бир фаджиа халкъ тюркюси олып айтылгъан (саифе 72).

Меним адым Эминедир Эмине,
Алтын къушакъ къушанырым белиме.
Шимди дюштим бир майорнынъ элине,
Керем этинъ, эй агъалар, мени мындан алыңыз.

Акъшам олса къараларын багъларым,
Саба олса чанъ сесинен къалкъарым,
Козьлеримден къанлы яшлар төкерим,
Керем этинъ, эй агъалар, мени мындан алыңыз.

Мен Кефеде бир везирнинъ къызы эдим,
Къафесте бесленген бульбулю идим.
Ачылмамыш, тутулмамыш гуль идим,
Керем этинъ, эй агъалар, мени мындан алыңыз.

Текрарлайым, бойле фаджиаларнынъ арты-эсабы ёкъ. Бизим Азиз Ватанымызны о вакъытта пис, ичкиджи, хырсыз Русие аскерлери насыл азаплагъанларыны айтып битирмек мумкюн дегиль.

Пек чокъ адиселерни, фаджиалы алларны Амет эфенди насыл бир ерде, къачан, ким тарафындан япылгъаныны арап булып, ишлеп озь китабына къошты.

Бу мерум адамгъа бутюн татар халкъы адындан юректеки тешекюрлеримизни бильдирсек, нурлы мезарда, дженнете ери олсун десек биле аздыр. О биринджилерден олып акъикъатны мейдангъа чыкъаргъан эди. Русие ишгъальджыларынынъ насыл бир джеллятлар олгъанларыны айдын-ачыкъ исбат эткен эди.

Бу акътаки фикирлеримизнинъ сонъуна чыкъмакъ ичюн бир мисаль даа бу ерде келишир деймиз.

Руслар ишгъаль этип алгъан ватанымызнынъ халкъы чаресиз бир алда, агълап, сызлап, шу зулумлыкъны, шу акъсызлыкъны, къанлы террорны сабыр этип, чеке эди. Амма базада инсаннынъ сабыры бите-тюкене, козюне къаранлыкъ тюше, о алда артына-огюне бакъмай, келеджекни тюшюнмей, не десеъ эр шейни япа.

Байдарлы бир Эмине адлы къадын кой халкъы иле бирликте дагъгъа чекилип, Ялта тарафына кетмек истеген. Эмине о дагъ ичинде авланып юрген, ич бир къабааты олмагъан эрининъ олюсини корьген. Интикъам алмакъ ичюн Уркуста дагъында гизленген ве биринджи раст кельген аскернинъ башына балта урып ольдюрген, сонъ оны парча-парча эткен (саифе 70). Инсаннынъ сабыры битсе, умюти битсе о текмиль шашма-

лагъан бир алгъа келе. Буны эр кес биле. Бунъа бенъзер адиселер де аз олмагъан.

Совет ақимиети вакъытында, хусусан сонъки 15—20 йыл ичинде, бутюн Советлер Бирлигининъ пропаганда системасы эр куню, токътамай, талмай, Русиенинъ ишгъаль этип алгъан мемлекетлеринде яшайыш яхшылангъаныны, о мемлекетлер тез-тез илери кетмеге, осьмеге башлагъанларыны токътамай къулакъларымызгъа сокъа эди.

Юкъарыда язылгъанлар ве шимди энди мейдангъа чыкъып башлагъан акъикъат бу лафнынъ не къадар буюк ялан олгъаныны косьтерип туралар. Русча айткъанда: Присоединение к России имело большое прогрессивное значение.

Аллам, я Раббим! Ойле "прогресс" кетиргенлерни, олардан къалгъан несиллерни, аля бугунъ халкъымызны азаплап тургъанларны Къырымдан узакъ эт, олардан къуртар!

Бу азаплардан, бу акъсызлыкълардан, укъукъсызлыкътан къуртулмакъ ичюн бир ёл бар — мустакъиллик! Башкъа иляджы ёкъ. Эджнебийлерден имдат беклемек, къапланны мышыкъкъа чевирмек демектир. О нетиджесиз, ишанчларны ольдюрген бир ал ола.

Мустакъиллик байрагъыны юксек котерейик, онынъ этрафына халкъымызны джелъп этип, бирлик олып, курешни девам этейик. Курешмек керек дегенде мен сила алып, окопларгъа кирмек керек демек истемейим. О иштен Аллам сакъласын.

Сонъки вакъытларда халкъымызнынъ фааль миллий аркетлери зайыфлады. Эр кес яхшылыкъ беклей, амма онынъ келеджегине, яхшылыкъкъа энди шаатнен бир векиль керек.

Демек бизлер озюмиз, озъ талийимизни эльге алып, курешмек, курешимизни девам этмек керекмиз. Инсаниет ёлунен, джанаварлыкъкъа ёл бермейип, аркет этмек керекмиз.

Башкъа ёл, башкъа умют ёкъ! Бу фикирлернен сизнен пайлашмакъ истеп, бу сатырларны яздым.

Макъалени Акъяр тарихындан башлагъан эдим, амма умум Къырым тарихыны да аз-чокъ ахтармакъ лязим олды. Чюнки Къырым ве Акъяр — бир топракъ, оларны бири-биринден айырмакъ мумкюн дегиль. Акъяр тынчлыкъ, барышыкъ шеэри олмакъ керек. Эм, иншалла, ойле де олур.

Январь, 1997 с.

*Шаир Зиядин Менлиазиз Джавтобели-
нинъ вакъытсыз эляк олгъан омюр аркъа-
дашы Асылхан Сейдали Дагъджынынъ азиз
хатырасына багъышлайым.*

ЗИЯДИН МЕНЛИАЗИЗ ДЖАВТОБЕЛИ

Зиядин Менлиазиз Джавтобелянинъ омюр ёлу

Къырымнынъ Керчь ярымадасында, чёллюкте — байырлар, тѣпеликлер ве энъишли-ѣкъушлыкълар арасында Джавтобе койчиги ерлешкен. Кой эалисининъ кечиниш менбасы — экин-джилик ве айванасравджылыкълар олгъан. Къырымтатар-ногъай урувы сабан сюрюв ве экин экиовни пек саде усулларнен алып баргъан. Олар бир чифт огюз я да бир чифт ат сабангъа екип, ер сюрюгенлер. Тырналгъан ве маланен тегизленген ерге урлукъны авучнен сепкенлер. Сабаннынъ тюренлери ерни о къадар терен авдарып оламагъан. Шундан себеп, къургъакълыкъ олгъан йылларда кой эалиси яры ач, яры токъ омюр кечирген. Менлиазиз акъай ишнинъ козюни билъген теджрибели бир койлю олгъанындан, урлукъны къышнынъ келюви ве аванынъ кетишатына бакъып, эккен ве орум-йыгъымда берекетсиз къалмагъан. Урлукъсыз къалгъан фукъаре койлюлер эмек ичюн урлукъны одюнчке ондан алгъанлар. Менлиазиз акъай пек джумерт ве кой халкъынен мулайим муамеледе булунгъан бир инсан олгъан. О, урлукъ борджуну озь вакъытында къайтарып оламагъан фукъаре койлюлерге: “Зарары ёкъ, къардашым, захиренъ олгъанда — берирсинъ, меним урлукълыкъкъа о къадар мухтаджлыгъым ёкъ”, — деп теселла берген, оларнынъ гонъюллерини алгъан. Шунынъ ичюн де бу Джавтобе коюннинъ эалиси Менлиазиз акъайны озь догъмуш агъасы киби севип сайгъанлар.

Иште, бойле барлыкълы адам деп намы кеткен аиледе 1905 сенесининъ сентябрь онунда бир огъланчыкъ дюньягъа келе. Онъа нур, зия, айдынлыкълар, ярыкълыкълар манасыны берген — Зиядин адыны къоялар.

Ады гузель, озю де гузель бу сагълам, томалакъ огъланчыкъ ана-бабасынынъ севимли эвляды олып осьти. Хасталыкъ не олгъаныны билъмеді. Атик, дюльбер ве зийрек бу огъланчыкъ дѣртбеш яшына кельген сонъ, къомшуларынынъ балаларына къошу-

лып, топ, челик, ляпек, сакъланджумакъ киби оюнларыны ойнамагъа, къулан чёллерге чыкъып, чешит тюрлю къокъулы, дюльбер чёл чечеклери джыймагъа севе эди.

Шень-шераметликлернен толу сыхжакъ яз айлары отип, ягъмурлы-къарлы, сувукъ къыш геджелери анасы ве бабасы айткъан масаллар, дестанлар, эртеге ве текерлемелерни Зиядин динълемеге пек севген. Баландырып, шербетлендирип айтылгъан шейлерни динълей-динълей юкълап къалгъан. Онынъ анасы, белли тильшынас алимимиз Басыр Гафарнынъ айткъанына коре, озъ орталыгында намы кеткен “чынъджыларнынъ да чынъджысы” олгъан. Джеваир-Султан апте огълуна чынълар, манелер, ногъай бейитлерни айтып, дахий гонълюни хошлагъан. Халкъ тарафындан яратылгъан бу сёз джеварлерини динълемек онъа дюньа къадар зевкъ-сефа ве хошнутлыкъ багъышлагъан, онынъ фикир этиов даиресини кенишлеткен. Бу ал онынъ эдебият алемине адым атмасына ёл ачкъан.

Бойледже, къырымтатар халкъынынъ зенгин агъыз яратыджылыгынен меракълангъан бу зийрек балагъа “Чора батыр”, “Кёр огълу”, “Къозу Кюрпеч”, “Наркъамыш” ве иляхри дестанларны динълемек сырасы кельди. Хусусан, онъа “Чора батыр” дестаны кучлю тесир этти. О Чора батырнен Али бейнинъ арасында олгъан маджераны ве Али бейнинъ олюмини меракълан динълеп:

“Чора онъуна къарады,
Эки тюрлю окъ алды.
Чора солуна къарады,
Эки сырлы окъ алды.
Джая берип тутты, дей,
Тарта берип атты, дей.
Эгерининъ къашындан,
Юрегининъ башындан,
Али бейни сокъты, дей,
Али бей атындан тюштю, дей.
Къамчысына таянып,
Къан тюкюре къалды, дей.
Янында къыркъ черкесни
Борю чапкъан къойдайын,
Болъгюч-джаргъыч этти, дей.
Азавгъа башын къараткъан,
Къуйругъын, джалынын тараткъан
Тасмалы керни алып къайтты, дей”.

киби сатырларны къайта-къайта текрарлаткъан ве ондан зевкъ алгъан.

Шундай этип, халкъ иджадыны динълей-динълей Зиядинчик

мектеп чагына да ете. Ана-бабасы оны 1913 сенесининъ кузюнде Джавтобе коюннъ иптиданъ мектебине окъумагъа берелер. Бу мектепте о девирде юксек бильги санби, медениетли, марифетпервер оджа — Нусрет Ильмий Мудждаба оджалыкъ эте. Биринджи ве экинджи сыныфлардаки тасильни Зиядин бу оджадан ала. Окъув-язувны онъа бу оджа огрете. 1915 сенесининъ октябрь айында Нусрет оджа Судакъкъа оджалыкъкъа авуша. Онынъ ерине 1917 сенеси бу койге оджалыкъ этмеге Абдураман Барий Аджи Мендили келе. Зиядин бу оджанынъ къолунда да тасиль ала. Бу оджаларнынъ экиси де муляйим, йымшакъ табиятлы олмакънен бирликте, талапкъарлыкъ иле дерслерини янъы усулнен алып баргъанлары ичюн, кой халкъы арасында итибарлары буюк олгъан. Олар кой талебелерининъ бильгисини арттырувда исрарлыкънен чалышкъан ве талебелерни къырымтатар, къазантатар ве тюрк шаир ве языджыларынынъ эсерлеринен таныш эткенлер.

Акъыллы, зийрек Зиядинчик дигер талебелерден зияде эдебиятнен меракълана. О, Осман Акъчокъракълы, Асан Чергеев, Джемиль Керменчикли, Мемет Нузет, Бекир Чобан-заде, Абдулла Токъай, Меджит Гъафур, Намыкъ Кемал, Тевфикъ Фикрет, Риза Тевфикъ, Юрдакъул Мехмет Эмин ве дигер языджы ве шаирлерининъ эсерлерини эзберлеп, эдебий акъшамларда чыкышта булуна. Бираздан Зиядинчик бу шаирлерининъ шиірлерине ошатып, такълид этип, кичик-кичик шиірлер язмагъа башлай. Эльбетте, онынъ бу биринджи яратыджылыкъ ишине нльки оджалары — анасы — Джеваир Султан, Нусрет Ильмий Мудждабаев ве Абдураман Барий Аджи Мендилилер къол туталар. Ве бу девирде язылгъан нльк шиірчиклери сонъундан онынъ язылджакъ салмакълы ве терен маналы шиірлер ве балладаларына кениш ёл ача. Нетиджеде, Зиядин иптиданъ мектепни битиргенде, энди эдебияттан баягъы шейлер бильген бир талебе олып чыкъа.

Зиядиннинъ балалыкъ ве осьмюрлик девирини Романовлар уюмдарлыгъы, онынъ йыктылув ве Совет акимиятининъ мейдангъа келюв девирине догъру кельди. Совет Акимиятининъ нльк сенелери дженктен виран олгъан фабрика, заводларны ве кой ходжалыгъыны тиклев ичюн, Янъы икътисадий сиясети ортагъа сюрюлди ве аяткъа тадбикъ этилюви башланылды. Бу сиясетнинъ мувакъкъатлыгъыны базы эдиплер ве шаирлер анълап оламадылар. Мемлекетимизде капитализм янъыдан баш котерип башлады деп ойландылар. Атта Эдуард Багрицкий, Михаил Светлов, Кирилов, Герасимов киби мешур шаирлер коммунист партиясынынъ бу муим сиясетине къаршылыкъ бильдирдилер. Корьгенингъиз киби, сиясет оларнынъ дегени киби олып чыкъмады.

Инкъиляп сенелери Зиядин озь окъувны девам эттирювнен бир сырада 1917 сенелери Джавтобе кой-ходжалыгъы ишлеринде озь бабасына ярдымда булунды. 1919 сенесининъ бааринде тикъ

хасталыгындан Зиядиннинъ омюрлик ери толмайджакъ севимли анасы вефат этти. Он дёрт яшына еткен осьмюр ичюн бу буюк бир гъайып олды. О чокъ истирап чекти, ынджынды, агълады, ана асретлигини башындан кечирди. Онынъ чеккен истирапларыны ич бир тюрлю сёзнен тариф этмекнинъ имкяны ёкъ эди. Ичиндеки яныкълны о, сыджакъ, буллор козьяшларынен эксильтмеге тырышты. Лякин анагъа олгъан асретлик ве истирап козьяшларнен эксильтиларми, йымшальармы?

Джеванр-Султан апте ольген сонъ, Менлиазиз акъай башкъа беш баласы олгъан бир тул къадынгъа эвленди. Зиядин бу огей ананен ич де анълашалмады. О къадын олур-олмаз, уфакъ-тофек шейлер ичюн эвде къавгъа, шамата котерди. О, Зиядинни азарлады, ашшалады, хорлады. Лякин бу файдасыз урунулар Зиядиннинъ догърулыгына, акъикъатчылыгына ве къаттылыгына урулып, чиль-парча олдылар. Бу девирде о, озюне зенаат сайлап алмакъ устюнде чокъ ойланды. Ве ниае, Нусрет Ильмий Муджабаев, Абдураман Барий Аджы Мендили киби оджа олмакъ къарарына кельди. Шу алидженап макъсатнен, 1923 сенесининъ август айында о Акъмесджитке келип чыкъты. Шеэрни кезди, онынъ аджайип ерлерини коръди. О, озюнен берабер алып кельген бутюн весикъаларыны: шеадетнамесини ве аризасыны къошып, Тотайкой татар педтехникумынынъ дирекциясына теслим этти. О, техникумгъа кирюв имтианларыны эйи ишаретлернен берип, педтехникумгъа къабул олунды. Мында о, математика, физика, химия, ботаника, зоология, география, тарих, рус тили ве эдебияты, татар тили ве эдебияты, психология педагогика, музыка киби илимлерни терендже огренди, эйи ишаретлер алды ве илери талебелерден бири олды. О, мында Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ ве дигер къырымтатар, къазантатар, тюрк ве рус шаирлерининъ эсерлерини темеллейин огрене башлады. Бу ал илериде оладжакъ шаирнинъ иджадына салмакълы тесир быракъты ве шириет дюньясынынъ къапыларыны ачты. Шириетке олгъан авеслиги къат-къат артты. Бу вакъытлары о озъ яратыджылыкъ ишине эр вакъыттакинден зияде эмнет берди. Нетиджеде, 1923 сенесинде онынъ тюрлю-тюрлю рухта язылгъан шиирлери бир къалын дефтерге сыгъды. Бу шиирлер меркезий газета ве журналларда арды-сыра дердж олуна башладылар. Бу девирде шириет мейданына адым атмагъа ярдым эткенлерден: Мустафа Бекиров — Акъмесджит Педагогика техникумынынъ директор муавини (сонъундан о Кырым Девлет Пединститутынынъ директоры олгъан), ве “Енъи дюнья” газетасынынъ редакторы — Осман Зекки Бекировлар олдылар. Зиядин Джавтобели о девирдеки иджадий ишлери акъкъында шойле яза: “Бинъ докъуз юз йигирми учъ сенесин Акъмесджиттеки татар педтехникумында окъутганда, озюмнинъ язгъан шиирлер дефтерим бар эди. Педтехникум директо-

Зиядин Джавтобели

рынынъ муавини Мустафа Бекиров дефтериме язган манзумелеримни корьди, бегенди. О, мени озь одасына чагъырып, манъа шиир язув усулларыны огретти, эдебият назарнесине ант ярдымджы китапларны (оларнынъ ичинде франсыз шиириетининъ назарнеджиси Никола Буало-Депреоннынъ “Шиириет санъаты” адлы китабы да язылы эди) тапып окъумакъны тевсие этти. Буалоннынъ “Шиириет санъаты” адлы эсерини китапханеден тапып окъугъаным аля бугунъ хатиримде! Мустафа Бекиров меним язган шиирлеримнинъ лайыкъ сойларыны “Енъи дюнья” газетасына берип бастырмамны айтты. Мен ойле де яптым. Октябрь айынынъ башында шу газе-

тада меним бир сыра манзумелерим басылып чыкътылар. Окъуйджылар тарафындан сьджакълыкънен къабул олундылар”.

Къырымда Совет акимieti тикленильген сонъ, Зиядин Менлиазиз огълу Джавтобели озь дивирининъ актуаль меселелерини, Улу инкъиляп саесинде эльде этильген къазанчларны, пейда олгъан тюрлю-тюрлю денъишмелерни ве янъылыкъларны бир комсомол шаири оларакъ, бутюн теренлигинен, бутюн дюльберлигинен озь шиирлеринде йырлагъан энъ талапкъяр бир шаир ола. О къыскъа бир муддет ичинде бир талай аджайип “Къызыл яшлыкъкъа”, “Къызыл танъ”, “Керчь къызларына”, “Къызыл байракъ”, “Байлыкънынъ сонъу”, “Къадынлыкъкъа”, “Къызыл къараман”, “Оксюзлер эвинден”, “Комсомол сафларына ким керек?”, “Бир чобан баладан”, “Къызыл йылдыз”, “Бир Орду”, “Русие пролетариатына”, “Комсомол йыры”, “Бу къуввет” киби бир талай шиирлер дердж эттире.

Комсомолларнынъ республика газетасы олгъан “Яш къуввет”те Зиядин Менлиазиз Джавтобелининъ шиирлери ве ресими басыла. Газета редакциясынынъ бу алидженап тедбири яш шаирни ниаат дереджеде сеиндире, онынъ кучюне кучь, гъайретине гъайрет къоша. Янъы-янъы шиирлер язмагъа рухландыра. О, бундан сонъ къырымтатар совет эдебиятында озюни таныткъан белли шаир ола. Къырым область Комсомол комитетининъ чыкъаргъан къарарынен Зиядин Менлиазиз огълу Джавтобели 1925 сенеси “Яш къуввет” газетасынынъ кятиби оларакъ тайинлене. 1926 сенеси яш шаирнинъ язган ве кунъделик матбуатта дердж

этильген шиирлери “Инктылябий шиирлер” серлевасынен Кырым Девлет нещрияты тарафындан айрыджа китап оларакъ, басылып чыкъарыла. О девирнинъ яшлыгъы тарафындан сыджакълыкънен къабул олуна.

Зиядин Джавтобели озъ иджадынынъ илькинги девиринде язгъан шиирлеринде партиянынъ садыкъ ярдымджысы олгъан — комсомол яшлыкъ ве онынъ япкъан буюк алидженап ишлери акъкъында джошып, ташып, арадетнен толу сатырлар яратты. Комсомолларнынъ янгъы азат омиор къурувдаки федакярлыкъы, ынтылышы, арзы ве умюти шиирлерининъ эсас маясыны тешкиль этти. О девирде къырымтатар совет шаирлери арасында Джавтобелининъ тез-тез язылып тургъан ве комсомол яшлыкъ тарафындан севилип окъулгъан шиирлери артыкъ ич бир шаирде олмады. Бу саада о къырымтатар совет эдебиятынынъ биринджи къарылгъачы эди, десек, ич янтылмамыз беллейим. Шундан себеп, о, асырымызнынъ биринджи черигинде энъ корюмли, энъ белли шаир оларакъ танылды. Джавтобели озюнинъ семерели, махсулдар ве юксек гъаели иджадынен сонъундан эдебиятымызгъа келеджек ве озъ яратыджылыкъларынен оны теракъкый эттирювге салмакълы исселерини къошаджакъ шаирлеримиз: Амди Алим, Эюп Дерменджи, Азам Амет, Махъсут Сулейман, Осман Амит, Фетта Аким, Таир Усеин, Шамиль Алядин, Ибраим Бахшыш ве Решид Мурадларнынъ эдебий яратыджылыкъына мусбет тесир этти ве оларгъа эдебиятымызгъа кирип кельмеге кениш ёл ачты. Мен сёз сырасы кельгенде, бу ерде меракълы бир шейнинъ устюнде токъталып отъмек истейим. Зиядин Менлиазиз Джавтобелини А. Безыменский, А. Жаров, М. Светлов, И. Уткин, М. Голодный киби рус комсомол шаирлеринен бир сырагъа къоймакъ мумкюн. Зиядин Джавтобели оларнынъ энъ кенджесидир. Ондан гъайры биз онъа комсомолнынъ етекчи шаири дедик, ве мен беллесем, бу бизим къырымтатар совет эдебиятындаки комсомол шаири ичюн догъру бир тарифтир.

Бу девирде комсомолларнынъ гъайретли ишлери акъкъында язгъан даа экинджи шаиримиз де бар эди. О — Керим Джаманакълы эди. Бу эки шаир эдебияткъа бир вакъытта кельдилер, даа догърусы, бир вакъытнынъ озюнде язып башлады ве комсомол шаирлери олдылар. Оларнынъ бириси — Керчь орталыгындан (Джавтобеден), дигериси — Кезлев орталыгындан (Джаманакътан) бири-бирининъ язгъанындан хабери олмадан, бир вакъытнынъ озюнде, бир серлевада, бир мундериджеде шиирлер язып, редакцияларгъа ёллагъанлар.

Редакциялар бу аналогик шиирлерни бир вакъытта баскъанлар. Бу айнийликнинъ (тождество) себеби неде? Бу меселени насыл этип анълатмалы? Меним фикиримдже, бу меселени шу шаирлерининъ яшагъан муитининъ, яшав шараитининъ ве барлыкъ-

къа олгъан бакъышларынынъ бири-бирине якъынлыгъынен ве ннает оларнынъ омюрге — янъы совет омюрине олгъан севгилерининъ бирдайлыгъынен аяллатмакъ ерлидир.

Мен Зиядин Джавтобелинен 1929 сенесининъ кузюнде Коккозь коюнде корюшгитм ве таныш олдым. Джавтобели шу йылы Коккозь коюндеки янъы къурулгъан электрик станциясыны ишлетюв тантаналарында иштирак этмек ичюн, Къырым обком партиясынынъ векили оларакъ, шу койге кельген эди. Онда сёз берильди. О, озь нуткъыны айтып битирген сонъ, халкънынъ къызгъын эльчырпмалары алтында бир дивардан экинджи диваргъа чекильген йипек тасманы кести. Станциянынъ дизель моторы дукъ-дукъ этип ишлемеге башлады. Бир дакъикъанынъ ичинде биналаргъа, азбарларгъа, ёлларгъа асылып къоюлгъан электрик лампочкалары бир кереден кучлю нурунен эр бир ерни айдынлаттылар.

Бу вакъиялар олып кечкен маальде, мен Коккозь койлю яшлар мектебининъ бешинджи сыныфында окъуй эдим. Биринджи кере шаир корьгеним ичюн, меним козьлерим парылдап нур сачкъан электрик лампочкаларына дегиль де, Зиядин Джавтобелиге тикильдилер. Шу куньге къадар онынъ шиирлерини эзберлеп, эдебий акъшамларда айткъан олсам, озюни даа корьмеген эдим. Оны корьгеним — меним ичюн бир муджизе эди.

Шарнинъ Коккозь коюне келюви бир байрам тантанасына чевирильди. Мында шу койде оджалыкъ эткен ве шаир Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ кичик огълу Эбабиль Токътаргъазы да бар эди. О: “Рахметли бабам сагъ олгъан олса, бу байрам тантаналарында иштирак этер, Зиядин Джавтобелинен корюшир, субетлешир эди. Бабамны ольдюрген къан ичиджи залым къатильге бинъ лянетлер олсун!” — дегенде, козьлеринде яллар пейда олгъан эди.

Коккозь мектебинде Зиядин Джавтобелинен корюшюв откерильди. Бу эдебий акъшамны ана тили ве эдебияты оджамыз Усеин Куркчи тешкиятландырды ве алып барды. Сонъра сёз Зиядин Джавтобелиге берилир экен, о, озюнинъ яратыджылыгъы акъкъында муфассал суретте икяе этти. Шаир озь шиирлерини окъутганда, динълейиджилер эльчырпмаларынынъ арды узюльмедди. Бизлер, талелелер де, бирер-бирер санагъа чыкъып, котеринки сеснен онынъ шиирлерини эзберден айттыкъ. “Ичме, бабам, айыптыр!” адлы ширини мен санагъа чыкъып айткъаным ала даа хатырымда. Эдебий акъшамнынъ сонъунда Усеин Куркчи Зиядин Джавтобелиге тешеккюр бильдирди, талелелер ве оджалар адындан сагълыкъ-селяметлик, бахытлы узакъ омюр ве иджаний мувафакъиетлер тиледи.

Бойле эдебий акъшамлар Зиядин Джавтобелининъ аятында чокъ олды. Къырымнынъ эр бир кошесинде откерильген бойле

мерасимлер халкъымызны янъы аят исинен яшамагъа давет эте эди. Чюнки онынъ бу девирде язылган шиирлерининъ бутюнине янъы омюрнинъ тасвири усталыкъ ве кямилликнен айдынла-тылды.

ДЖАВТОБЕЛИ — ОДЖА ВЕ НЕШРИЯТЧЫ

Къырым область Комсомол комитетининъ тевсиесинен ве къарарынен Зиядин Джавтобели Комсомол комитетининъ органы олган “Яш къуввет” газетасынынъ месюль кятиби вазифесине тайин олунды. Бойле къайнакъ ве месюль вазифеде чалышмакъ онынъ иш теджрибеси ве усталыгъыны, бильги севнесини арттырмагъа ёл ачты. Бу вазифеде чалышкъан девирде о, матбуатнынъ муреккеп меселелерини беджермеге къадирли экенини косътерди. Яшларны комсомол сафларына чекюв, оларны ичтимаий-сиясий ишлерге джелъп этпов, кой хозяйствосыны, санайыны котерювде комсомолларнынъ огюнде тургъан мунм вазифелерни яшлыкъкъа анълатув саасында дегерли иш япты. Онъа Область Комитетининъ авалесинен “Комсомолнынъ тарихы” мевзусында кениш колемли бир рисале язмакъ вазифеси юкленильди. Китапханеде сатлернен отурып, рисаленинъ язылувына киришти. Чокъкъа сюрмей, бир-эки афтанынъ ичинде о шу рисалени язып битирди ве керекли ерге теслим этти. Бу рисале газета санфелеринде басылгъанындан гъайры, айны заманда Къырым Девлет нешрияты тарафындан да айры китап олып чыкъты. “Яш къуввет” газетасында комсомол яшларынынъ ишлери ве курешлерини акс эттирген чокътан-чокъ макъалелер язды.

Шу девирде Зиядин Джавтобели окъув ве окъутув, тербие меселелерине багъышлангъан, мектеп омюрине аит бир сыра макъалелер язып, оларны “Илери”, “Окъув ишлери” адлы журналларда бастырды. О, “Яш къуввет” газетасынынъ месюль кятиби олып чалышкъан девирде, озъ окъувыны быракъмады. Шойлеликнен, о, 1927 сенесининъ бааринде Акъмесджиттеки татар педтехникумыны эйи ишаретлернен битирди. Къырым АССР Маариф халкъ комиссарлыгъы оны Багъчасарай районынынъ энъ узакъ, энъ артта къалгъан койлеринден бири олгъ-

Асламхан Дагъджым

ан Алма-Тархан мектебине директор ве ана тили ве эдебияты оджасы вазифелеринне тайин этип ёллады. Шу мектепнини ишлериндеки нукъсанлыкъларны битирюв ичюн, о, геджесини кунь-дюз этип чалышты. Шу йылы Алма-Тархан мектебине оджалыкъ этмеге ялы бойлу Аслыхан Сейдали Дагъджы да ёлланылды. Бу оджапче ишине озюнини исрарлы ве селикъалы янашувуinen ана-бабаларнын сайгъы-севгисини къазанмагъа нанлы олды. О, дерслерден артта къалгъан талелелернен тынымсыз чалышып, оларны озь сыныфдашларынын артындан етишмелери ичюн гъайрети ве меаретини аямады.

Арадан чокъ йылар кечкен сонъ, яни 1980 сенеси "Ленин байрагъы" газетасында Асылхан оджапчесини хатырлап, З. Алиева кичик бир макъале яза. Бу макъаледе Асылханнын къыяфети ве табияты бойле тасвирлениле: "Сонъра бизлерни Асылхан Дагъджы да окъутты. Оны мен насыл тарифлейджегимни билмейим. О, меним тасавурымда дюнья дюльбери эди, десем, янълышмам. Оджапчемиз орта бойлу, дюльбер эндамлы, янакълары къандиль алмасыны, лудакълары исе эрте пишкен майис кирезини агъдыра, къарылгъач къанатлары киби керильген къашлары, узун, гурь кирпичклери, зейтун киби козьлери гузеллигине гузеллик къоша эдилер. О, сонъ дереджеде муляйим табиятлы, пек де инсаниетли, мераметли эди. Сонъундан оджам ве оджапчем эвленип, Акъмесджитке кочип кеттилер".

Акъикъатен де, Зиядин Джавтобели 1927 сенеси Алма-Тарханда директор олып чалышкъанда, ялы бойлу Аслыхан Сейдали Дагъджыгъа эвлени. О, Алма-Тархан мектебинини окъув-тербие ишлерини ёлуна къойгъан сонъ, 1928 сенеси "Енъи дюнья" газетасына месуль кяттип оларакъ тайинлене. Бу вакъыт о коммунист партиясынын азасы ола.

Газетада чалышкъан девиринде эдебий ве публицистик макъалелер язув Зиядин Джавтобелинини эсас иши олды. Айны вакъытта о, М. В. Фрунзе адындаки Къырым Девлет Педагогика институтынын ичтимай-икътисадий шубесинде тасиль алды. Эм чалышты, эм окъуды. Эки къарпызны бир къолтукъкъа сыгъдырды. Озь тырышкъакълыгынен, окъутгъанына бакъмадан, эдебий яратыджылыкъ ишини бир дакъыкъагъа биле токътатмады. Публицистик макъалелеринини чокъусында мемлекетни социалистик эсаста къурувда ве санайылаштырувда Компартиянын етекчи ролуни, совет халкъыны бу саада япкъан джесаретини бутюн араретинен тасвирледи. Сонъунда бу макъалелер санайыны коте-рювде, кой-ходжалыгъыны янъы коллективизм эсасында къурувда мусбет роль ойнадылар. Бедий джизеттен севиеси юксек олгъан шиирлер де язып, "Енъи дюнья" газетасы ве "Илери" журналында дердж эттирди.

1932 сенесинини бааринде Зиядин Джавтобели окъувуны им-

тиязлы дипломнен битире. Дипломнен берабер онъа кумюш медаль де такъдим этелер. Сонъра о пединститут янындаки аспирантурада “СССР халкъларынынъ тарихы” шубесинде окъуй. Мында бир къач йыл тасиль алып, юксек бильги саиби олгъан сонъ, Къырым Обком партиясы оны Къырым Девлет нешриятына чалышмагъа ёллай.

О, Къырым нешриятынынъ мектеп ве партия дерсликлерин азырлав боюгинде редакторлыкъ вазифесинде чалышты. Аль олунмасы керек олгъан эр бир меселеге, партиявий принциплерге амель этип, джиддий ве этрафлыджа янашкъан бир адам олгъанындан, аркъадашлары оны сайды ве севди, урьмет эттилер. Иигирминджи, отузынджи сенелери Къырымда нешир этильген газета ве журналларнынъ чокъусынынъ редколлегия азасы олды. Зиядин Менлиазиз Джавтобели арбий хызметни одемек ичюн Къызыл Орду сафларына чагъырыла ве Ана Ватан огюндеки мукъаддес арбий борджуны саф виджданнен одеп къайта. Энди о, Къырым Девлет нешриятында баш редактор вазифесинде чалышмагъа башлай. Марксизм-ленинизм классиклерининъ ве партиявий китапларнынъ къырымтатар тилине терджиме этильген эсерлерини редактирлей. Бу эсерлернинъ къырымтатар халкъына анълайышлы бир тильде чыкъарылмасы ичюн бутюн кучюни, гъайретини аямай. О бир тарафтан нешриятта чалышса, дигер тарафтан исе театр студиясында, оджалар курсларында, тыббиет техникумында, пед рабфакта, партия мектебинде, пединститутта тарих ве ичтимаият дерслеринден лекциялар окъуй.

1936 сенеси шаирнинъ экинджи “Бахытлы бувун” серлевалы шиирлер джыйынтыгы нешир олуна. Балалар ичюн язылгъан бу джыйынтыкъкъа кирген шиирлернинъ мундериджеси, шекили яш балаларнынъ психологиясына уйгъун бир алда берильгенлер. Китапчыкъ тез бир вакъытта китап тюкянларындан сатылып алынды. Асан Чергеев, Джемиль Кендженинъ балалар акъкъында шиирлеринен бир сырада Зиядин Джавтобелининъ шиирлери де балалар эдебиятынынъ озегини тешкиль эттилер. Сонъунда оларнынъ сырасына Осман Амит, Эюп Дерменджи, Ибраим Асанов (Акъманайлы) келип къошулдылар.

Къырым Маариф халкъ Комиссарлыгынынъ авалесинен Джавтобели биринджи басамакъ (иптидаий) мектеплерининъ биринджи-дёртюнджи сыныфларда окъув китапларыны, ичтимаият, география боюнджа дерсликлер тертип этти ве редактирледи. О, педагог ве ильмий хадим олгъаны ичюн, Къырым АССР Маариф халкъ комиссарлыгы янындаки ильмий методика советининъ азасы, Къырым ильмий тешкерюв институтынынъ хадими киби бир сыра ильмий ве ичтимаий ишлерде иштирак этти. Лякин омюр деген шей худжур ве муреккеп бир шей экен. О бир тегизликте отъмез экен. Онынъ да юкселиш ве эниш анылери олур экен. Омюрге

ферах шадлыкъ, къуванч олгъаны киби, азап, чекищов, истирап козъашлары да олур экен. Зиядин Джавтобелининъ эдебий яратыджылыгъы гулап-чечекленген бир девирде онынъ башына буюк бир эшкъал тюшти. Нетиджеде, о, озъ севимли омюр аркъадашы Аслыхан Сейдали Дагъджыдан марум олды. Олар олгъаны-оладжагъы секиз-докъуз йылгъа къадар бирликте омюр эттилер.

Олар Алма-Тархан коюнден Акъмесджитке кочип кельген сонъ, Аслыхан Къырым тыббиет институтына окъумагъа кире ве 1935 сенеси оны битирип, эким ола. Халкъны тюрлю-тюрлю хасталыкълардан тедавий этювде фааль суретте хызмет эте. Онынъ япкъан эйи хызметлери хастахане мемурieti тарафындан макътав ярыгъынен такъдирлениле. Бир чокъ хасталарнынъ алгъышларыны ала. Лякин чокъ языкъ ки, бу аджайип инсан къазаланып вефат этти. Оларнынъ Гарри адлы бир огъланлары олды. Анасы вефат эткен сонъ, оны тизеси — эким Гулюм-хан Сейдали Дагъджы озъ тербнесине алды.

Зиядин Джавтобели бефтан ифтирагъа огърап, 1937 сенеси орта ерден бир къабаатсыз къапатылды. Докъуз йылгъа якъып узакъ ерлерде, джеза лагерьлеринде чекишти. Бу ал тек Зиядин Джавтобелининъ дегиль, корюмли языджы ве шаирлеримиз: Бекир Чобан-заде, Шевкъий Бекторе, Асан Сабри Айвазов, Абляким Ильмий, Осман Акъчокъракълы, Абдулла Ляtif-заде, Умер Ипчи, Ильяс Тархан, Джафер Гъафар, Фетта Аким ве башкъаларынынъ башына да тюшти. Къапатылгъанлардан ялынъыз Зиядин Джавтобели ве Фетта Аким сагъ-селямет къайтып кельдилер, къалгъанлары лагерьлерде ольдилер. Шевкъий Бекторе Ташкент янындаки “Зинга ата” лагеринде чекишти. Айткъанларына коре, о тюрк тебасы экен. Лагерьден чыкъкъанынен, Москвадаки тюрк эльчиханесине мураджаат эткен ве онынъ ярыдымынен Тюркиеге кочип кеткен.

Зиядин Джавтобели 1946 сенеси Самаркъанд шеэринде ерлешти. Онынъ Аслыхандан олгъан огълу шимди Москвада яшай, балалы-чагъалыдыр. Заводда муэндис олып чалыша. Самаркъандда Джавтобели багъчасарайлы бир къадынгъа эвленди. Оларнынъ учъ балалары олды: Руслан, Тюльпана, Эмиль Менлиазизовлар. Руслан Менлиазизов 1948 сенеси догъулды. О, Самаркъанд университетининъ тарих факультетини битирди. Тюльпана — 1956 сенесининъ баласы, Самаркъанд Девлет университетининъ филология факультетини, аккордеон боюнджа музыка бильги юртуны битирди. Эмиль Менлиазизов — 1965 сенесининъ баласыдыр. О, музыка билим юртунынъ флейта ве пианино болюгинде окъуды.

Джавтобели Самаркъандкъа кельген йыллары оджалыкъ этти. Сонъра оджалыкъ ишинден къуруджылыкъ ишине авушти. Боджылыкъ ишининъ сырларыны тюбю-темелинден огренип, ди-

варларны аджайип услюптаки орьнеклернен зийнетледи. Бош вакъ-ытларда чокъ кягъытлар къаралады ве девирий матбуатга бастырды. Нетиджеде Зиядин Джавтобелининъ дженктен эвель эки ширий китабы нешир олунган олса, Озбекстанда да эки шиир джыйынтыгы нешир олунды.

1980-нджи сенесининъ август айында Самаркандкъа баргъанда, мен бир аякъ Джавтобелининъ эвине де кирип чыкътым. Биз онынънен селямлашып ал-хатыр сорагъандже, шаирнинъ омюр аркъадашы хош кельди къавесини алып кельди. Къаве ичильген сонъ, шириет акъкъында муназара башланды. О Шириетни озъ джанындан азиз артыкъ корьгеннини, назарий джеэттен де онынъ билермен бир инсан олгъаныны о вакъыт даа терен аңладым. О: “Мен халкъкъа, Ана Ватангъа хызмет этмеген шириетни шириет, деп саймайым. Шаир омюрнинъ кузъпоси ола биледжек киби шиирлер язмагъа борджлу. Омюрден узакъ, абстракт шиирлер язмакънынъ кимге ве неге кереги бар?” — деген эди. О, бу сёзлерни айтыр экен, мен бир тарафтан дикъкъатнен оны динълесем, экинджи тарафтан шаирнинъ язы столынынъ устуне козь ташладым. Столда Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ, Асан Чергеевнинъ, Ыргъат Къадырнынъ, Гъафар Булгъанакълынынъ ве даа башкъа языджыларнынъ эсерлери тизил эди.

Мен: “Занымджа, сиз бу шаирлернинъ эдебий яратыджылыкълары акъкъында эдебий макъалелер язгангъа ошайсынкъыз?” — деп сорадым.

О: “Бу шаирлер акъкъында чокътан бир рисалелер язып, оларнынъ биографияларынен ве эдебий яратыджылыкъларынен мухтерем окъуйдыжыларымызны таныштырмакъ арзусындам. Энди бу арзуларымны ерине кетирмеге бир невбет кельди. Корьген, билъген ве акъыл юрюткен шейлеримни келеджектеки несиллеримизге язып къалдырмагъа истейим,” — деп джевалланды меним суалиме.

Онынъ япаджакъ бу алидженап иши мени де рухландырды. Мен де Джавтобели акъкъында бир рисале язмагъа истедим. Шаирнинъ эвинден чыкъар экеним, мен онынъ япкъан алидженап хызметлери ичюн тешеккур билъдирип, илеридеки иджадий ишлерине мувафакъиетлер тиледим. О, мени ёл къапыгъа къадар озгъарып чыкъты. Биз бир даа сыджакъ-сыджакъ сагълыкълаштыкъ. Мен ёлума ёнедим, о исе ичериге, иджат ханесне кирип кетти. Ёл бою мен Джавтобели, онынъ акърандашлары акъкъында ойландым. Шу себептен олса керек ки, козьлерим яшланды. Козюм огюнден орта бойлу, кулер юзьлю Ыргъыт Къадыр, саде ве юваш табиятлы эсмери юзьлю Гъафар Булгъанакълы; юзю чичек хасталыгъындан тамгъаланган орта бойлу Керим Джама-накълы; кень джавурынлы, юксек бойлу, къартлыкътан герданы ве юзюнде солув аляметлери пейда олган Абдууреним Шейх-заде

Алтанълы; арыкъ, акъсап къол таякънен кезген мераметли Абдулла Дерменджи; юксек бойлу, семиз, узун бетли, ири козь ве къалын дудакълы, гъурурлы Эшреф Шемъи-заде; къырмазы токъ юзьлю, къалын дудакълы, юзюнден нур ягъып тургъан бильгили Амди Алим; козьлерининъ тобию торбалангъан къара козьлю ве беяз юзьлю Раим Тынчеров; эсмери юзьлю, къалын къашлы, джиддий тавурлы Осман Амиг; сарышынджа кельген тегерек юзьлю лафазан Макъсут Сулейман; къалын чатма къашлы, муляйим табиятлы Ибраим Бахшыш; истидатлы Бекир Ваап; башындаки сачлары яры-ярыгъа агъаргъан кенъ юзьлю Амет Мефаевлер келип кечти. Оларнынъ эр бирининъ такъдири мени гонгюльсизлендирди, агъыр тюшюнджелерге далдырды. Олар бир девирде яшагъан инсан эдилер.

Зиядин Джавтобели эдебиятымызнынъ тарихыны огренювде лайыкъ ишлер ягъты. "Иылдыз" журналы саифелеринде басылгъан терен маналы, салмакълы макъалелери эдебиятымызнынъ тарихыны тиклевде ве инкишаф эттирювде буюк роль ойнадылар. Бу сенелер шаирнинъ энъ семерели ве махсуддар сенелери олды.

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИНИНЪ ЭДЕБИЙ УСТАЛЫГЪЫ

Вакъытсыз омюрден кеткен рус эдебиятынынъ буюк лирик шаири Сергей Есениннинъ: "Бакъанынъ давушына ошаса да биле давушынъ, озъ давушынънен йырла", — дегени нафиле дегильдир. Эр бир шаирнинъ озюне хас давушы, услуби, ёлу, язув шекили ве аэнки олмакъ керек. Лякин бу хусусиетлернинъ эписи бир кереден къыдырылып тапылмай. Илък шиир язмагъа башлагъан яш шаир яратыджылыгъынынъ башлангъыч девиринде озюнинъ бегенген, севген шаирлеринден бир де бирине такълид эте, я да халкъ агъыз яратыджылыгъына такъыла. Озь севген шаирине такъылгъан яш, шаир язгъанына ошатып язмагъа тырыша. Лякин адетиндже бойле ал чокъ девам этмей. Яш шаир озъ ёлуны тапып ала ве омюри бою шу ёлнен кете.

Иигирминджи сенелернинъ орталарында эдебият мейданына чыкъкъан Зиядин Джавтобели озъ давушыны, озъ услубыны, озъ эдебий ёлуны тапкъандже, къырымтатар, рус, азербайджан ве прогрессив тюрк шаирлеринден къыскъа бир девир ичинде язув ёлларыны ве усулларыны огренди. Бу ал чокъ девам этмеди. Огъа девамлы суретте тесир эткен рус шаирлеринден: Сергей Есенин, Владимир Маяковский олдылар. О, Есенинден лирик нагъмелерни огренген олса, Владимир Маяковскийден тешвикъат нагъмелерини огренди. Маяковскийнинъ шаир иджадына олгъан тесирини йигирминджи сенелерининъ орталарында язгъан бир сыра шиир-

лерининъ серлеваларындан ве мундериджелеринден сезмек мум-
кюн. Лякин шекиль тарафындан не ичюндир Джавтобели бутюн
башкъа бир ёл тутты. Шекиль джеэтинден о, ич бир шаирге
такълид этмеді. Шекиль джеэтинден о озь-озюне эм устаз, эм
шегирд олды. Асырымызнынъ ич бир кимсенен къыяс этильмез
буюк шаири Владимир Маяковский иджады Абдулла Лятиф-заде,
Умер Ипчи, Абдурахман Шейх-заде (Алтанълы) киби шаирлер-
нинъ иджадына буюк тесир быракъты. Маяковский янғы типте
новатор шаир оларакъ, бутюн дюнья эдебиятына мусбет ве семе-
рели теспяр этти. Чилининъ инкъилябий шаири — Пабло Неруда,
Германиянынъ инкъилябий шаири — Иоганес Р. Бекер, франсыз
инкъилябий шириетнинъ ребери — Луи Арагон, инкъилябий
тюрк шириетининъ адем-атасы — Назим Икмет, маджар ша-
ири — Антал Гидаш ве дигер шаирлер Маяковскийнинъ истидат-
лы ве къавий шегитлеридир. Белли совет шаирлери: Николай Асеев
ве Семён Кирсановлар да шулар джумлесиндендирлер.

Зиядин Джавтобелининъ тек озюне хас айрыджа бир язув
услуби бар. Язув ве услуб джеэтинден ич кимсеге ошамагъаны
ичюн де о шаир. Дженктен йыкътылып харап олгъан ходжалыкъ-
ны къайтадан къурув (НЭП) девиринде комсомол — ком-
мунистлер партиясынынъ ярдымджысы эди. Комсомолнынъ омю-
рини, онынъ янғы аят къурувдаки иссесини йырлагъан А. Безы-
менский, А. Жаров, М. Светлов, И. Уткин, М. Голодныйлернен
бир сырада бизим къырымтатар шаирлеримиз — Зиядин Джав-
тобели ве Керим Джаманакълы олдылар.

Зиядин Джавтобелининъ шу сенелери язгъан “Комсомол саф-
ларына ким керек? адлы шиириндеки бир дёртлюкке эмиет берей-
ик:

“Гъарпта ве Шаркъта йылдырым ойнаркен,
Ишчилер къальбинде буюк кин къайнаркен,
Капитал ишчини айдамакъ санаркен,
Инкъиляп бомбасын патлатыр керек?”

Шаир бу шииринен комсомол яшлыкъны сынфый душмангъа
къаршы курешке чагъырды ве оларны дженкявер рухта тербиеле-
ди. Шаир яш Совет Девлетининъ нишаны олгъан “Къызыл бай-
ракъ” акъкъында шиир язды. Бу шиирден мисаль оларакъ эки
сатырны кетирейик:

“Къызыл байракъ, сени алып беш къытагъа кетермиз,
Якъар, йыкъар буржуй тахтын, ернен эксан этермиз!”

Шу эки сатырда айтылгъан фикир о къадар кениш ве айдын
ки, ондаки фикир комсомолнынъ келеджеги империализмнен чар-
пышуларда гъалебе къазанчынен ачыладжакъ, комсомолнынъ етек-
чи иссесин эсас ерни аладжакъ демектир.

Бу мевзу шаирнинъ бутюн иджадында янгъгырады.

“Эр заман алдгъа кетермен, ёлларым тар болса да,
Ич иркильмем, абдырамам, къоркъунычлы джар болса да,
Сырым ачмам, чырай сытмам, ач йыланлар чакъса да,
Арткъа къачмам, душманларым устумде от джакъса да.”

киби сатырлар шаирнинъ “Къызыл къараман” адлы шииринден мисаль оларакъ кетпирильген. Корьгенингъизге коре, бу шиир де сынфий куреш меселесине багъышлангъан. Муэллифнинъ лирик къараманы комсомол сафларында булуныр экен, о джесюр ве эр бир иште азырджеват, къыйынлыкъларда пишкинлешкен бир йигиттир. Акъикъатен де, шу сенелери Къызыл къараманларымыз эмекте ве джебэде озьлерини къызыл къараманлар киби косътердилер. Сонъундан олар шахта ве демир ёлларда, кой ходжалыгъы ве санайыда янгъылыкъ яраткъан инсанлар олдылар. Шу девир ичюн мисли корюнмеген ишлер япып, кериликке ве дургъунлыкъкъа къаршы джесаретнен куреше бильген курешчилер, эмек къараманлары олдылар. Комсомолларны бойле рухта тербиелевде Зиядин Джавтобелининъ иссеси гъает буюктир. О бу саада комсомоларнынъ эм муаллими, эм тербиеджисидир.

Шаирнинъ 1924-нджи сенеси язылып, газета ве журналларда басылып чыкъкъан сонъра 1926 сенеси “Инкылябий шиирлер” джыйынтыгъына кирсетильген “Керчь къызларына” адлы шиирине кельгенде, бу шиир Амди Герайбайнынъ шу мевзуда язгъан “Кетме, балам, айыптыр!” шииринден эм шекиль, эм мундерижде джеаттинден фаркълыдыр. Муэллиф озь шиирини “Керчь къызларына” олгъан мураджаатынен башлай:

“Эй Ватандаш койдешим, Керчь къызлары:
Ешилъ юртнынъ айнурыл йылдызлары,
Къарай коре сизлери къызгъанаман,
Алевсиз откъа тюше де лав янаман.

Эндиден сонъ къалмангъыз кене де артта,
Тюсюнгъиз бильги ёлуна къыйыкъны тарт та!”

Шаирнинъ бу шаирине бир тильнен язылгъан мураджааты о девирде озь тесирини косътермейип къалмады. Керчь орталыгъынынъ урьлюкке чыкъкъан нидже-нидже къызлары бу шиирни окъугъан сонъ Акъмесджит, Багъчасарай, Ялта, Кефе, Керчь шеэриндеки мектеплерде бильги санби олгъан оджаларнынъ къолунда окъуп, медениетли кадрлар олып етиштилер. Нетиджеде, арадан 4-5 йыл къадар вакъыт кечкен сонъ, Къырым Автоном республикасы озюнинъ юксек малюматлы къадын-къыз кадрларына малик олды. Бу шиир Керчь къызларына багъышлангъан язылгъан олса да, Къырымнынъ эр бир шеэри ве коюнде яшагъан

кызыларны окъумагъа, бильги алмагъа чагъыргъан, аяртыджы тесири булуктир. Бу шиир агитацион шиирнетимизининъ энъ парлакъ бир нумюнесидир.

1924 сенеси "Окъув ишлери" журналында Зиядин Джавтобелининъ "Хатире" шиيري басылгъан эди. Бу шиирнен окъуйыджыларымызны таныштырмакъ истеймиз.

ХАТИРЕ

Пенджеренден танъ еллери эсеркен,
Ятагымда мени охшар, севердинъ.
Юрегимде бир къайгычыкъ сезеркен,
Башым сыйпар, хатир сорар, опердинъ.

Эр сѣзюнде инсанлыкъны огретир,
"Окъу, биль!" — деп севгилерле ашлардынъ.
Эр бир шейнинъ къыйметини анълатыр,
Юрегиме тухумыны ташлардынъ.

Ах, бу куньде бутюн булар бир хаял,
Нидже йылдыр огютинъе асретим.
Анълатмагъа ёкъ тилимде къудретим,
Анасызлыкъ япты мени бе меджал.

Чокъ кечсе де, аначыгъым о куньден,
Эп сѣзлеринъ сакълы асрет гонълюмде.
Хатырлай да яш акъызам козюмден,
Харап олмыш мезарынънынъ огюнде."

Йигирминджи сенелер шиирнетине хас ана мевзусына Зиядин Джавтобели де уруна ве бу саада баягъы бир мувафакъиетке ирише. Ана севгисининъ эсас чизгилерини догъру сечип алгъан шаир, окъуйыджыларнынъ юрегине тесирли бир тавурнен еткизмеге тырыша. Шаир анасынынъ опотлери онъа бутюн омюр бою ярдымджы олгъаныны да айрыджа къайд эте. О ялынъыз буларнен нетиджеленмей, онда асретлик нагъмелери де озь аксини тапалар. Нетиджеде, анагъа олгъан севги-сайгъы ве мунислик ислери, дуйгъулары эр бир эвлятнынъ къальбинде ерлешип, бутюн омюр онынънен яшагъаны акъкында шаир кучълю сатырлар догъурып, бизим юрек теллеримизни де титрете.

Шаирнинъ иджадында ана мевзусы Ана Ватан мевзусынен бирлешип кете. Бу шиирлер бири-биринден манадарлар. Бу мевзугъа багъышлангъан "Ана Ватангъа" адлы шпиринден бир къач сатырларны мисаль кетирейик:

"Багърынъда бахтынънен ачылды козюм...
Эмекке исинтип, эмиздинъ сютинъ..."

“Боранда кѡайрылмаз кѡанатны сен бердинъ,
Иырткѡычтан йыртѡджы душманны ентѡдирдинъ...”
“Бар гонѡюль де санъа багъладым, Анайым!
Сендайын гузель ѡкъ, сендайын мулайым!

Шаир озь омрюни Ватан омрюнинъ болонмез бир кѡысымы деп биле. Ватан ве ана арасында мантыкѡый ве узвий багълылыкъ акъкѡында лакъырды юрюте. О, озь Ана-Ватаныны ич бир вакъыг акъылындан чыкъармай. Онынъ такъдири, келеджеги акъкѡында гедже-кунъдюз ойлана, озь Ана-Ватаны огюнде озюни борджлы сая. Шунынъ ичюн де о, шиирнинъ сонъки кѡысымында:

“Геджелер тюшюмде, кунъдюзлер эсимде,
Алевдай бир дуйгъу туташа коксюмде.
Башымда бир фикир долана данма,
Тѡленмез борджум бар Ватаным — Анама!” —

деп нетидже чыкъара.

Бойледже, кѡырымтатар совет шииретининъ эсасчыларындан бири — Зиядин Джавтобелининъ яратыджылыгъы 20—30-нджы сенелерде мундериджели ве актуаль олгъаны оны алевли комсомол шаири дереджесине котерди. Онынъ шиирлери саде шекильде ве халкъ тилинде язылгъаны ичюн ишчи, койлю ве окъуйыджыларнынъ тарафындан севилип окъулды.

ТЕЛЬКЪОРАЛАР АРТЫНДА

(Устазым Эшреф Шемья-задеден илк корюшюв)

*Акъикый дост къара куньде билинир.
(Атапар сёзю)*

МУЭЛЛИФТЕН

Табиатнынъ бир денъишмез къакуны бар. Бу къанун боюнджа аятта, факъат кучълюлер, ирадеси къавий, юреги бол, башлагъан ишине эминликке, юксек дереджеде берильген инсанлар къалалар. Аятта бойле инсанлар, адетиндже чокъ расткельмей. Бу ал, джемиетнинъ “сымарышлары” яки топлуларнынъ “истеклерине” де багълы дегилъ. Табиат озю, базы девирлерде бойле адамларны бол-бол, топ-топ гоньдере. Меселя: къырымтатар халкъынынъ XIX асырнынъ экинджи ярысында дюньягъа кельген эвлядларындан: Исмаил Гаспралы, Бекир Эмекдар, А. Сабри Айвазов, Решид Медиев, Мамут Рефатов, С. Абдулла Озенбашлы, Абдурефи, Али ве Усеин Баданинскилер, Ильяс Бораганский, Исмаил Люманов, Осман Акъчокъракълы, Яя Байбуртлы, Шамиль Токътаргъазы, Асан Чергеев, Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Мемет Ниязи, Номан Байбёри, Якуб Кемал, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Абляким Ильмий, Шевкъий Бекторе, Джемиль Керменчикли, Амет Озенбашлы, Амди Герайбай, Умер Ипчи, Хайри Эмир-заде, Асан Рефатов, Халил Чапчакъчы, Вели Ибраимов, Аджи Абибулла эфенди киби даа бир чокъ айдын шахслар бу сырадаандыр.

Танърыннынъ эмирнен, бойле юксек истидат саиби инсанлар, эр бири белли бир сахадаки хызметлеринен миллетимизининъ миллий меденетининъ инкишафына буюк иссе къоштылар. Бир асырдан зияде девир ичинде Русие колонияль бастырыгъы къаранлыгъында итлеген халкъымызны, XIX асырнынъ сонъки черигинден башлап теракъкиетке догъру тарткъан локомобильни аракетке кетирген бу кучълер эдилер. Аслында олар бу алийдженап хызмет ичюн догъгъан эдилер. Олардан бир чокълары халкъымызнынъ бу агъыр локомобилини XX асырнынъ отузънджи йылларына къадар буюк исрарле илери сюрип кельдилер.

1928_30 сенелеринден къырымтатар зиялыларына большевик джеллатлар тарафындан башлангъан террор нетиджесинде бу миллетпервер истидатлар, озъ тувгъан миллетине къана-къана хызмет этеяткъанда фелякетке огъратылдылар.

Заманымизнынъ буюк шаири Эшреф агъа, акъикъатта юкъарыда адлары анъылгъан мунавверлеримизининъ къучагъында, оларнынъ мил-

летпервер гъаелеринден гъыда алып оськен XX асыр зиялыларындан биридир.

Манъа такъдирнинъ сильтеми нетиджесинде 1952 сенесининъ сувукъ март куюк бу аджайип адамнен расткелишмек насип олды. Бу Шималъ Урал дагъларынынъ тёпесинде сиясий махбуслар ичюн махсус режимли лагернинъ тикенли къоралары алкъасында эди. Бу сыджакъ, самимий дастане корюшюв меним гонкълюмде Урал дагъларынынъ чокъ асырлыкъ бузуны иритти. Биз лагерь шараитында мисли олмагъан дердже тез бири-биримизге якъынлаштыкъ, достлаштыкъ. Эшреф агъам бу кунълерде арестант бушлатынынъ джелъесинде 705319 махбус номерини, сезекли шаир къальбинде исе озъ тувгъан халкъынынъ ватан-сызлыкъ аджджысыны ташый эди.

3 йылгъа якъын девам эткен агъыр лагерь аятында биз бирге яшамасакъ да агъыр иш кунълеринден сонъ, акъшамлары яки сийректе бир олгъан раатлыкъ кунълери биз бирге олдыкъ. Визим субетлеримизнинъ эсас мевзусы: миллет, ватан, тиль, медениет киби къолумыздан кетейткъан мисильсиз варлыкъ ве хусуснетлеримиз акъгында эди. Яшы йигирмиге етмеден истидаты факъат бир Къырымда дегиль, Союз боюнда тахылгъан. Ады буюк фундаменталь энциклопедияларгъа кирген шаир бу юкселиш девирини бир кере де анъмады, макътанмады. Онынъ ичюн тилимизининъ, миллий медениетимизининъ вазнети, халкъымизнынъ ватансызлыкъгъа энъ буюк фаджиа эди.

Шаирнинъ башына тюшкен о агъыр кунълерден бу якъ къыркъ йылдан зияде бир девир отти. Онынъ парлакъ истидаты душманларынынъ ниетине бакъмадан, аякъ астында къалмады. О 1955_75 сенелери арасында, халкъымызнынъ умумий вазнети айдынланмагъанына бакъмадан, кин ве гъурурундан кечип, земане эдебиятымызны илерилемесине, умумен эдебият тарихымызны алемге ачув саасында буюк ишлер косътерди.

Буюк шаиримизининъ аяттан кеткенине мына-мына йигирми йыл олаятыр. Онынъ парлакъ истидаты, ватанпервер, миллетсевер хаснетлери, замандашларнынъ къалем эхли сафдашларынынъ икяе ве очерклеринде кениш кутълеге бир чокъ эсерлер атта телевизион фильмлерге лайыкъ эди. Языкъ ки, не онынъ якъын замандашлары ве не де алты-ычынды йыллардан башлап, шаирнинъ кольгесинде эдебият алемине кирген кимселер бу буюк устазымызнынъ шерифине бир эсер язмагъа урунмадылар. Дагъ озенлерининъ сувы киби суръатле акъкъан вакъытлар чокъ аджайип шейлерни алып кете. Несиллернинъ эзининдеки энъ парлакъ, эйи-хакъ дуйгъулар келеджек несильге етмеден ёкълыкъкъа сингъш кете.

Мен буюк устазымыз, урьмердиер саметдешимиз Эшреф агъам акъкында бир эсерни йигирми йылдан бери беклейим. Кене де уютигъни кесмейим. Меним шу ашагъыда окъуйдыжларымызгъа тевсие эткен очеркиме кельгенде, о буюк шаиримиз, эдебиятчымыз ве тедкъикъатчымыз — Эшреф Шемъи-заденинъ, совет сиясий джеза оргanelарынынъ къолунен экиге болюнген аятынынъ энъ фаджиалы кунълерине аиттир. Мен шаирнинъ олдыкъча муреккеп омюр аятыны, хусусан онынъ ички дюньясыны косътере биirim, демейим. Шаирнинъ озю Къырым-къыпчакъ халкъынынъ джаллы тарихы ве эдебиятынынъ аяттаки энциклопедиясы эди.

Меним бундан 40—45 йыл эвель агъыр лагерь шараитинде, яман козьлерден яшырын, аджеле, къыскадан язгъан къайдларым, табиий Эшреф агъам киби буюк затнынъ омюр аятыны тамамиле косътере билмез. Ойлайым ки, бу сатырлар бир кунъ ола Шаирнинъ омюр аятына яки яратъджылыкъгына аит буюк бир эсер язмакъ ниетине кельген кимсе

лер ичюн кичкене бир менба олур. Дахи умют этем, о кимсе меним бу языларымда, сталинизм къаранлыгъында кыргызматар зиялыларынынъ башына тошкен феякетлернинъ энъ актыкый вакыталарына къайта билыр.

20 январь, 1997 с.

Багъчасарай, ш.

1952 сенеси, март айынынъ сонъки афтасы эди. Иш ерине джаяв барып келине. Кунъ бою ягъгъан сылакъ къар акъшам устю токътады. Ава аязгъа чевирди. Сонъуна къадар сыланып агъырлашкъан памукъ астарлы бушлатлар бузлады. Адамнынъ устюнде агъач къалыпдай тура. Памукълы панталоннынъ балакълары бири-бирине илише, юрмекни сонъ дередже кыйынлаштыра.

Агъыр топракъ ишинден сонъ дередже ёрулгъан арестантлар колоннасы лагеръге келип еткенде тель къоранынъ прожекторлары янгъан, сокъакъларгъа ине ташласанъ корюнеджек. Иш урбаларыны денъиштирип етиштирген мабюслер бири-бири артындан ашхане, КВЧ* ве штаб биналарына догъру озъ ишлеринен кетелер. Олар кунълук лагеръ хаберлеринен бир сырада, бугунъ бизим лагеръге этап кельгенини де, буюк бир хабер тарзында бири-бирлерине сёйлейлер.

Акыйкатта лагеръге этап кельмеси, я да лагеръден къайдадыр этап кетмеси буюк бир вакъиа сайыла. Бу хабер бизни де меракъландыра. Бельки кельгенлер арасында бизим семетдешлеримизден де бир кимселер бардыр... Лякин кеч олгъанда къайда бараджакъ, кимден сорайджакъсынъ. Къаравджылар карантин барагына якъын къоймайлар. Бойле вакъытларда эр шейни чаресини тапа билъген семетдешимиз, 13-джи бригаданынъ етекчиси — Билял эди.

Билял 33—35 яшларында, юксек бойлу, атлет эндамлы, олдыкъча джесаретли бир йигит адам. Энъ муими шу ки, о эр кеснен бирдай саф гонъюль ве саде къонуша, къолундан кельгениндже ярдым эте. Билял озъ ишини яхшы билъген тешкилятчы ве эр бир ишке къолу ярашкъан уста. О озюнинъ бу аджайип хасиетлери ве учъ йылдан бери джетекчилик япкъан бригадасынынъ эмек мувафакъиятлеринен бутюн лагеръ администрациясы алдында урьмет саиб бири адам. Бу акълы итибар онъа истеген вакътында лагеръ реберлерининъ къапыларыны къакъмагъа имкъан

*КВЧ — культурно-воспитательная часть лагеря. Лагеръ администрациясыннъ бу болгои мабюслер арасында медений тебдирлер ве сиясий “тербиенен” огъраша. Социалистик ярышлар тешкилятландыра. Союзпечатъ агентлиги, почта ве лагеръ оркестри онынъ имaesинде булуна.

1953 сенеси, Ишимбай лагері, Башкъртыстан АССР. Ресимде (солдан): Эшреф Шемьн-заде, онынъ тюрьме боюнджа аркъадашлары Османов ве Саид Абдуллаевнен бераберликте.

Идрис Асанин, 1952 сенеси апстеки вакъыты. УЛАГ № 8, Печора-Камск.

бере. Лякин Билял сыра бильген инсан, о бойле фурсаттан лек сийрек ве мукъайтлыкънен файдалана.

Билял акъшам емегинден сонъ аджеле суретте, лагерьнинъ баш нарядчиги Федор Ильичке кетти. Федор Ильич Лисовой, эски зеклернинъ сыр этип айткъанына коре насылдыр бир буюк танк заводынынъ сабыкъ директоры. О буюк мыкъдарда делет парасыны озъ менфаатына исраф эткенди ичюн махкемеге тюшип он еди йыл муddетинен агъыр лагерь ишлерине укюм этильген. Шубесиз яхшы тешиклятчы олса керек. Федор Ильичнинъ лагерьде олыш отъкен ве оладжакъ эр бир вакъиадан хабери бар. Кене шу миш-миш лафларгъа коре Федор Ильич бизим лагерьде Сев. УЛАГ начальнигининъ козю, къулагы ве къолу эмиш...

Билял кеч къайтып кельди. О кельгенде юкъламагъа яткъан, лафлар биткен, базы бирде къарарсыз ёргъун кимселернинъ терен инъильтилерине ве юкъу ичинде сандыракълары тынчлыкъны боза эди. Мен устаханеме кетмей, невбетчи къартнен лаф этип турам. Билялны кельмесини беклейим. Билял догъру озъ ятагъына барып усть кийимлерини ташлады. Ятмагъа тедарик коре ве эр кес зшитсин дегендай котеринки даушнен:

— Вугунъ 64 адамдан ибарет этап кельген. Араларында он-он эки адам бизимкилеринден, — деди. Баракънынъ чешит кошелеринден:

— Билял, кимлер экен билип оламадынъмы? — суалерине Билял эр вакъыттаки киби:

— Ким оладжакъ, шаир, актер, врач, бир сюрю политикан. Араларында бир адам бар-тенекеджи экен, — деп битирди. Чокъ кечмей сес-солукъ тынды. Кунъ бою сылакъ къар астында, даа бузу йибермеген топракъта котлован къазып ёрулгъан бу эсир гъариплер яры юкъу, яры хаял дерьясына далдылар. Невбетчи къарт буюк чыракъларны сёндирди. Баракъ боюнджа, кириш къапынынъ устюнде ве арт кошеге етмеден эки нурсыз чыракъ янып къалды. Бу лагерь тилинде “Отбой” демек эди. Мен де сес солукъсыз чыкъып бу баракътан бир тахта чыт диварнен айрылгъан устаханедеки ятагъыма кеттим.

Мен он учюнджи бригаданынъ эсабында турам. Аш — сув мабуслыкъ кийимим ве айлыкъ маашым бу бригаданынъ азаларынен берабер. Озюм исе лагерь зонасындаки рессамлар устаханесинде ишлейим. Устаханенинъ башлыгъы догъма истидатлы аджайип рессам Александр Тманский УЛАГ буюклерининъ сымарышларыны иджра эте. Бу мемулар бедава эмектен файдаланмагъа фурсат тапса къачырмайлар. Биревлери дюньяджа шах эсерлерден ре-

продукциялар тапып келе, буюк таблолар сымарлай, дигерлери къадын-къызларыны фоторесимлеринден буюк портретлер яптыралар. Саша (даа чокъ яш адам) бу локъ-атаджыларнынъ не экечини яхшы биле, лякин ишинде устюкюйме (халтурщик) адам дегиль. Озь унерини севген ве эр шейден эвель, унер саиб оларакъ озь шаны ичюн къайгыргъан санааткяр. Мен Сашанен танышкъанымнынъ биринджи кунюнден бери онынъ арекет тарызыны, умумий тербиеси ве озь аркъадашларынен муамелесине айрыджа дикъкъат этем ве сукъланам. О озь субетдешини динълемеге ве сырасынен, динъленеджек киби меракълы сёйлемеге биле. О яхшы акледен олгъаны, аджайип мектеп тербиеси алгъаны корюнип тура. Сонъра анълагъаныма коре о, метинли поляк рессамы — Тманскийнинъ кичкене огълу эмиш. Лякин бу акъта о ич бир сёз айтмай. Мен Сашанынъ арекет тарызыны дикъкъатнен огренем ве озь саметдешлеримнинъ характер ве хусусиетлеринен тенъештирем. Табий эм аджына, эм де фикир этем. Не ичюн биз бойле олып кеттик дейим?.. отсыз атеште янам.

Сашанынъ адетлери де, иш режими де кенардан бакъкъанда чокъ худжур корюне. О кунъдюз ашай, иче, раатлана. Гедженинъ тынч вакътында тангъа къадар ишлей. Лагерь сымарышларынен огърашмакъ, буюк паннолар япмакъ, плакатлар ве шиддетли шиарлар язмакъ мангъа къала. Мен базы вакъытлар КВЧ-нинъ башлыгъы Кустовойнынъ эмринен зеклерге къошулып иш объектлерине де чыкъам. Бу чыдалмайджакъ шей дегиль, мында да, эсас ишим къуру ерде. Башымнынъ устюнден къар, ягъмур ягъмай. Ишим къазма-курек, ломнен дегиль. Къолумдаки къалем ве фырчы. Лагерь аятында меним киби файдасыз эмекте кунъ кечиргенлерге “придурки” дейлер. Лякин агъыр джеза муддетини енгиль ишлерде кечиргенлерге “счастливчики” деген ад да бар. Мангъа аз вакъыткъа олса да бу бахытны багъышлагъан — Багъчасарай районындаки Отар-Койден, ватандашым Билял Исмаилов олды.

Базар-раатлыкъ куню,.. бу кунни кимлер сабырсылыкънен беклемей?.. Афтада бир кере озь вакътыны озю истегени киби айдаланмагъа тельмирген мабюслер ичюн базар куню-аджайип ниетлернен багълы бир кунъ. Базар куню, эгер амамгъа айдамасалар, баракъта умумий тинтюв (шмон) тешкилятландырмасалар — бу буюк бахыт. Я къандалай якъамыз, деп саба саат 6-дан тёшек — ястыкъларны дизкамераларгъа алып барынъ, деселер, бир афтадан бери къафангъа долангъан фикирлерининъ бир табакъ кягъыткъа къоймагъа вакъыт къайда? Раатлыкъ — базар куню, саба емегинден вазгечип, ич олмаса саат се-

кизге кѡадар юкѡлайсынъ, бу да бир джан раатлыгъы. Я да, баракъ ортасындаки узун масагъа янашып отура, балачагъа, догъмушларынънынъ фоторесимлерини джайдырып, юзьлерине кѡайта-кѡайта бакъып, отъкен мектюплерни даа бир кере окъуп узакътан-узакъкъа олса да сессиз-солукъсыз сырдашмакъ мумкюн. Я лагерь китапханесини айтмайсынъмы, мында кунъ бою Гёте, Гейненинъ, Данте, Дидронынъ, Жюль Ромм, Монтескье, Шиллер, Байрон, Шандор Петефи, Эйхендорф, Драхман киби аджайип сѡз усталарыны, я эски рим ве юнан дава векиллерининъ (адвокаты) аджайип эсерлерини саатлернен кѡарыштырып мемнюн кѡалгъанда, вакъыт отъкенини сезмей, акъшам емегинден кѡалгъанынъа янмайсынъ.

Базы бир базар кунълери зеклер музыкалы эглендже тешкиятландыралар. Бу адетиндже уйле емегинден сонъ ола. Бойле вакъиалар кѡышнынъ боранлы кунълеринде КВЧ клубынынъ кичкене залында ола. Бааръ ве яз кунълери исе семетдешлер арасындан чалгъыджылардан бир кѡач киши баракъ алдына чыкъып миллий аваларны чалып башлайлар. Лагерь боюнджа семетдешлер чалгъы сесини эшитип топланалар. Ортада оюн ве куреш ичюн мейдан кѡалдырып, сыранен отуралар. Миллий авалар чалына йыр ве оюнлар иджра этиле. Ерте кѡар яки чамыр олмагъанда миллий куреш ве дигер спорт ярышлары тешкиятландырыла. Бойле эгленджелер кечмиште миллий санатымызнынъ нумюнелерини бир дередже бильген кимселерге озъ меаретини косътермеге, меракъ эткен яшларгъа исе, бир шейлер огренмеге имкян бере. Энгъ муими бойле кунъде бутюн лагерь боюнджа семетдешлер корюше, таныша, якъынлашалар. Бири-бирлерине субетдеш ве аркъа олалар.

Бу сефер бизим баракъ огюнде топландыкъ. Азбарда артыкъ апрель, зайыф олса да кунеш йылтырай. Авада олмаса да инсанларнынъ гонълюнде бааръ сезиле. Чалгъыджылар теркибинде эр вакъыттаки кемане, даре ве трубадан гѡайры бир де аккордеон кѡошулгъан. Аккордеонджы, яшы алтмышкъа якъын, гуръ сакъалы олдыкъча агъаргъан бир кѡарт. Онынъ тюзгюн юзь череси, догъру тартылгъан кѡара кѡашлары астындан кулюмсиреп тургъан шырныкълы козьлери, ялы бойлу семетдешлеримизин анъдыра. Онынъ аккордеон клавишлери устюнде ойнагъан назик пармакълары, бу адамнынъ буюк профессиональ олгъанына шубе кѡалдырмай эди.

Бу эгленджеде аккордеон чалгъан адамдан гѡайры, янъы кельгенлерден даа секиз — он киши бар эди. Меним

козюме чалынгъанлардан бири — бу чалгъыджыларнен бир сырада, юзюни сейирджилерге чевирип отургъан, чал сакъаллы, козьлюкли адам эди. Бугуныкы эгленджемиз пек яхшы олды. Баарь тесирими, ёкъса чалгъы такъымына кёшулгъан аккордеоннынъ тесирими, не исе де, йыр ве оюнларымыздаки рухий юксекликни факъат бир озь семетдешлеримиз дегиль, башкъа миллет векиллери: азербейлер, туркистанлылар ве атта гагауз къардашлар да фаркъладылар.

Эртеси куню иштен сонъ ишханеме меним чокъ йыллыкъ лагерь аркъадашым, кезлевли Саид кирди. Лаф сырасы, кечкен афта этапнен кельген мабюслер арасында бир койдеши олгъаныны, тюневинки эгленджеден сонъ, сораптырып, кеч акъшам Саидни келип тапкъаныны сейледи. Бу хаберге табийи мен де севиндим. Чюнки Саиднен чокътан агъа-къардашдай якъынмыз. Имкянына коре бири-биримизге эр джеэттен кёол тутамыз. Бош вакъытларымыз бирликте оте. Меним достымнынъ якъыны, демек о — меним де якъыным. Бу факъат бир лагерь къануны дегиль, бельки инсаниет джемиетининъ язылмагъан, лякин эсас къанунларындан бири олса керек. Хусусан лагерьде яхшы достларынъ олса, аркъанъ къавий эсаплана. Санъа ич ким терс лаф айтамай. Мен буюк меракънен:

— Ким о, дюрюст бир койдешми? — дедим.

— О Кезлевден, меним бабамны яхшы биле. Сен бильсенъ керек, Шемъи-заде.

— Олян, сен шаир Шемъи-задени бильмейсинъми, бизлер окъугъанда дерсликлерде шиирлери бар эди де...

— А-а-а!.. ойле десе, Шемъи-заде,.. акълымда Шемъи-заде деген шаир бар. Дженктен эвель дерсликлердеми, журналлардамы, аян бильмейим, онынъ бизим коюмиз акъкъында шиирлери бар эди, — дедим. Эм бир шиириден бир къач сатыр хатырламагъа да тырыштым:

“Сейдамкъая пысып бизге къараятыр,
Ай да чыкъып мор булутлар арасындан,
Шавлесини устюмизге джаяатыр” —

киби бир мысрасыны хатырладым. Саид ашыкъа эди. Савлыкълашып чыкъкъанда: “Сен билесинъми не, биз ярын, бельки ондан сонъки кунъ Эшреф агъамнен келирмиз” — деди.

Бизим лагерь ерлешкен Акъ-Идель вадеси икълим джеэтинден Уралнынъ энъ худжур авалы регионы олса керек. Мында яз кунълери кунъдюз саат 1—2-килерде сыджакътан барынамайсынъ, акъшамлары исе ава шу дередже сувуй, памукъ астарлы бушлатларгъа сарынмакъ

сырасы келе. Бойле авада, бу шараиткъа алышмагъан адам-
лар сыкъ-сыкъ хасталана, тез ипраналар.

Узун, бездириджи иш куню биткен эди. Кунъ бою боя
сасыларындан авасы агъырлашкъан ишханемни бираз ава-
ландырмакъ ичюн къапы ве пенджерелерни ачтым. Озюм
исе баракъ алдындаки агъач сетте отурам. Козълерим узакъ
Юлай-Тутъай къырларына тикильгенлер, башымда исе
насылдыр лагеръ аятындан тыш, сербест омюр хаяллары
долана эди. Яныма Саид ве бир де сакъаллы адамны кели-
лип отургъанларыны сезмей къалдым. Мен еримден къал-
кътым, оларнынъ селямына джевап: “Алейкум-селям”, —
деп къолумны узаттым, Саид:

— Таныш олунъ, меним койдешим, Эшреф агъам,
Шемъи-заде, — деди. Мен къарышлы джевап оларакъ
адымны, сой адымны сёйлеп:

— Пек мемниюним, сагъ ол, Саид, сагъ олынъ Эшреф
агъам! — деп, самимий миннетдарлыкъ бильдирдим. Биз
учюмиз де аякъ устюнде эдик. Меним алдымда орта бой-
дан эпний къалкъымджа, устюнде памукълы фуфайка ве
панталон кийген, башындаки къулакълы къалпагыны
къулакъларыны арткъа байлагъан бир чал сакъаллы зек
тура эди. О озюни олдыкъча джесаретли ве тетик тутта.
Лякин бу шевкъ ве мемнионлик агъыр лагеръ шараитинде
озъ рухий чыдамыны сакъламагъа олгъан анълы ынты-
лыштан башкъа шей олмаса керек. Чюнки онынъ алдын-
даки терен ёлакълар, энди чокътан къырав тюшкен сач-
лары ве сакъалы агъыр аят ёлуны эслетип тура эдилер.
Биз ичери кирмеге ашыкъмай кескин прожектор ярыгъ-
ында эппи субетлешип турдыкъ, чюнки одамны бираз де-
вамлы аваландырмакъ керек эди.

Мен Саидке, мусафиримизни одагъа алып кирмекни
теклиф эттим, озюм исе устаханенинъ пенджерелерини
тышарыдан итеп япмакъ ичюн чименге кирдим. Серс ава-
ларда сыланып шишкен пенджере къанатларыны ортып
мусафирлеримнинъ артына еттим. Тар коридор бою, ме-
ним одама догъру огде Саид, янашасындан бираз кериде
Эшреф агъам кете эдилер. Акъшам саат 7-ден отъкен,
чыракълар энди чокътан яна эди. Мен Эшреф агъамнынъ
къара фуфайкасынынъ сыртында къара кетенге хлор шин-
генлигинен агъартылгъан ракъамларгъа козь ташладым.
Анда з/к т. 705319 ракъамлары ачыкъ айдын окъула эди.

Биз меним иш одама кирдик. Мында даа шимди ас-
тарлангъан, башлангъан ве энди битеткъан чешит левха-
лар тура эди. Мен иш маса устюндеки керексиз шейлерни
бир кенаргъа алдым. Отургъучларны масагъа якъынлашты-

рып отурмагъа теклиф эттим. Саид отурды. Эшреф агъам исе козылюклерини авуштырып кийди. О эр бир таблоньнъ къаршысында айры-айры токъталып буюк дикъкъатнен бакъмакъта эди. Анълагъаныма коре о эр бир фырчы изинден рессамнынъ усталыкъ дереджесини анълай, фаркълай эди. Мен баракъ буюнджа невбетчи къарт Винучукни чагъырып, чай сымарладым. О чокъ кемей къайнагъан сув алып кельди. Тенеке чайникни толдурып къара чай демледик: “Къызыл танъ” газетасыны тешеп Озбекистан къара кишмишинден де бир къач авуч ортагъа тектик. Чай азырлыгъыны корьген сонъ Эшреф агъам айттырмадан Саиднинъ янашасындаки отургъыгъны алып софрагъа якъын отурды. Мен эки стаканны эки мусафирлериме берип озюм де буюк алюмин мешребени алдым. Бу бизим лагерь шараитинде озюндже бир зияфет эди. Танъшув мерасимимиз пек къыскъа олды. Эшреф агъам лагерь адетиндже: кимсинъ, къайдансынъ, джинаетинъ не, насыл мадделернен къабаатландынъ? — киби бездириджи тик суаллер бермеді. Биз лагерь аятындан ве хусусан Озбекистан хаберлеринен меракъландыкъ. Эшреф агъам исе бир ай эвель Озбекистаннынъ Бостандыкъ районында ерлешкен къартлар лагеринден чыкъкъанына бакъмадан, Озбекистан хаберлеринен чокъ меракъ этмегени корюне эди.

Кене де олса, мен бир сыра кетирип апске огъратылгъангъа къадар Самаркъанд улыкесининъ энъ чет къасабаларындан бири олгъан Митан деген ерде яшагъанымны, бу ве бунгъа къомшу районларда бизим чокътан-чокъ саметдешлеримиз ачлыкъ ве бу вадиде зуурь эткен агъыр сытма хасталыгъындан олбгенлерини анъдым. Эшреф агъамнынъ суалине джевап оларакъ, дженкке къадар Коккозь коюнде, Ибраим Чолакъ адында татар орта мектебинде окъутгъанымны сейлеп бир чокъ оджаларымызнынъ адларыны, сойадларыны хатырладым. Коккозь коюни анъгъанда Эшреф агъам хош бир эйиджанле субетке къошулды. О Коккозь коюнинъ дюльберлигини, багъча-багъларынынъ берекетини, аджайип дагъы-ташынынъ къыры-къаяларынынъ ярашыгъыны, Белбек озенининъ ирмакъ башларындаки табиий левхаларнынъ гузеллигини буюк хошнутлыкънен хатырлады. О, Коккозь татар орта мектеби ерлешкен, князь Юсуповнынъ сарайында дефаларджа олгъаныны, оджалардан бир чокъларыны шахсен билъгенини сейледі. Мен анъладым ки, Эшреф агъа дженкке къадар, къыскъа бир вакъыт ичинде, халкъымызнынъ танылгъан бир шаири олмакънен бирге, аджайип Юртымызнынъ бир чокъ кошелерини ве анда яшагъан саметдешлеримизнинъ эмек шараитлерини ве аят тарзыларыны да огренген.

Мен Эшреф агъамнен олгъан субетимизни узатмагъа

истегенимден янъы-янъы мевзулар башлай, олса керек Коккозь мектеби акъкъында, оджаларымыз акъкъында субетимизни девам эткенимизни истей эдим. Мен текрар Коккозь мектебинде дерс берген Менсеттаров сойадлы оджамызны анъдым. Акъикъатта Менсеттаров, озю бир шаир олып, Пушкин ве Лермонтов эсерлерини татарджа терджиме эткенини къайд эттим. Яшлыгъымдан эдебиятны, хусусан шириетни севгенимни, шаирлерге самимий урьмет беслегенимни, оларнен корюшил субетлешмекни арз эткенимни сёйледим. Бу расткелишке чин юректен севингенимни ачыкъ айттым. Меним бу керегидай багъланмагъан, ериндже олмагъан сырасындан узакъ лафларымны динълеп тургъан еринде, Эшреф агъам, Саидке чеврилип:

— Бакъса не дей, Ыдырыс озюни бир шаирнен корюшем беллей, бизлерни де шаир эсаплай. Шимди шаир къалдымы!? — деди. Мен сустым, элесленип делялетте къалдым. Эшреф агъам да сусты. Бираз сукюнеттен сонъ девам этип:

— Бизим халкъымыздан кечмиште ойле шаирлер олгъан ки, бизлер оларнынъ къолларына сув къуймагъа ярамайджакъ махлюкълармыз, — деди. Бу арада одамынынъ къапысы сакин-сакин урулды. Невбетчи къарт къапыны аралыкъ этип яры сеснен: “Отбой” олды, надзира-теллер юрелер, деди.

Артыкъ таркъамакъ керек эди. Биз Саиднен бирге Эшреф агъамны карантин барагъынынъ демир къапыларына къадар озгъардыкъ. Савлыкълашкъанда Эшреф агъам манъа хитап этип: Ярын, саба емегинден сонъ мен сени озюм барып тапарым, — деди.

Мен кыйтып озь одама киргенде саат 23-тен отъкен эди. Баракъ сес солукъсыз юкълай. Мен тёшегимни ачмадан, ятагъыма созулдым. Насылдыр бир фикирлер мени эзметте... Озь-озюмни билъгенимден бери башымдан отъкенлерни хатырлайым... Мен бу къалабалькътан чыкъмагъа тырышам, не ичюн-дир олмай. Батакълькътан чыкъамагъан чаресиз адам киби кеттикче “ялыдан” узакълашам.

Меселе шунда ки, Эшреф агъамнен танышкъан кунлерим, меним башымда энъ теляшлы боранлар зуурь эткен, агъыр вакъытлар эди. Шакъамы, бу джеллятларнынъ къолуна тюшкеним учь йылгъа якъын, бу эсаптан он айы КГБ зинданларында, бир адамлыкъ бетон уджрелерде отти. Совет джеза машинасынынъ дешети бу соргъу вакътындаки искенджелерден башлай. Соргъу алып баргъан ун-сурлар сенинъ япкъапларынъ ичюн дегиль, озьлерине нисбетен япылмасы ляйыкъ олгъан арекетлерде къабаатламагъа тырышалар. Эм, эксери алларда, чешит вахший усул-

ларнен макъсадына иришелер. Бу джеллатларгъа озъ къурбанларына юклеп олгъан “къабаатларына” коре айлыкъ маашларындан гъайры мукаяфат бериле, йылда бир-эки кере рутбелерини котерелер. Бу соргъу девирни меним ичюн узакъ сюрсе де шукюр, сагъ — эсен бу кечитни кечтим. Артыкъ мен о кунълерни акъылдан чыкъармагъа, унутмагъа тырышам. Энди эки йылдан бери лагерьлердем... Меним ичюн бу кечкен сыкъынтылардан сонъ башымдан отъкенлерни козьден кечирмеге, озъ аят ёлумдаки арекетлеримни талиль этип къыймет кесмеге вакъыт эди. Менде япкъаныма пешман ёкъ, лякин келеджекке де бир конкрет планым ёкъ, мына меселе къайда!.. Мен озюме фикир-деш тападжаммы, джемиетте ерим... не роль ойнайджам, я куреш,.. ёкъса вазгечип къаладжаммы?.. Меним къафамда бу телашлы фикирлерни къозгъап тургъан, гедже-кунъдюз гонъюлимни эзип тургъан бу тикенли тель къоралар, серт дауушлы, эдепсиз, куфюр надзирателлер дегиль. Мен оларгъа чокътан алыштым. Козюмнинъ алдында юрселер де, къулагъым астында сёгюнселер де мен оларны коръмейим, эшитмейим. Мени раатсызлагъан, юрегимни даима эзип тургъан башкъа, адден муим, факъат меним озюме менсюп тюшюнджелерим.

Мен артыкъ соргъу вакътындаки сафдилъ ахмакъ осьмюр дегилим. КГБ-нинъ ички тюрьмесинде 11 ай манъа буюк дерс олды. Мында умумий камерагъа тюшсенъ, бир де-бир экинджи кере буларнынъ къолуна тюшкен аркъадаш раст кетирсенъ, ондан чокъ шей огренмек мумкюн. Мында къоркъу дегиль нефрет арта. Джесаретленесинъ, лякин имкъан, фурсат къолдан кете. Ичтен къайнай, татлы умютлерге сарыласынъ. Мен яры юкъу, яры айыныкъ кечмишни талиль этем: бакъ оларгъа, узакъ сюръген соргъу девринде ве учъ кунъ девам эткен макемеде джинай къанунларнынъ учъ маддеси боюнджа меним устюме юклеген “къабаатлар” алтымыш йыл джеза муддетине эсас ола эмиш... Бу “къабаат эсаплангъан фаалиетнинъ астында не бар?.. Джанаварджа отъкерильген акъсыз сюргюнлик ве дешетли комендант режими астында халкъымызнынъ башына тюшкен мушкулликлерни акс эттирген он беш — йигирми парча шиирлерми? Я 35—40 саифе ёл къайдларымы?! Оларда, ич биринде уйдурма исим ве вакъиа этрафында асылсыз сёз кетмей. Хусусан ёл къайдларым башындан сонъуна къадар, 18 майыс куню танъ аткъан маали вакъиаларындан башлап сюргюнлик ерлерине келип еткендже олып-отъкен акъикъат. Чаресиз къартлар, хаста балалар ёлда олыгени, оларны кефинсиз, ясинсиз дже-

сетлери ёлда вагондан чыкъарып ташлангъаны яланмы? Аштан, сувдан кыйналгъан, рухий джеэттен эзилген азмы солдат ана-бабалары, къадын ве тувгъанлары сюркюнлик ерлеринде вакъытсыз олип кеттими?! Я гъалебеден сонъ зафер къуванчнен, озюне лаяыкъ адалетни умяитини коръмейип агъыр яныкъ ве ёкъсызлыкъ ичинде олип кеткен дженкчилерни айтмайсынъмы... Бир Митан къышлагъында эр куню 6—7 дженазе ола эди. Оларны бир кунъде, язнынъ узун кунюнде сабадан акъшамгъа къадар джыйып етиштирамай эртеси кунюне къала, эртеси куню исе даа 3—5 мевта даа къошула, бойледже небет тиймей мевталар афтанен эвде, къорантанынъ башкъа азаларынен бир одада къала эди. Бу кунъ-кунъден эксиллип олип битеяткъан джемаат ичинде мен озюм сюрелип юрдим де... Мына булар, бу айтмакъле битмейджек, тарифине сёз етмеген аллар, ялан эмиш. Совет акъыкъатына ифтира эмиш. Партиянынъ лениндже миллий сиясетине терс эмиш... Миллетчилик, аксинкъилиябий фаалиет эмиш. Бакъ сен онъа! Тувгъан халкъымнынъ бу чыдалмаз такъдирина, тарихта мисли олмагъан акъсыз фаджиасына янып куймек джинает эмиш. Джинает башкъа шей. Ич бир гунасыз бала-чагъаны, къадын-къызларны, чаресиз къартларны, бутюн бир миллетни эджельсиз олюмге махкюм этмек, мына бу — джинает! Я буны кимге исбат этерсинъ!.. Мен къаранлыкъ ода ичинде козьлерим ачыкъ, фикрен сорукъчы Юртаевнен, муим сиясий ишлер боюнджа республика прокурорынынъ муавини Нейман, Самаркъанд ульке КГБ идаресининъ башлыгъы Соловьевнен ур-тут къавгъа этем. Оларнынъ шахсен джинаетлерини козьлерине ура эдим.

Мен бу сонъсыз, къалабалыкъ ойлар ичинде саатлернен яткъаным. Бир вакъытлар тёшегимни ачмай яткъанымны сездим. Ятагъымны ачмакъ ичюн еримден котерильгенде пенджереден бакътым, ай пичен обасына санчылгъан оракъдай Юлай-Къыр устюнде тура эди. Саат экиден отъкен. Мен къайта яттым. Артыкъ юкълмагъа ниетлендим. Лякин козюме юкю кирмей. Завалы аначыгъым огреткени киби “Раббийессир” дуvasыны къайта-къайта текрарлайым, “келиме шаадег” кетирем, “Аллахим, сен манъа юкю тынчлыгъы бер” — деп ялварам. “Бу агъыр тюшюнджелерден къутулмагъа тырышам.

Меним одам бир къатлы буюк баракънынъ кириш даланындан сонъ, сол тарафта ерлешкен. О сексен адамлыкъ ятакъ одадан юфкъа чыта диварнен айрыла. Агъыр ишлерде эзилген мабюслернинъ инълевлери ве юкю ичин-

деки сандыракълавлары эшитиле. Олар ярышлашкъандай бири-биринден къатты оксюрелер. Мен мабюслернинъ къакъырып тюкюргенлерини эшитип, эм аджынам, эм де тиксинем. Озюмни ич къолгъа аламадым. Не къадар тырышсам да, бу гонъюль эзиджи ойларым мени ташлап кетмедилер. Кене фикирге далам, энди япкъанларым козюме корюнмей, япамагъанларыма янам. Эм догърусыны айтсам, йигирми беш йыл джеза муддетине ляйикъ олмакъ ичюн чокъ шей япмакъ мумкюн эди. Ах бу — аджемилик, аджемилик! Энди къайда манъа бойле фурсат, юрегим чимирдей. Интикъам оты, башымдан аякъларымнынъ уджуна къадар къан тамарларыма джайыла. Анълашыла ки, меним гъарип халкъымны бу къатиллернинъ къолундан къутармакъ ичюн узун муддет, пек гъайретли чалышмакъ керек экен. Органлар бу макъсад огърунда фикирни дегиль де, бойле бир фикирнинъ догъмасына себеп ола биледжек хаялларны да догъмаздан эвель богъалар. Демек олардан да акъыллы, тактикалы олгъандан да гъайры буюк джесарет саиби олмакъ керек. Я ойле къатты ниетли, мерт йигитлерни къайдан аласынъ. Бу лагерьде учъ юзге якъын семетдешлеримиз бар. Пек чокълары яш, 25—30 яшында деликъанлы йигитлер. Эксернет шеър балалары. Яшлыкътан шеър мектеплеринде окъугъан. Яхшы тасилъ алгъанлар, тиль огренгенлер. Араларында Авропаны джаяв доланып кельгенлери де аз дегиль. Оларда пек чокъ аллар, джинаий ишлери, джеза муддетлери, атта талий такъдирлери бири бирлеринден айырылмай. Мен оларнынъ арасында ят олмасам да, озълеринки дегилим. Ёкъ... Ёкъ... Олар мени ят коръмей, озъ семетдешлери сая, севе, урьмет этелер. Лякин “миллет”, “миллий вазиятимиз” акъкъында, хусусан “келеджегимиз” дегенде ич фикирдеш, субетдеш оламайлар. Лафкъа авеслик бите, о ерде де токътай, сусалар. Мен исе гъарип халкъымнынъ башындаки мушкюллики, онынъ эджельсиз олюмлерини, тиль ве медениетинен бирге къыскъа вакъыт ичинде ёкъ олаяткъаныны бутюнлей башкъа анълагъаным. Лякин янълыш анълайдырым, деген фикирге, озюмни къандырамай, азаплана эдим.

Мен не вакъыт юкълап къалдым, я умумен юкъладыммы ёкъмы бильмейим. Эр кунъки киби небетчи къарт: “Подъем!” — дегенде тешегимден турдым. Мабюслер шатыр-гудюр, саба емегине, андан да ишке чыкъмакъ ичюн меркезий кемер къапы алдындаки мейдангъа ашыкъа эдилер. Мабюслерни саба ишке айдав мерасимине “развод” — дейлер. Развод вакътында меркезий арабакъапыларгъа

къарал бригада ве колонналар саф-саф тизилелер. Лагерь мемуриети кенарда махсус къурулгъан юксек минберден козь этип туралар. Лагерънинъ баш нарядчиги эр бир бригаданынъ джетекчисинден: бригадада къач адам бар, къач адам сафта, ишке азыр олгъаны акъта къыскъадан рапорт ала. Къолундаки таблогъа ишарет эте. Нарядчикнинъ къаршысындан, сафнынъ о бир тарафында тургъан лагерь сакъчылары табурынынъ башлыгъы ве къорукъчылар команданы эр экисиде озъ таблоларына къапыдан чыкъкъан мабюслернинъ сайысыны къайд этелер. Иште, бу тарызда эр кунъ саба лагерь башлыгъы озъ эсирлерини кунъделик къуллукъкъа сата. Зеклер къапыдан чыкъкъан сонъ истесе коктен таш ягъсын, кериге ёл ёкъ. Акъшам кечке, иш кунюнинъ сонъуна къадар зеклер иш ерлеринде оалар. Мында адет боюнджа развод мерасимине букк эмиет бериле, букк тантанагъа чевириле. Развод вагъты 35—40 адамдан ибарет зеклерден тешкиль этилген букк оркестр токътамай марш чалып тура. “Коммунизм къуруджылыгъынынъ гонъюлли отрядлары эмек вахтасына” бойле чыкъалар.

Гъарип мабюслер ичюн развод мерасими бунынъле битмей. Лагерь къапыларындан чыкъкъан сонъ да конвой аскерлери бири-бирлерине ишанмай зеклерни къайта сайып башлайлар. Базы бир вагътлар бу къайта саювлар битип иш ерине догъру ёлгъа чыкъкъандже, къар, ягъмур демеден: “Отур!”, “Ят!” эмирлери берип саатлернен азаплайлар.

Бутунъ развод мерасими бираз тешкилятлы отъкен олса керек. Козъ этиджилер бутунъ чокъ эрте ве тез бутюн баракъларны айланып чыкътылар. Бу тедбирге “Обход” дейлер. Адетиндже бу тедбир разводдан сонъ ола. Олар иштен себепсиз къалгъанларны якъалай ве алып барып карцерге тыкъалар.

Эшреф агъам кельгенде саба саат секизден отъкен эди. Мен оны аят къапыдан къаршылап алдым. Бераберине меним одама кирдик. О агъыр памукъ бушлатыны чыкъаргъанда, онынъ къолундан бушлатны алып дивардаки чюйге ильдим. Тахта панно янашасындаки отургъычны масагъа якъынлаштырып отурмагъа теклиф эттим. Озюм исе иш еримде онъа юзьме-юзь отурдым. Биз артыкъ чокъ йыллыкъ танышлар бири-биримизден тартынмай эдик. Эшреф агъам тюневинкинне коре чокъ джесаретли. Озюни хошсубет ве незакетли тутта. Мен лафны бу гедже юкълап оламагъанымдан, насыл фикирлер юрегимни эзгенинден башладым. Биз сёз къачырмай шу юкъарыда хатырлагъаным киби сырасынен сёйледим. Эм, мен беллесем чокъ

узакъ ве девамлы сѣйледим. Эшреф агъам меним сѣюм-ни ич бир кере больмеди. Мен эм сѣйлей ве эм де, фикрен онынъ сабырына, субетдешини динълемек къабилиетине тааджип эте эдим. Онынъ субетдеш оларакъ бу аджайип хасиети менде, онъа нисбетен бир муаббет уянтты. Мен бу дакъыкъларда, терен дуйгъуларымны ачып, юрек аджджыларымны сѣйлемек ичюн чокътан арз эткен субетдешимни тапкъанымны сезе эдим. Бойле вакъытларда, энъ самимий дуйгъуларынъны анъламагъа ве сакъламагъа къабилиети олгъан бир аркъадашынъ олгъаны буюк бахт эди. Иште мен о адамны таптым, расткетирдим, Оны манъа буюк Танърымны озю ёллады.

Акъикъатта лагеръ аятында, хусусан сиясий мабюслер арасында бир де, бир кимсенен бу дередже ачыкъ, девлет сиясетини къараламакъ, яки тенкъидкъа огъратмакъ — олжумнен ойнамакъ эди. Чюнки совет лагерълеринде девлет хавфсызлыгъы комитетининъ махсус болжолери мабюслер арасында, оларнынъ озьлеринден чакъыджылар джелъп этип бири-бирлерининъ къуйругъына такъа, текрар материал топламакънен огърашалар. Амелъде бойле гъаддарлыкъларнынъ олмасы мабюслерни бири-бирлеринден узакълаштыра, кимсе кимсеге якъын бармай, ич сырыны айтмай. Лагеръде бирликсизлик, ишанчсызлыкъ укюм сюре. Фикир ве арекет бирлиги догъмадан ёкъ этиле. Мабюслер бири-бирине ич сырыны ачмай сакъынып юрелер. Башымыз устюнден даимий асылып тургъан сонъсыз дешетнинъ къара пердесини йыртып, насылдыр бир гонъюль ярыгъында, муаббет ышыгъында бири-биримизнинъ юзюне бакъып сѣйлеше эдик.

Девамлы динълеген сонъ Эшреф агъам, суаль бермек истегендай, козьлериме къарады. Мен онъа сыра къалдырып бир анъ сустым:

— Демек энди пешман этесинъ! — деди Эшреф агъам сакин бир давушнен.

— Ёкъ, мен ич бир шейге, хусусан ялкъан арекетлериме ич пешман этмейим. Къолумдан бир шей кельмегенине янам, — дедим. Эм акъикъатта мен озюмни буюк бир эсапта алдангъан, эсапсыз дереджеде къыйметли бир шей юттыргъан киби сезем. Лякин бу тюкянджыгъа эки кило эльва акъкъыны төлеп, абайламай бир кило эльва алып кетмек дегиль эди. Эшреф агъамнынъ ири, шырныкълы козьлери меним юзюме тикильген, гуръ мыйыкълары астындан бираз джылмайгъан алда яваш-яваш джиддийлешип:

— О къадары азмы,.. сен бу шейге джесарет эткенсинъ. Буюк ишлер эр вакъыт бойле кичкенеден башлай.

Къоркъунч, сарп ёллардан, сынавлардан оте. Джебз муддетине кельгенде о якъыны Алла биле. Бу дюнья шубесиз бойле къалмайджакъ. Бир шей олмаса биле “мыйыкълы” ебереджек. Портфель давасы оладжакъ. Чокъ сырлар ачыладжакъ... О вакъыт инсанлар бутюнлей башкъа олурлар. Шимди не кимсе-кимсеге ишанмай, эр кес озь кольгесинден къоркъа, — деди. Эшреф агъамнынъ келеджекни тарифлеген сёзлери, бир тарафтан меним гонълюме май олып синъе, дигер тарафтан исе “кимсе, кимсеге-ишанмай, эр кес озь кольгесинден къоркъа” — дегени, мени шубелендире. Бу сёзлер: “Мен сенден де сакъынам”, — демек, дегильмидир!..” — деп, теренден кедерлене эдим. Эшреф агъам меним сезекленгенимни дуймай къалмады. Бираз токъталды. Сонъра сёзюни девам этип:

— Кыскъа да олса, кечмишинъни козьден кечирип, япъган ве япабиледжек арекетлеринъе къыймет кесмек бу — догъру, эр ким ичюн керекли шей. Эм эр джеэттен айдалы. Лякин яратыджылыкъта дюнь юрек дуйгъуларынъны акс эттирген сатырларынъа бутунъ пешман этмек, бу сыра дегиль. Эм файдасыз. Эгер о ильхамнен, чин юрек дуйгъуларынен акъып кельген атешли сатырлар олса, даа да чиркин. Ильхамнынъ озю, ич бир тазыйыкъсыз ер астындан къайнап кельген дагъ чокърагъы. Бойле чокъракънынъ сув дамарыны бир ерден къапатсагъ, о дигер бир ерден къайнап чыкъар. Сенинъ миллий дуйгъуларынъ да айни онынъ киби, бу сатырларда олмаса, кене шу мевзуда язылгъан дигер сатырларынъда беян олур эди. Инсан озь дуйгъуларындан къачып къуртула бильмей. Сиясетке кельгенде... Эдебиятнынъ озю — сиясет. Бир чокъ шаирлер: “Мен шиир язам, сиясетнен ишим ёкъ!” — демек истейлер. Бу янълыш!

Эшреф агъам онъ къолунынъ ишарет пармагъыны саллап, этрафкъа козь ташлагъан сонъ девам этип: “Булар акъикъий ленинджилер дегиль, девлетни бутюнлей ялан, халкъларны алдав ёлунен алып баралар. Онынъ ичюн сияядан зияде акъикъяттан, яланларыны устю ачылмасындан къоркъалар. Миллетимизнинъ фаджиалары акъкъында язмакънен, сен оларнынъ джинаетлерини ачасынъ. Къабаатсыз бала-чагъа, къадын-къыз ве къартларымызнынъ олюминде къабаатлайсынъ. Бундан да гъайры сюрдю халкъларны бу девлетнинъ сиясий къурумына къаршы курешке чагъырасынъ” — деп, Эшреф агъам бир нефес токъталгъан арада, мен онынъ сёзюни болип:

— Эшреф агъам, сиз не дейсиз, мен ве меним киби учъ-беш осьмюрлер, бизим чагъырыкъларымызгъа бакъ-

ып сюргюн халкълар исьян котермейджегини анъламайлар деп, ойлайсызмы? Ёкъ, буны биз пек яхшы биле эдик. Сюргюнлер ач, чыплакъ, хасталыкътан, комендант зулумы астында хорлыкълардан печелленип къалдылар. Яш йигитлерни, белинде кучю бар эр кишилеримизни “труд армия” деп заферден сонъ, мына 6—7 йылдан бери, тель къоралардан чыкъарса да, хусусий эсапта, МВД назары астында тутмакъта. Табийй бир шей, олар Русиеде, Сибирьде русларгъа тель арттыралар. Чагъына кельген къадын-къызларымыз исе сюргюнлик ерлеринде, башкъа миллетлерге бала догъурып асрайлар. Бу бизим келеджегимизни мусадере этмек дегильми? Я балаларымызнынъ 1941 сенесинден бери инсан шекилинде тасиль корьмегенини эсапкъа алсакъ?!. Мына бу меселелер мени ве меним киби ойлагъан бир къач аркъадашларымынъ раатсызлай эди. Меним къафам аля бу кунъ бу фикирлернен шыплангъан. Олар манъа гедже-кунъдюз тынчылыкъ бермейлер.

— Инанам, бу инсаннынъ мийине кирген сонъ чыкъаджакъ фикирлерден дегиль, — деди Эшреф агъам. Мен озюнинъ къабаатыны акъламагъа тырышкъан баладай:

— Мен халкъымызны исьянгъа дегиль де, къан къарышыш ёкъ олмасына себеп оладжакъ адиселерге къаршы курешке чагъырам. Бу эки вакъианынъ бири-биринден чокъ фаркъы бар, — дедим. Сезилиш тургъан бир джурьятнен:

— Мына, — деди Эшреф агъам, — мен сенинъ бу фикиринънен пек разым, лякин билъ ки, бу фикирлернинъ озю — исьян. Унутма, бу гъаддар девлет, нидже юзь йыллардан бери, чешит ёлларнен, къырымтатарларны миллет оларакъ ёкъ этмек ёлунен кете. Сен исе бу халкъны, озь келеджеги огърунда курешке чагъырасынъ. Буны озю узакъ кеткен, исьянджы фикирлер.

Бу арада, яваштан устаханемнинъ къапысы къакъылды, Эшреф агъам сувукъ сескенди. Мен оны тынчландырмакъ ичюн: “Хавфсынманъ, бу озюмизден кимседир” — деп къапыны аралыкъ эттим. Къапыда тургъан, баракъ боюнджа небетчимиз:

— Уйле емегине барасызмы, я алып келейимми? — деди. Саатке козь ташладым, 12-ден отъкен эди. Бу зонадакилерни ичюн уйле емеги вакъты эди.

— Пан Виничук, уйлелик емектен эки нефер ичюн алынъ, меним мусафирим бар, — деп къапыны орьттим. Сонъра Эшреф агъама хитап этип:

— Уйле емеклеримизни мында, бирликте емекни теклиф эттим, — дедим. Эшреф агъам:

— Ёкъ, мен чыкъайым! — деп турды. — Мени Халид

агъам ве дигер аркъадашлар беклейдирлер, — деди де къапыгъа догърулды.

Мен Эшреф агъамны карантин зонасынынъ демир къапыларына къадар озгъарып бардым. Кенардаки баракънынъ юксек, бетон баскъычы устюнде ёлгъа козь этип тургъан къартларны косътерип, Эшреф агъам:

— Ана, бакъ мени беклейлер, — деди.

Бизни корьген къартлар ёлкъапыгъа догъру юрип башладылар. Мен оларнынъ арасындаки орта бойлу, шырныкълы къартчыкъларны таныдым. О отькен базар куню чалгъыджыларгъа къошулып аккордеон чалгъан, чал сакъаллы, олдыкъча арекетчен адам эди. О даа, бизим янымызгъа келип етмеден, Эшреф агъама хытап этип:

— Сен къайда юресинъ, басявка, бизлерни унуттынъ, — деди. Эшреф агъам “тазирге” тесирленмей:

— Мен Ыдрыста эдим, Олян... бугунъ саатлер де бир тез юрген,... таныш олунъ, мына таныш олунъ, — деп мени косътерди. Мен къолумны шырныкълы къарткъа узатып:

— “Идрис!” — дедим. Сакъаллы къарт мени къучакълап: эбет “Ыдрыс!” дегиль, деп багърына басты. Бир анъден сонъра мени бошап бир адым кери чекильди:

— Сен Идрис олсанъ, мен Халиддирим! — деп даа бир кере къолумны сыкъты. Бу щакъаны фаркъламай сыкъылгъанымны сезген Эшреф агъам.

— Халид Гурджи, Къырым АССР-де нам къазангъан актёрымыз. — Бу эки аркъадашым исе бири — азербайджанлы алим Али-заде, дигери исе Озбекистандан, педагог — Касымов. Мен оларнен де къол алып самимий корюштим.

Олар уйле емегине ашыкъа эдилер. Манъа исе иш вакъты зона бою юрмек олмай. Мен текрар оларнынъ къолларыны алып савлыкълаштым. Къартлар эпси бир агъыздан: “Бизге де кель, биз къартмыз, санъа сыра, кель!” — деп къалдылар. Мен де озъ небетимде:

— Мытлакъ келирим, — деп ишандырдым ве ёлума девам эттим.

Мен бу янъы танышларыма олар бригадаларгъа такъсим олунмаздан эвель аселет бараджагъым. Эм иншалла, барырым.

Ишимбай, 1952, апрель.

(Девамы бар).

Мемет
СЕВДИЯР

ЭТЮДЫ ОБ ЭТНОГЕНЕЗЕ КРЫМСКИХ ТАТАР

Историческая наука должна стремиться к истине, ибо как существо делается ни к чему негодным, раз у него отнято зрение, так и вся история обращается в бесполезное разглагольствование, раз она лишена истины.

Полибий I, 14

Подумать только, сколько исторического хлама несем мы в своем сознании, даже не подозревая об этом. Мы мыслим привычными категориями симпатии и антипатии, совсем забыв о том, как и почему они возникли, даже не думая о том, насколько они правдивы.

А.Н.Гумилев

"Открытие хазарии"

Москва, 1966, стр. 136.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Поводом для создания настоящего исследования послужили всевозрастающие масштабы жестокого преследования ставшего жертвой геноцида в годы Второй мировой войны крымскотатарского народа. Этот народ был поголовно депортирован со своей родины и наполовину физически уничтожен в процессе депортации в нечеловеческих условиях, унижение чести и национальной гордости, ликвидация исторических и культурных памятников, лишение права проживания на своей исконной Родине нелегко переживается этим народом.

Это было величайшим преступлением советского государства, но самым тяжким его преступлением явилось вообще отрицание существования этого народа. Указом президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 года в Советском Союзе было изъято из употребления название народа, именуемого крымскотатарским народом, а представители этого народа официально назывались "гражданами татарской национальности, ранее проживавшими в Крыму". Крым, где сформировался этот народ, официально уже не являлся его очагом, его домом, его родиной.

В процессе поголовной депортации крымских татар советские и партийные чиновники во всеуслышание говорили, а журналисты, искажая подлинную историю этого народа, писали, что их отправили туда, откуда они пришли в XIII веке и захватили принадлежащий ранее русскому народу Крым. Впоследствии эту идею поддержали, следуя за падкими на барыш писателями также некоторые получившие. Этим была искажена не только история крымскотатарского, но и самого русского народа, для доказательства древности которого начались сочиняться фантастические легенды.

Здесь сталкиваются истории двух народов: крымскотатарского, которого хотят лишить родины, и русского, которому хотя и прилепить чужую родину. А так как само искажение истории прошло долгий и тернистый путь, мы вынуждены ради восстановления истины анализировать некоторые касающиеся нашей темы моменты в истории. При этом наши доводы будут обосновываться на известия, и заключения, русских же историков, выдвинутых на основании анализа археологических исследований за последние десятилетия.

Для того чтобы была написана полная этническая история крымскотатарского народа еще недостаточно изучено подземелье Крымского полуострова. Археологам предстоит еще большая кропотливая работа в розыске древних слоев материальной культуры. Да рапорты некоторых археологических исследований еще не опубликованы. Но опубликованных материалов вполне достаточно для того, чтобы иметь общее представление об этногенезе крымских татар.

Главы 2, 3, 4, 5 первой части опубликованы в номерах 5-6 (1995) и 1, 2, 3 (1996).

ВСТУПЛЕНИЕ

Историческая наука считается правдивой наукой, отражающей прошлое так, как оно было в действительности. Фундаментом, на котором она строилась с давних пор, являлись древние летописи, хроники древних ученых и сообщения путешественников. Но известия этих источников иногда изобиловали неточностями, искаженным отражением событий, неправильной передачей ряда иноязычных географических и этнических названий, иногда несоответствием разных источников об одном и том же явлении и даже их противоречиями, что вводило путаницу в историческую науку.

Чтобы поставить эту науку на правильные рельсы, очистив ее от искажений, исследователям приходится ломать головы долгие годы. Для восстановления подлинной картины исторических событий историки и исследователи поневоле вынуждены были гадать, предполагать и по-своему уточнять ряд противоречивых дат и названий. В результате появлялись неверные заключения. А это особенно чувствительно отразилось на правильном понимании вопроса об этногенезе отдельных народов.

Поэтому исследовательские работы историков только тогда могут быть научными и отражать правду, когда подтверждаются высказывания авторов летописей и хроник вещественными археологическими памятниками, необъятным хранилищем которых является земля. Это скелеты и кости людей и животных, орудия труда, оружие, предметы украшения, посуда, остатки жилищ и могильников и т.д.

Правдивое историческое исследование, кроме этого, по возможности должно воспользоваться услугами памятников также вспомогательных исторических дисциплин, как например: палеографии, изучающей древние письма; нумизматики, изучающей выпущенные в древности металлические монеты; эпиграфии, расшифровывающей и изучающей надписи, исполненные иероглифами, клинописью, царапинами или буквами на камне, глиняной дощечке или на металле; этнографии, изучающей сохранившиеся до наших дней пережитки прошедших времен как нравы, обычаи, традиции людей, дающие представление об их социальном укладе; лингвистики, изучающей напластывание в языке, на котором разговаривают современные народы; и даже фольклора, изучающего возникшие в самые отдаленные времена песни, легенды, сказки и былины, которые передавались из уст в уста, от поколения к поколению.

Летописи и хроники, вследствие допущенных в них неточностей без подтверждения хотя бы частью из вышеназванных

памятников "не имеют, да и не могут иметь значения исторического источника, хотя потенциально и являются таковыми"(1), ибо именно они дали возможность вести историческую науку в неправильном направлении.

Нации сформировались в результате смешения представителей различных племен в процессе их миграции и переселений в исторические времена. Многие из них оставались под культурным воздействием соседних племен. Некоторые, иногда чуждые по крови племена, в дальнейшем растворившиеся в среде того или иного народа, оставили этим народам свои племенные названия, как италики - итальянцам, франки - французам, англй - англичанам, имеющие в жилах шведскую кровь норманны-русы - славянским русским, имеющие монгольскую кровь татары - тюркоязычным крымским и казанским татарам и наоборот, имеющие тюркскую кровь булгары - славянским болгарам и т.д.

Книги по истории и даже серьезные исследовательские работы ученых составлялись, да и в настоящее время составляются на основании известий подобранных из ранее изданных книг и различных источников.

Источниками же, в большинстве случаев, являются составленные понаслышке рассказы древних историков, путешественников и летописцев. Русские летописи писались в монастырях писарями-монахами, для которых возвышение православия и привязанность к интересам отечества ставились во главе задач. Они много раз переписывались, перерабатывались, переделывались. "В этих условиях в их писаниях присутствовали и пристрастие, и выпячивание некоторых малозначительных фактов на первый план, и искажения фактов и даже подлог"(2).

История этнического сложения самого народа и история названия того же народа являются совершенно различными понятиями. Смешение этих понятий в одно целое создавало также путаницу в понимании истории народов. Эта путаница открывала широкую возможность для направления истории по ложному пути и, повторяясь впоследствии много раз, укоренялась в сознании людей, как бы делая ложную историю правдивой. Это смешение также дает возможность государственным деятелям и слепо подчиняющимся политике безответственным ученым и карьеристам-писателям произвольно удлинить историю одного, укоротить историю другого народа, все лучшее присвоить себе и все худшее свалить на других.

Самолюбие присуще каждому народу. Представителю каждого народа приятно сознание о древности и о раннем приобщении к цивилизации своего народа. Каждый народ гордится самоотверженностью и героизмом своих дальних предков.

Но чувство страсти толкает некоторых историков, пользуясь запутанными понятиями в памятниках истории, выдавать героизм чуждых по крови, исчезнувших народов как героизм своих предков, превращать грабительские походы шаек любителей приключений в героические походы и приписывать ставших жертвами неожиданных нападений этих шаек пунктов местами древнего пребывания и проживания там части своего народа.

Страсть не знает границ. Она зарождает у людей корыстные цели. Для присвоения территории соседних племен бывает достаточным умышленно идентифицировать древние памятники культуры со своими собственными памятниками. Если этих своих памятников нет и никогда не было, то создать задним числом даже фальшивки и выдать их за будто бы существовавшие когда-то и обнаруженные теперь настоящие памятники.

Долженствующая быть правдивой наукой, история, таким образом превращается в политику. Поэтому, думается, следует хоть поверхностно, заняться выяснением корней, искажений, углубившихся в дебри истории, что является целью этого труда.

Часть I

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ИСТОРИИ

Глава I

ПОИСКИ ПРЕДКОВ

В годы Второй мировой войны, в то время, когда поголовно были депортированы целые народы Кавказа и Крыма со своих насиженных мест в другие регионы бывшего Советского Союза и брошены на погибель, встал вопрос морального и исторического оправдания действия властей. Надо было научно доказать, что освобожденные от депортированных народностей области когда-то в древней истории будто бы принадлежали славянским племенам, наследником которых по праву должен был стать русский народ. Ученые и писатели Советского Союза были мобилизованы на выполнение неблагодарной задачи. Они должны были:

1. Скрыть настоящий этногенез крымскотатарского народа, образовавшегося в течение тысячелетий в Крыму и получившего в бытность в подчинении монголо-татарской Золотоордынской империи название татар;
2. Найти, а если их нет, то показать вид, что нашли археоло-

гические памятники древности, доказывающие принадлежность Крыма с незапамятных времен русскому народу;

3. Вдолбить в сознание народов идею о том, что крымские татары отняли Крым у русских в XIII веке, что каждое мероприятие золотоордынских и крымских ханов было диким и крымские татары жили паразитической жизнью диких бандитских орд, а империалистические походы, уничтожавшие слабых соседей, и занимавших их территории русских показать как распространителей высокой цивилизации;

4. Уничтожить остаток высокого культурного наследия крымских татар, опорочить историю и доказать измену этого народа.

Несмотря на то, что деятели науки и культуры предпочитали отражать в своих научных трудах правду, нашлось и немало ползуемых и невежественных людей, которые ради личной выгоды не стеснялись запятнать честь одного из благороднейших народов. Писавшие фантастические сочинения на эти темы получали уйму денег, возвышались в должностях, становились сытыми и благоустроенными.

Первоначально они старались научно обосновать свои антинаучные утверждения, но не находили на это веского доказательства. В 1956 году в самом Крыму была издана солидная книга в 455 страниц - "Путеводитель по Крыму". В составлении этой книги, среди других, приняли участие также тогда еще кандидаты исторических наук Е.В.Веймарн и С.А.Секиринский..

Как специализировавшиеся историки они должны были знать, что в начале III века все Северное Причерноморье было занято союзом племен во главе с германцами - готами. Этим союзом племен была создана культура, впоследствии получившая название Черняховской, которая особенно выделялась своими грунтовыми бескурганскими могильниками. Они должны были знать, что эти могильники в исторической науке упоминаются полями погребения. Могильники этой культуры содержат погребения с двумя разными обрядами - трупосожжением и трупоположением. Это указывает на смешанность населения с разными культурными традициями и разным происхождением, но она возникла с прибытием готов и исчезла вместе с уходом готов в 376 году. Эта культура была создана на основе подчинения готской культуры под влиянием местной культуры, развившейся в тесных связях с римскими провинциями и представлявшей локальный вариант провинциальной римской культуры. К этой культуре, кроме готов, могли принадлежать сарматы, геты и другие близкородственные к готам фракийские племена. Часть степного сармато-аланского и скифского населения также входила в готский союз и обосновалась в северо-западном Причерно-

морье, на Нижнем Днепре, частично в лесостепной полосе на границе со степью и в Крыму.

Вышеназванные кандидаты исторических наук знали, что "к началу средневековья местное население горной и южнобережной части Крыма состояло главным образом из потомков древних обитателей полуострова - тавров, скифов, сарматов" и "среди сарматского населения в те времена ведущая роль принадлежала аланам". Но эти кандидаты исторических наук не удержались от соблазна партийно-правительственных директив и написали: "На побережье от Херсонеса до Керчи, судя по найденным здесь древностям, часть населения, возможно" (подчеркнуто мною. М.С.) была славянской". Они, исковеркав известную историю, продолжают: "Начало проникновения славян к северо-западным берегам Черного моря, по-видимому, относится к более раннему времени - к III-IV вв. На побережье Крыма (Херсонес, мыс Ай-Тодор, Гурзуф, Керчь) обнаружены славянские памятники III-VII веков. В Инкерманской долине, близ Севастополя, открыты могильники с обрядом трупосожжения, напоминающим "поля погребений" древних славян"(1).

Эту догадку и это необоснованное утверждение сводит на нет другой ученый - М.И. Артамонов, который пишет, что "о славянской принадлежности трупосожжений первых веков нашей эры в Крыму не может быть и речи, тем более, что славянская принадлежность сходных погребений Поднепровья, на чем строится заключение, более чем сомнительна, во всяком случае, остается недоказанной"(2).

Некоторые историки еще до кандидатов исторических наук, тоже без всякого основания, пытались приписать черняковскую культуру полностью антам, которых они называют восточными славянами(3). Выдвигая такое мнение, они также не смогли подумать о том, что Черняковская культура была начисто уничтожена опустошительным нашествием гуннов в 371 году и уходом значительной части готов (визиготов) в пределы восточноримской империи в 376 году, а анты продолжали жить на старых местах до самого начала VII века(4), когда Черняковская культура давно перестала существовать.

Проведенные в Крыму раскопки убедительно показывают, что заключения Веймарна и Секиринского не только сомнительны, как указывает М.И. Артамонов, но и ложны. Трупосожжение практиковалось среди таврских племен в Крыму еще за 5-6 веков до нашей эры.

Известно, что могильники, представляющие собой сооружения в виде каменных ящиков, принадлежат таврам(5).

Эти могильники в большом количестве обнаружены по всему южному побережью Крыма, на Керченском полуострове и

в междугорье, т.е. между первой и второй грядами Крымских гор.

Первые раскопки каменного ящика близ деревни Биюк-Мускомья (теперь село Широкое) были осуществлены еще в 1874 году В.П.Кеппенем. За ним последовали раскопки каменных ящиков в Байдарах (теперь село Орлиное), в деревне Уркуста (теперь село Передовое), в дер. Скеля (теперь с. Родниковое) и в том же Биюк-Мускомья. Они были проведены Ю.Д.-Филимоновым, который обнаружил всего 9 каменных ящиков IX-VI веков до нашей эры. Филимонов отмечает, что наиболее распространенной формой погребения является трупосожжение(6).

Обряд трупосожжения известен и до этого, еще во II тысячелетии до н.э. и не там, где могли обитать славяне, а в Приуралье и Казахстане, где сложилась андроновская культура(7). Хотя тот же обряд трупосожжения был известен также и в лесостепном днепровском Правобережье, но это было в доскифском периоде, в так называемом Чернолесском этапе, относящемся к концу IX - началу VII века до н.э.(8), т.е. к периоду заселения этого района киммерийцами.

Ю.В.Кухаренко в своем труде "Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен" утверждает, что памятники культуры полей погребений продвинулись с левобережья Днепра в верховье Северского Донца. А К.Ф.Смирнов в статье "О некоторых итогах исследования могильников мзотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана" идет еще дальше в своих предположениях о том, что "отдельные элементы этой культуры (трупосожжение, керамика и др.) проникают еще далее на юг и юго-восток, например в Крым и даже в Прикубанье(9). Такие утверждения и предположения являются попыткой уверить, что река течет вспять, т.е. проникновение некоторых признаков андроновской культуры в области салтовской культуры Среднего Поволжья и дальше до Приднепровья показать движение в обратную сторону.

И.Луцкевич, протестуя против таких утверждений, пишет: "...ошибочно увлечение некоторых украинских археологов, отождествлявших типичные сарматские памятники степных районов Северского Донца с памятниками культуры полей погребений(10).

Анализируя выдвинутые некоторыми учеными предположения о том, что Белогрудовская и Чернолесская культуры и культура "скифов-пахарей" связаны между собой непрерывной культурно-исторической преемственностью и что эта культурная преемственность, как одно из свидетельств глубочай-

шей древности славян в Среднем Поднепровье, А.И.Треножкин приходит к заключению, что эти утверждения ошибочны.

В начале 20-х годов в южной части Киевской области на Уманщине были обнаружены памятники так называемой Белогрудовской культуры. Они относятся к X веку до н.э. и связаны с выходом на широкую историческую арену киммерийцев. Чернолесский этап этой культуры, датируемый концом IX - первой половиной VII века до н.э. связан с появлением среди киммерийцев скифов. Культура же скифов-пахарей образовалась в конце VII века до н.э., когда та же территория вошла в Скифию(11).

Выражение же "скифы-пахари" впервые было применено А.А.Спицыным, как условное название лесостепной культуры скифского времени, но он не связывал эту культуру с нескифскими племенами Геродота(12). Таким образом ни одна из этих культур не имела со славянами ничего общего. "Те из историков, которые охотно объявляли скифов славянами, не делали полного анализа всех данных, высказывали свое мнение либо основываясь на внешнем облике скифов, на сходстве отдельных обычаев, либо по случайным соображениям (Д.И.Иловайский, И.Е.Забелин, Д.Я.Самохвасов), подчас совсем игнорируя данные сравнительного языкознания"(13).

Продолжая анализировать утверждения некоторых ученых о возможности преемственности между древними культурами и славянством, А.И.Тереножкин пишет: "Рассматривая археологические памятники каждой из этих территорий, мы с большим или несколько меньшим основанием, кажется, действительно можем установить такую культурную преемственность. Однако, пойдя по такому пути, мы вынуждены будем признать, что славяне уже в глубочайшей древности должны были занимать обширное пространство, а это находится в противоречии с выводами сравнительно-исторического языкознания, устанавливающего, что в эпоху языкового единства они могли обитать только на довольно ограниченной территории.

Общеисторические, лингвистические и археологические данные позволяют пока локализовать в некоторой степени памятники ряда культур, каждое новое углубленное исследование, которое будет приближать нас к разрешению вопроса о месте обитания и конкретных путях сложения и развития древнейших славян, а также их ближайших соседей, без освящения культуры и установления этнической принадлежности которых не может успешно вестись исследование и самых древних славян"(14).

Несмотря на это, пользуясь неясностью и запутанными рассуждениями об этногенезе скифов-пахарей, скифов-земледель-

цев, скифов-кочевников, скифов-каллипидов, царских скифов и нескифских племен в Скифии, некоторые ученые пытались доказать существование славян на Приднепровье и в Крыму еще в скифское время. Для этого они передвигали области, описанные Геродотом, народы в другие места. Например, М. И. Артамонов скифов-кочевников располагал в степях северного Крыма, скифов-пахарей - в Подолии, (когда Геродот помещает их между Днестром и Бугом), нескифские племена - в лесостепи, объединяя без каких-либо аргументов гелонов и будинов в одну группу (15).

Ученая И.В.Фабрицыус переместила будинов и гелонов на запад до Тясмина, а в лесостепной полосе поместила греков(16), В.А.Ильинская поместила будинов в Харьковщине и в Воронежской области(17), а меланкленов на Суле.

Некоторые ученые сочиняли лингвистические построения Геродотовых этнонимов. Например, А.Д.Удальцов возвел "авзоны" через "арспестов" Птолемея "к Руси" и этноним "паралатов" Геродота через "палов" Диодора, "споров" Прокопия, "спалеев" Плиния и "спалов" Иордана к "полянам" при помощи сако-согдийского термина "спор" - плуг(19), а П.Н.Третьяков выводил этноним славян от склавин-скалат - самоназвания скифов(20). Удальцов скифов-пахарей и невров считал протославянами, чем ввел в историографии слово протославян(21), а Третьяков считал, что предками славян были невры, меланхлены и ряд других племен, обитавших во времена Геродота в более северных и западных районах(22). Впоследствии Третьяков хотя и продолжал применять термин "протославяне" к племенам, которые по его мнению ранее имели иные языковые корни, а впоследствии ославились, все же отступил от первоначального мнения о возможности видеть в любых скифах прямых предков славян. Он даже отказался от мнения видеть в скифском государстве в Крыму начало славяно-русской государственности(23). Но появились другие, которым в политических целях было выгодно выдавать крымских скифов за предков русских. Для этих ученых, может, относится выражение Б.Н.Гракова и А.И.Мелюковой и "...результаты самых лучших раскопок нередко служили и посейчас служат для самых невероятных выводов"(24).

В этом отношении особенно далеко пошли П.Н.Шульц и П.Н.Надинский, открывшие беспощадную войну истории крымских татар. "Легковесное отношение к данным лингвистики позволило почти отождествить понятие скифов и славян, считая повсеместно в Европе первых за обязательных предков последних. Отсутствие славянского начала в скифских глоссах и именах не стесняло неразборчивых одептов Марра. За этой крик-

ливой неразберихой невольно следовали ученые-неспециалисты в вопросах славянского этногенеза, как, например, П.Н.Шульц и П.Н.Надинский. Они не оставляли этих неудачных утверждений даже после лингвистической дискуссии 1950 года(25). "Теперь невозможно больше, как это нередко делалось раньше (П.Н.Шульц, П.Н.Надинский), производить славян от любых племен, носивших название скифов, в конкретном или в условном смысле(26).

Несмотря на высказывания бесчисленных предположений предки русского народа не находились. Найти их отдельные ученые были не в силах. Одни выдвигали одно мнение, другие выводили их на нет. Поэтому Академии Наук было дано указание сверху собрать всех ученых под одну крышу и вынести по этому поводу определенное решение. Именно поэтому в Москве была проведена длившаяся пять дней научная конференция, основным вопросом повестки которой было выяснение этнической принадлежности племен Северного Причерноморья скифского времени и их участие в сложении славян.

Что потомки не только этих племен, но и балтов, варягов, финнов, угор, сарматов, готов, гуннов, авар, хазар, узов, печенегов и кипчаков, даже армян и евреев участвовали в сложении не только славян, но и тюркских народностей бесспорно. Но надо было определить окончательно кем же были сами славяне.

Полного единства взглядов достичь не удалось, т.е. конкретный предок не найден. Поэтому в вынесенной резолюции сохранилась тень сомнения. Например, в параграфе VI резолюции говорится, что в западной части лесостепной полосы Молдавии, Украины и РСФСР, где со II века до нашей эры установлено развитие раннеславянской культуры, начиная со скифского периода (культура полей погребений) вполне вероятно искать культуру части древнейших славян, которую следует связывать с историей летто-литовской языковой группы, имевшей со славянами давнюю языковую связь, а следовательно, с соседними археологическими культурами запада"(27).

Если бы автором этих строк был какой-нибудь педант, ему бы можно было простить незнание культуры полей погребений и его поиски славян в летто-литовской языковой группе, а ведь эти строки являются авторитетным решением компетентных ученых на серьезной научной конференции.

В резолюции дальше говорится, что "в степной зоне, охватывающей Нижний Буг, Нижний Днепр и Приазовские степи, где сложилась собственно скифская культура и судя по историческим и лингвистическим данным, обитала не принадлежавшая к славянской общности группа кочевых и земледельческих, собственно скифских племен".

П.Н.Третьяков в дискуссиях в предки славян зачислял не- вров, меланхленов и разные другие племена Скифии, которые, по его мнению, "создали новый ранее неизвестный этнический сплав - славянские племена"(28). С.П.Толстов же видел в будинах "северные группы протославянских племен от Верхнего Дона до Эльбы"(29). К этим ученым можно присоединить и А.И.Тереножкина, который высказал мнение, что "...как Верхнее и Среднее Поднепровье, так и Повисленье следует рассматривать для раннего железного века только как области, на которых в числе других народностей обитали и древнейшие славяне (может быть, не отделившиеся еще от балтийцев)"(30).

Все эти высказывания являются предположениями, но названные племена еще не были сформированными славянами. Если верить А.И.Тереножкину, славяне вообще были придатком балтийцев, а названные С.П.Толстовым северной группой протославянских племен будины могли быть племенами алгайской группы народностей, так как в древнетюркских рунических памятниках проходит название "будун" в значении "племя", "народ" и именно тюркский народ. А вот П.Н.Шульц то называет крымских скифов предками славян(31), то включает, тех же скифов в южные группы протославян(32).

Ему ответила Н.Н.Погребова, сказав: "Повторение, часто бессознательное, этногенетических домыслов Марра и его последователей, зачислявших самые различные по своей этнической принадлежности племена в предки славян, привело к необоснованной тенденции некоторых крымских археологов связывать этногенез славян с крымскими скифами и даже с таврами"(33). Даже А.П.Смирнов - ответственный редактор сборника статей о результатах работы коллектива отдела истории и археологии Крымского филиала Академии Наук СССР, где помещены также пристрастные работы некоторых ученых, в предисловии к сборнику особо подчеркнул, что точка зрения о "крымской прародине славян лежит вне науки"(34).

Несмотря на эти указания серьезных и вдумчивых ученых, предвзятые мысли и предположения некоторых историков открыли широкую дорогу педантам включиться в игру с историей и сочинять разные небылицы, можно подумать, что воз истории стал хиреть и сама история упала на проселочную дорогу.

Е.Белов посвятил статью на эту тему. Он пишет: "Все участие скифов в образовании славянской культуры заключалось в том, что они безжалостно эксплуатировали скифов-пахарей, предков славян, в течение более чем 500 лет и насиловали славянских женщин, предоставляя им заботу о потомстве. Скифами их называли греки, притом в насмешку"(35). При этом он не учел, что если бы первоначально скифы-пахари действительно

были славянами, а их женщины в течение десятков поколений за 500 лет растили поколение детей от настоящих скифов, ничего бы славянского у них могло не сохраниться.

П.И.Третьяков же еще до него писал, что "бесспорным является лишь то, что древние славяне возникли и обитали в Европе вплоть до своего расселения в первом тысячелетии н.э. в пределах обширной области, ограниченной на востоке скифо-сарматскими землями в Среднем Поднепровье, на юге дако-фракийским Прикарпатьем"(36). Также лингвист Ф.П.Филин дал некоторое разъяснение неполным историкам, заявив в труде "Образование языка восточных славян", что: "Прародина, по крайней мере в последнее столетие их истории как единой этнической единицы находилась в стороне от морей, гор и степей, в лесной полосе умеренной зоны, богатой озерами и болотами"(37).

Необдуманное и необоснованное высказывание одних ученых и частые повторения их другими историками вывели историю на базарную площадь, где от духовных лиц до маршалов все имеющие страсть люди становятся историками. Базарная литература, выдаваемая за реальную историю, распространяясь среди рядового народа делает свое дело.

Чтобы не быть голословными, приведу несколько примеров. Один знакомый славянин как-то спросил меня: "Можно ли верить тому, что нашими предками были какие-то чудовища, называемые centaврами". Я ответил ему, что это неправда. Он настаивал, говоря: "Я читал это в серьезном журнале "Вера и знание", который пишет, что "они были наши славные предки, славяне".

Мне пришлось достать этот журнал(38) (редакторы-издатели К.Ярошевич и А.Григораш) и убедился, что мой знакомый не лгал. В той же статье еще написано, что у этих centaвров зад и четыре ноги были конскими, а грудь, голова и руки человека и, что они метко выпускали стрелы из своих луков и постоянно появлялись верхами на быстроногих конях (подчеркнуто мною. М.С.), с которыми они, казались, составляли одно неразрывное целое".

Безусловно, это ничто иное как легенда, сочиненная каким-либо шутником, но журнал, вероятно имеющий широкий круг читателей верующих славян, выдает ее как историческое явление и утверждает, что это были славные предки славян. Если мой знакомый начал верить им, значит издатели журнала трудились не даром. Тогда я показал моему знакомому выдержку из книги византийского историка Константина Багрянородного "Об управлении государством", написанной в 952 году, где он пишет: "Руссы стараются жить в мире с печенегами: они поку-

пают у них быков, коней и овец и от этого живут легче и привольнее, так как на Руси ни одно из названных животных не водится"(39).

Действительно, в лесах и болотах, где проживали славяне, сама природа не позволяла содержать ни табун коней, ни стад как крупного, так и мелкого рогатого скота. Поэтому журнал "Вера и знание", оказывается, ни вере и ни знанию не служил, а старался втянуть в сеть дезинформации малограмотных людей.

А вот другой, пишущий об истории русского народа, стараясь одновременно выдать и страну тавров за исконную родину русских и крещение Руси отодвинуть в древность, считая греческие храмы в Крыму за русские, пишет: "Христианство на земле русской было возведено и основано проповедью святого апостола Христова Андрея Первозванного, брата апостола Петра. В Крыму, в Херсонесе, в Неаполисе, затем в Танаисе и др. городах Босфорского государства ап. Андрей проповедует христианство и создает много общин и церквей, крестя "Во имя Отца, Сына и Святого Духа" греков, тавро-"скифов" - русских и сарматов - наших прямых предков"(40). Быть может господин Гич прочел эту сказку в какой-нибудь книге и не знал, что апостол Андрей в Крыму никогда не бывал. Желая не отставать от других, на сцену вышел со специальной книгой и прот. С.Ляшевский(41). Видимо, его разозлило сообщение историка XVIII века Шлетцера о том, что "до прихода варягов славяне жили так, как живут звери и птицы". Он не соглашается и с предположением некоторых ученых о происхождении русского народа от скифов. Не зная, что сам противоречит себе. На первой странице книги правильно пишет, что "скифы этнически не имеют никакого отношения к русскому народу", на 13 и 14 страницах пишет: "Князь Славен с братом Скифом имея многие войны на востоке, ушли на запад, покорили многие земли на Черноморье и Дунае". Потом "Славен ушел на север, создав там племя славян, а Скиф остался у Понта и Меотиса, создав великую империю". При этом он не догадался, что если Слав и Скиф являлись братьями, значит они были сыновьями одного и того же отца.

Еще на других страницах он опять отказывается от Скифа и утверждает: "Отцы наши были кимеры и те потрясали Рим".

Если верить прот. С.Ляшевскому, который тавро-скифов в Крыму называет "поздними скифами", а их в свою очередь русскими. На странице 9 он пишет: "В Крыму остались так называемые "поздние скифы", т. е. бежавшие туда славянские пленники Каменского скифского промышленного района в количестве 10 тысяч, основавшие в Крыму самостоятельное царство с царем Скилуrom во главе". Но ему кажется, что одно русское

государство для Крыма маловато, поэтому на 31 странице, постоянно выдавая за основу какую-то историкам неизвестную, значит никогда не существовавшую летопись, и на этот раз считая предками русского народа каких-то "русколан", пишет: "Много места в летописи уделяется второй великой ветви русколани, пошедшей после готского нашествия в Тавриду и основанной там Сурожскую Русь"? Это значит второе русское государство в Крыму.

Конечно, все эти фантастические "учения" духовного человека не могут считаться наукой, но фантазируют, искажая историю и истину, также и не духовные лица. Даже, как видно специализировавшийся в истории В. Голицын пишет, что "В Херсонесе Таврическом, в Босфоре киммерийском, в Танаисе спокон веку греческое население смешивалось с русским". И чтобы это утверждение выглядело правдоподобным, добавляет: "Об этом говорят, в частности, археологические раскопки последних лет, а также древние русские летописи", и отсылает читателя "к трудам отцов церкви, а из более современных работ хотя бы к книгам прот. С. Ляшевского"(42).

ПРИМЕЧАНИЯ

Вступление

1. В.Прокофьев. Среди свидетелей прошлого. М. 1964, стр. 11.
2. ——— стр. 90.

Часть I. Фальсификация истории. Глава 1. Поиски предков.

2. М.И.Артамонов. История Хазар. Л., 1954, стр. 379.
3. Б.А.Рыбаков. Анты и Киевская Русь. ВДИ. 1939, N 1.
П.Н.Третьяков. Анты и Русь. С.Э., 1947, N 4.
4. Феофилакт Симокатта. История. М., 1957, стр. 180.
5. А.М.Лесков. Горный Крым в I тысячелетии до н.э., 1965, стр. 50.
6. ——— стр. 58
7. К.Ф.Смирнов. Савроматы. М., 1964, стр. 175.
8. А.И.Тереножкин. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Черноморский этап) ВС-СА. М., 1954, стр. 104-107.
9. К.Ф.Смирнов. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии. В.С.-С.А. стр. 218.
10. І.Луцкевич. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховано на території Харківської області. Археологія, т.II К., 1948.
11. А.И.Тереножкин. Указанное сочинение. стр. 95;
- Б.Н.Граков и А.И.Мелюкова. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. Вопросы С-СА, стр. 66.
12. А.А.Спицын. Курганы скифов-пахарей. Известия археологической комиссии. Вып. 65, 1918.
13. Б.Н.Граков и А.И.Мелюкова. Ук. соч. стр. 51.

14. А.И.Тереножкин. Ук. соч. стр. 110.
15. М.И.Артамонов. Этнография Скифии. 1949.
16. И.В.Фабрициус. К вопросу о топографизации племен Скифии. Журнал "Археология", том V, Киев, 1951, стр. 50.
17. В.А.Ильинская. О скифах-пахарях и будинах Геродота. Краткие сообщения И.И.М.К. Вып. XL, 1951, стр. 28.
18. В.А.Ильинская. Памятники скифского времени Посулья. Киев, 1949, стр. 13.
19. А.Д.Удальцов. Начальный период восточно-славянского этногенеза. Вопросы истории, 1943, N 11-12, стр. 67. Его же. Основные вопросы этногенеза славян. Советская этнография, VI-VII, 1947, стр.
20. П.Н.Третьяков. Северные восточнославянские племена М.И., N 6, стр. 9.
21. А.Д.Удальцов. Ук. соч.
22. П.Н.Третьяков. Восточнославянские племена. М-Л. 1948. стр. 22.
23. Вопросы истории. 1950, N 10, стр. 1-18.
24. Б.Н.Граков и А.И.Мелюкова. Ук. соч. стр. 59.
25. —" — стр. 54.
26. —" — стр. 64.
27. В.С.-С.А. стр. 19.
28. П.Н.Третьяков. Восточнославянские племена. М-Л. 1948. стр. 22, 32, 33, 56.
29. С.П.Толстов. "Нарцы" и "волхи" на Дунае. 1948, N 2, стр. 19.
30. А.И.Тереножкин. С-С.А. стр. 110.
31. "Советский Крым", 1946, N 2, стр. 116.
32. Альманах "Крым", 1950, N 6, стр. 152.
33. Н.Н.Погребова. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции АН СССР 1952 г. С-С.А., стр. 7.
34. А.П.Смирнов. История и археология средневекового Крыма. М. 1958, стр. 5.
35. Нью-Йорк, 12.12. 1973.
36. П.И.Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. Л. 1966.
37. Ф.П.Филин. Образование языка восточных славян. М-Л. 1962.
38. "Вера и знание", N 1, Нью-Йорк, 1951, стр. 51.
39. К.Багрянородный. Об управлении государством. М-Л. 1934, гл. 2, стр. 6.
40. Гич. Н.Р.С., 25.7.1976.
41. С.Ляшевский. Доисторическая Русь. 1977.
42. В.Галицын. Крестьянство и язычество. НРС, 10.2.1985.

Глава 7

КАК РОЖДАЕТСЯ ЛОЖЬ

В советской историографии можно найти множество примеров попыток вторжения в чужие истории и чужие территории. Очень часто после опубликования материала каждый ученый начинает комментировать и анализировать его по своему, и очень часто приходит к невероятному выводу. Здесь будет уместно проанализировать один из таких выводов.

В 1929-31 годах директор Феодосийского краеведческого музея Н.С.Барсамов раскопал средневековое поселение близ села Коктебель (теперь Планерское) в Крыму и обнаружил в центре плато Тепсень остатки храма, который он, не имея на это полного основания, сопоставил с Псковским собором XI века. При раскопках было собрано большое количество керамического материала XI-XII веков, изучение которого привело Барсамова к мысли, что он отличается определенными чертами северного культурного влияния. Часть этого материала аналогична материалам Тамани(1).

Произведенные на том же месте в 1949-53 годах дополнительные раскопки показали, что "в Крыму в период раннего средневековья в области храмостроительства, наряду с Херсонесской архитектурной школой, тесно связанной с Византией, имелись и местные, создавшие ряд памятников с ярко выраженными чертами локального своеобразия. Об этом можно судить для горного Крыма по базилике Эски-Кермена, для южного побережья - по базилике Партенита и для юго-восточного Крыма - по базилике Тепсеня"(2).

Несмотря на это, чтобы вбить в головы читателей мысль, что русские владели Крымом задолго до прихода татар, некоторые ученые ухватились за мысли Барсамова о северном культурном влиянии и начали сочинять разные небылицы.

"На Крымском берегу, - пишет один из них, - тоже находились русские поселения, хотя в меньшем количестве, чем на Кубанском. В 1931 году Барсамов в курорте Коктебеле раскопал городище XI-XII веков со славянской керамикой... Не только керамика связывает Коктебель с севером. Клейма на кирпичках совпадают там со Смоленскими клеймами на кирпичках, а церковь, фундамент которой вскрыт, не имеет аналогии в Крыму, зато имеет их во Пскове. Коктебельская крепость являлась крайним южным форпостом древней Руси"(3).

Государственные барыши довели этого "ученого" до такого азарта, что остатки обнаруженного Барсамовым храма он превратил в городище, да еще с крепостью, вероятно, с русским населением и гарнизоном русских войск. А так как этот "форпост древней Руси" находился на южном берегу Крыма, по его предположению, читатель сам поймет, что весь Крым принадлежал русскому государству.

За хорошим гонораром погнался не один он. Одной книгой всех людей не убедишь. За ним погнались и другие.

"Уже в первой половине IX века, а может быть, ранее, существовали русы, осевшие в Крыму", - пишет один(4).

"Нет сомнения, что восточная часть Крыма была в русских

руках в X веке. Было в их руках и все западное побережье Азовского моря", - возглашает другой(5).

"Не исключена возможность, что второй тепсенский храм относится к более раннему времени, чем думает Н.С.Барсамов", - говорит третий, ни на что не обосновываясь(6).

Увидев, что другие собираются у жирного котла, страсть разгорелась и у А.П.Смирнова, который высказал мнение, что материал, найденный в Коктебеле, является славянским(7).

Но среди этого шума и гама пристрастных ученых возвысили свои голоса и осторожные в своих суждениях ученые. Исследовавший найденный материал И.И.Ляпушкин пришел к выводу, что обнаруживаемая на поселении Тепсень керамика - салтово-маяцкого типа и не имеет ничего общего со славянами(8). В.П.Бабенчиков, основываясь на фонды отдела истории и археологии Крымского филиала АН СССР и Ленинградского отделения Института истории материальной культуры АН СССР, отрицал необоснованные утверждения Арциховского. Он писал: "Керамика тепсенского типа широко распространена по всему Крыму... Такую же керамику мы встречаем в овраге Чуюнча, близ скифского городища Брусиловского, в 10-12 километрах от Симферополя, в Эски-Кермене в 1927-37 годах, на территории Симферопольского водохранилища... Особенно много подобной керамики найдена на Керченском полуострове... и в противоположном конце Крымского полуострова - при раскопках Керкинитиды и Калос Лимена. Таким образом, ареал керамики тепсенского типа охватывает весь Крымский полуостров и на востоке выходит за его пределы - на Таманский полуостров и далее на восток и юго-восток"(9). А.Л.Якобсон же писал: "Рассмотренные амфоры носят специфический местный характер: за пределами Северного Причерноморья и примыкающих к нему районов степного юго-востока она не встречается"(10).

Якобсон и Бабенчиков также исправили мнение Ляпушкина о салтово-маяцком характере тепсенской керамики. Якобсон доказал, что амфоры в Салтово шли из Крыма, а не наоборот(11), а Бабенчиков, поддерживая его, писал: "Допускаем, что гончарный центр в Чобан-Кулле возник раньше VIII века; следовательно в Крыму он появился раньше, чем в Салтово"(12).

Читатель видит, что одно неосторожное предположение одного ученого 30-х годов послужило поводом десяткам ученых 40-х и 50-х годов ухватиться за него и сделать из него нужные государственной политике пристрастные выводы, доказывающие, что Крым был "крайним южным форпостом древней Руси".

Наконец, М.И.Артамонов сделал попытку установить ту эт-

ническую группу, которой был создан храм и само поселение Тепсень. В его заключении нет ни славян, ни русов и тем более русских. Он пишет: "Из кого состояло это оседлое земледельческое население, сказать трудно. Принято все поселение в степях Подонья и Приазовья, включая сюда Восточный Крым и Таманский полуостров, приписывать аланам на том основании, что культура этих поселений близко сходна с культурой алан, занимавших центральную часть Северного Кавказа. Однако, в действительности эта культура с неменьшим основанием может связываться и с другими племенами, населявшими степи Северного Причерноморья. Это могли быть и болгары, вместе с которыми эта культура появляется на Нижнем Дунае, могли быть и сами хазары, в этнографическом отношении, по-видимому, мало отличавшиеся от болгар"(13).

Если при исследовании памятников материальной культуры ничего относящегося к русскому народу не обнаружено и если ни в русских летописях, ни в трудах древних писателей о постоянном русском населении ничего не сказано, нам кажется, нелогично голословно утверждать принадлежность того или другого селища русскому народу. Но нашлась и такая ученая - М.К. Старокадомская - которая ничуть не принимая во внимание ход исторических событий, голословно сообщает, что "в первые десятилетия XIII века, когда в Крыму появились татары, в Северном Причерноморье существовали богатые торговые города. Таковы были Сурож на восточном берегу Крыма, Матрега и Россия на берегах Керченского пролива". Касаясь соседнего портового города Феодосии, она продолжает:

"Удивительным является полное молчание указанных авторов относительно того, что происходило в это время на территории будущей Генуэзской Каффы. А между тем, совсем рядом с ней уже в эти годы существовал город Солхат - Старый Крым, ведший большую торговлю и населенный, по арабским свидетельствам (Ибн-Абдеззахыр), аланами, русскими и кипчаками, здесь мы впервые встречаемся с сообщением о постоянном русском населении города, расположенном всего лишь в 20 км от Каффы. Возникает вопрос, можно ли предположить полную пустыньность и ненаселенность в то время такой прекрасной бухты, как Феодосийская, как это утверждают итальянские хронисты. Ведь Феодосийская бухта находилась между двумя оживленными торговыми городами - Сурожем и Солхатом"(14).

Эта ученая ведь, как историк, знала, что до прихода монголо-татар всей территорией от Аральского моря в Средней Азии до Днестра в Восточной Европе, включая Крым, владели кипчаки (по-русски - половцы, по-венгерски - уматы, по-немецки - кольбы). Вся эта территория называлась Дешт-и Кипчак (половец-

кие степи). Крымский полуостров был одной из культурных областей, а город Судак был при кипчаках крупным портом международного значения. В городе кипела торговая жизнь. Основное население составляли явившиеся важными этническими оппонентами в сложении крымскотатарского народа кипчаки, аланы и болгары и вместе с ними армяне, греки, евреи, караимы и черкесы. С торговой целью находились турецкие, арабские, иранские и частично норманно-русские купцы. Города под названием Сурож в Крыму не было, а город Судак только лишь славянские летописцы называли Сурож. Города же Россия вообще не могло быть, во-первых, потому, что в те времена такое название даже в славянских княжествах не существовало. Слово "Россия" впервые встречается в грамоте 1517 года. Как показали исследования А.В.Соловьева, это слово попало в Россию во второй половине XV века из новогреческого языка(15). Во-вторых, при кипчаках и даже впоследствии при Золотой Орде, русские доступа к морю не имели, для купцов же все границы были открыты.

В Солхате купцы из многих стран содержали магазины и амбары для привозимого и увозимого товара. Эти иностранные купцы никак не могли входить в состав основного и оседлого населения Крыма. Если бы в Солхате проживало постоянное русское население, оно бы оставило хоть одно свое кладбище и хоть некоторые предметы быта. Кроме того, об этом писал бы не только один арабский писатель, который к тому же писал не о русских, а о русах, под которыми подразумевал норманнских купцов, а писали бы также и русские летописцы.

А что касается Феодосии, эта ученая просто игнорировала труды авторов, писавших об этом городе. Если бы хотела, она смогла бы найти об этом городе сведения не только в трудах древних писателей, но даже в простых советских путеводителях, где сказано, что "Феодосия - древний город, богатый памятниками прошлого. Еще в VI веке до нашей эры греческие купцы, оттеснив коренных жителей (т.е. тавров - М.С.) захватили лучшую бухту на восточном берегу Тавриды и основали здесь свою колонию, которую называли Феодосией, что значит "Богом данная". Город пережил нашествия многих кочевников, не раз был разрушен и вновь возникал из развалин"(16). "В VI веке до нашей эры Феодосия вошла в состав Боспорского государства. В XII-XV веках на месте Феодосии возник и укрепился город Кафа - главный административный и торговый центр генуэзцев на Черном море, узел торговых путей из Средиземноморья на Русь, в Среднюю Азию, Индию и Китай"(17).

Старокадомская в той же работе из кожи лезет вон, чтобы, хотя и на вероятиях, найти в Крыму русских. "В составе населе-

ния Каффы, - пишет она, - встречаем и лиц, которых мы можем отнести к русским. Правда, название "русский" в смысле определения национальной принадлежности в документах XIII века не встречается. Но отдельные имена и описания внешности, вероятно всего, относятся к русским"(18).

Думается, что эти слова ученой женщины понятны и без комментариев. Они предназначены для усложнения государственной политике. Вот на таких смежных, но одновременно и драматических предположениях строится и такими бессмысленными утверждениями искажается историческая наука.

ПРИМЕЧАНИЯ

Глава 7

КАК РОЖДАЕТСЯ ЛОЖЬ

1. Н.С.Барсамов. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле в 1929-31 годах. Феодосия, 1932, стр. 4.
2. В.П.Бабенчиков. Итоги исследования средневекового поселения на холме Теплень. ИАСК, М., 1958, стр. 110.
3. А.В.Арциховский. Введение в археологию. М., 1947, стр. 188.
4. Н.Н.Насонов. Тмутаракань в истории... стр. 81.
5. В.В.Мавродин. Начало мореходства на Руси. Л., 1949, стр. 32.
6. Ю.С.Асеев. Доклад на сессии Крымского филиала АН СССР в феврале 1951 г. М., 1958, стр. 94.
7. А.П.Смирнов. К вопросу о славянах в Крыму. ВДИ, 1953, N 3, стр. 44.
8. И.И.Ляпушкин. Славяно-русские поселения IX-XII веков на Дону и Тамани. М.И.А., N 6, 1941, стр. 226-230.
9. В.П.Бабенчиков. Итоги исследования... стр. 142.
10. А.Л.Якобсон. Средневековые амфоры северного Причерноморья. С.А. XV, 1951, стр. 334.
11. А.Л.Якобсон. Раннесредневековые гончарные печи в восточном Крыму. КСИИМК, вып. 54, 1954, стр. 164.
12. В.П.Бабенчиков. Итоги исследования... стр. 144.
13. М.И.Артамонов. История хазар. стр. 239.
14. М.К.Старокадомская. Русское торговое население генуэзской Каффы. ИАСК, М., 1958, стр. 148.
15. Р.Плетнев. НРС, 13.6.1976.
16. С.Кузьмицкий. Феодосия. Советское Черноморье. М., 1956, стр. 204.
17. Н.С.Барсамов. Феодосия. Путеводитель по Крыму. С., 1956, стр. 406.
18. М.К.Старокадомская. Русское торговое... стр. 150.

Виктор Ганкевич,
тарих илимлери намзети.

ИТТИФАКЪ ЭЛЬ-МУСЛИМИН ПАРТИЯСЫНЫНЪ БИРИНДЖИ ТЕЭСИС СЪЕЗДИ

Белли ки, Русие империясынынъ бир чокъ ичтимаий-сиясий арекетлери тек XX асырнынъ башларында тешкилятлы структураларгъа чевирдилер. Бутюнрусие тюрк мусульманларынынъ ичтимаий-сиясий тешкиляты Иттифакъ эль муслимин де бу вакъытта шекиллendi. Бу партиянынъ реберлиги алтында сиясий куреш кенишледи. Бунынъ ичюн де аман-аман бир асыр о якътаки вакъиаларны айдынлатмакънынъ бугуьнки кунъде эмиети буюктир. Русиедеки тюрк тилли мусульманларнынъ аятында прогрессив роль ойнагъан къырымтатар ичтимаий эрбапларынынъ ролюни де ачыкъламакъ керек оладжакъ.

Иттифакъ эль муслимин адынен белли олгъан Русие мусульманларынынъ тешкилятына харизм телюкенен бакъты, тюрк арекети мусульманлыкъ арекетинен къошулса, даима чар мемурлери ишанчсызлыкънен бакъалар. Дигер тарафтан иттифакъ эль муслиминни сынфий позициялардан талиль эткен совет тарихчылары оны клерикализмде (динни тесирини къуветлендирювге арекетте) къабаатладылар. Бу къабаат эсасен шу партия тешкилятчыларынынъ ичтимаий келип чыкъышы ве ичтимаий вазиятинен багълы эди. Бундан гъайры бу партия большевиклернинъ эшеддий душманы олгъан конституцион демократларгъа базангъаны советлернинъ пек зытына тие эди. Бу партиянынъ башында къырымлы джемаат эрбаплары булунгъаны ичюн де о биз ичюн меракълыдыр. Бундан гъайры, анджакъ бу арекет Къырым мусульманларынынъ 1905—1907 сенелериндеки инкъиляб девиринде аркет догърулышыны белгиледи. Иттифакъ эль муслимининъ бир чокъ гъаевий догърулышлары къырымтатар мутефеккирлери тарафындан ишлеп чыкъылды. Таврия губерниясында онынъ региональ тешкилятларындан бири шекиллendi.

1905 сенесининъ бааринде Петербургда тюрк халкълары мухтар эльчилерининъ делегациясы топланды. Шу джумледен къырымтатарларнынъ делегациясы да. Бу делегациялар II Николай къабул этмесине иришмекни ве онъа озюнинъ умумий петициясыны теслим этмекни тюшюне эди. Бу документнен чарнынъ дикъкъатыны мемлекет мусульманларыны раатсыз эткен меселелерге догърултамкъ истейлер. Олар бу ишнинъ астындан чыкъып оламадылар, амма бир чокъ министрликлерге, министрлер кабинетининъ реиси граф С. Ю. Виттеге кирдилер¹.

Тюрк-мусульман делегациясы мейдангъа кельген сиясий вазнетте умумий арекет программасыны ишлеп чыкты. Бу джеэттен анъаневий Нижегород ярмалыгъы келише эди.

Къырымтатар делегациясы Петербургдан къайтып кельгенинен мусульманларнынъ ичтимай-сиясий тешкилятыны къурувгъа кириштилер. Оларнынъ арасында энъ активлери И. Гаспралы, М. Давидович ве И. Муфтизаде эдилер.

Къырымда олар поляктарнынъ, финлернинъ, кавказлыларнынъ ве къазан татарларынынъ озьлерине автономия талап эткенлерини айттылар². Къырымтатарлары коктен бир шей энеджегини беклеп отурмайып, арекет этмек кереклер. Бу меселеде мувафакьитнен огге джылышмакъ ичюн “халкъны тербиелемек, яш несильни азырламакъ”, “Рус революционерлеринен бирлешмек” керек. Мында аль этиджи рольни Бутюнрусие мусульманлар бирлиги иджра этмек керек.

Къырымтатар халкъынынъ нисбетен фааль ве корюмли эрбаплары бу тешкилятны тизювге кириштилер. Къырымтатар делегациясы Нижний Новгородкъа озь вакъытында кельди ве керекли документлерни азырлап башлады.

Нижний Новгородда биринджи тешкилий мушаверенинъ кунъ тертиби тасдыкъланды. О дёрт пункттан ибарет олып, шу меселелерни бакъмакъны теклиф эте: 1) тешкилятий меселе ве оладжакъ партиянынъ вазифелери; 2) тюрк мусульманлары арасында маариф ве медениетни юксельтюв ёллары; 3) Русие мусульманларынынъ укъукълары, диний ве икътисадий вазифелери акъкъында укюметке мураджаат этмек ве бу мураджаатны музакере этмек; 4) мусульманларнынъ Девлет думасындаки вежялетлиги ве мусульман динине мунасебет⁴.

Нижегород губернаторына кемалына кельген меселелерни музакере этмек ичюн мусааде истеп мураджаат

этильди. Мемлекетте революцион арекетлернинъ кениш-
левинден сакъынган мемуриет мусульман съездине азыр-
лыкъ акъкъында эшитмек истемеди. Губернатор Унтер-
бергер август 14-те МВД башлыгынен телеграф аркъалы
багъланды ве мусульман съездини отъкерюв ичюн изин
бермегенини бильдирди. МВД губернаторнынъ бу ареке-
тини такъдирледи. Губернатор Бутюнрусие съездининъ
кечирильмесине изин берип оламагъаныны, бунъа укъ-
укъы оламагъаныны бильдирди. Съезд кечирильмеси ичюн
вакът ве ер келишксиз эди. Ярмалыкъ тиджаретининъ
сакъин кетишаты бозула биле, бу исе губернаторгъа келиш-
мей. Съезд ихтирасларны кызыштыра, къалабалыкъ
чыкъара биле. Ярмалыкъкъа тесадуфен кельген татарлар
халкънынъ делегаты эсап этильмейлер. Губернатор онъа
ишанылган улькеде бойле тедбир кечирильмесини исте-
мей.

Губернаторнынъ ред этювинден мусульман делегатла-
ры ярмалыкъ ерлери бойлап дагъылып кеттилер. Деле-
гатларнынъ бир кысымы мусафирханеде топлашаджакъ
ве съездде бакъыладжакъ меселелерни музакере этеджек
олдылар. Олмады. Ачувланган мусафирлер укюмет ады-
на протест язаджакъ олдылар.

1905 сенеси август 15-те саба саат 11-де 120 къадар
делегат “Густав Струве” адлы пароходны киралап, Ока
озенининъ юкъары кысымына сеяткъа чыкъа. Орта ёлны
туткъан мусульман делегатлары озъара анълашып, вакъ-
ытындан ярым саат эвель ёлгъа чыкъалар. Кескин фи-
кирли шегиртлер кеткен пароходны фин катеринен къу-
валап ете ве бир тюрю шамата чыкъармамакъ шартынен
пароходкъа минелер. Делегатлар арасында гъала-гъуля
башланды. Базылары рухсет этильмеген съездде иштирак
этмек истемейлер, пара берип, аман пароходны терк эт-
мек истейлер, дигерлери исе, губернаторнынъ изин бер-
мегенини анълап, пароходкъа кеч къалдылар. Пароход
палубасында мушавере башлана, бу мушавере тарихкъа
“мустабар меджлис” адынен кирди, яни “сув устюнде медж-
лис” ве Иттифакъ эль муслимин (Русие мусульманлары
иттифакъы) партиясынынъ теэсис съезди эсап этильди.
Топлашув реиси оларакъ корюмли джемаат эрбабы, о вакъ-
ытта бирден-бир тюрк тилинде нешир этильген газетанынъ
муаррири Исмаил Гаспралы сайланды. О меджлиснинъ
ипини сынъырламады, акъылларгъа ве юреклерге сербе-
стлик берди. Сонъундан полиция тарафындан къайд этиль-
ген документте нисбетен мусульман лидерлери арасында
Али Топчибашев, Решит Ибраимов ве Абумугут Ахтямов

да къайд этиле. Бунынъ киби мусульман арекетининъ фааль иштиракчилери Юсуф Акчурун, Муса Бигиев, Гаяз Исхакъов ве Фуат Токътаров иштирак этелер.

Мушавере алты саат къадар девам этти. Руханийлер, укъукъшынаслар ве съезднинъ дигер иштиракчилери тюркий халкъларнынъ миллий-диний ве медений маариф огърундаки арекетлери боюнджа екаяне программа ишлеп чыкъмагъа арекет эттилер. Русие тюрк тилли мусульманларыннынъ махсус сиясий партиясыны тешкиль этюв акъкында къарар къабул эттилер.

Гурьдели музакерелерден сонъ партиянынъ теэсис съезди деген къарар къабул олунды. Гаспралынынъ озъ “Терджиман” газетасында баскъан вариантында документ дёрт пункттан ибарет. Анда айтылгъанына коре, Русие конституцион демократларына базанмакъ керек.

Экинджиден, тюрк халкъларынынъ медений севиеси ни инкишаф эттирювни къайгъырмакъ керек. Бойле тедбирлер девлет къанунларына ве шериаткъа къаршы кетмемек керек. Джумледен, мусульман диний идарелерини ислят этмек, мектеп ишини яхшылаштырмакъ, янъы мектеплер ачмакъ, миллий китапханелер ве окъув заллары тешкиль этмек, китап ве газеталар нецир этмек козьде тутула.

Учюнджиден, тюрк тилли татарлар арасында, биринджи невбетте матбуат вастасынен чар манифестининъ эмиети акъкъында анълатув ишлери алып бармакъ истейлер. Девлет думасыны чагъырув ве онынъ эмиети акъкъында. Мусульманлардан сайланаджакъ намзетлер акъкъында ве иляхри.

Дёртюнджиден, мусульманларнынъ джемиет топракъларыны ве вакъуф эшьяларыны сакълав саасында къавий низам керек. Бу низамнаме “халкънынъ маддий вазиятини яхшылаштырув акъкъында”ки къарарнен бир эда этильмек керек.

Бу меселелернинъ эдасында зиялы ве бильгили мусульманлар “илери рус адамларына къолтутаракъ”, халкъ тарафындан сайлангъан мусульманларнынъ иштиракинен къабул олунгъан къарарларнынъ эда олунувы незарет этильмек керек. Бу макъсадларгъа ирмек ичюн мусульманларнынъ акъ-укъукъларыны русларнен тенъ япмакъ керек. Сиясий, зенгинлик ве дин меселелеринде мусульманларны акъсымлав нормалары битирильмек керек.

Мусульманлар озъ итияджларыны къандырмакъ ичюн мемлекетте денъишип тургъан сиясий вазиятке уймакъ кереклер. Бундан гъайры мусульманларны укъукъий ве

сиясий вазиятте азырламакъ ичюн мусульманлар яшагъан губернияларда матбуат вастасынен пропаганда ишини алып бармакъ ве бир сыра окъув муэссиселери ачмакъ козьде тутула. Буларнынъ эписи адий тюрк мусульманларына земаневий ичтимай-сиясий вазият акъкъында умумий тюшюнджелер бермек керек. Ве, ниает, делегатлар мусульманларнынъ региональ топлашувларыны кечирмеге ве съезднинъ къарарларыны анълатмакъ кереклер. Региональ топлашувлар партия съездлери киби даимий кечирильмелилер. Бу теклифлернинъ эписи Исмаил Гаспралынынъ концепциясы боюнджа теклиф олунгъан эди. Бундан гъайры, бу резолюция М. Бигиев, Г. Ибрагимов ве дигерлери тарафындан да нешир этильди. Базы алларда бу текстлер бири-биринден фаркъ этелер. Базы тедкъикъатчылар, мисаль ичюн И. Д. Кузнецов, бунынъ себебини тюрк тилинден япылгъан чешит терджимелерде корелер.

Шу факт къуванчлы олды ки, чешит догърулыш ве мезхебдеки мусульманлар бирлешти, оларны айырып тургъан анъанелерден къуртулдылар. Сонъундан, полиция “Густав Струве” адлы пароходнынъ командир ярдымджысыны сорап эткенде мусульманлар озьлерини сакин тутты, бу сеяат киби бир тедбир олып, тынчлыкънен кечти. Съезднинъ кетишаты девиринде иштиракчилернинъ группа ресими чыкъарыла. Пароход Нижегород скелесине гедже саат он бирлер къарарында келе. Пароход къарагъа якъынлашкъаны сайын бир чокъ адамлар къоркъуп башладылар. Оларны ялыда полиция беклейджегинден сакъындылар.

Съезд протоколларыны ве дигер документлерини сакъламакъ меселеси келип чыкъты. Атта И. Гаспралы биле оларны пароходдан алып чыкъувны ред этти. Бу кягъытлар къол-къолдан кече, амма кимсе алмакъ истемей. Мусульманларнынъ къанунны кутъкенлерине эмин олгъан Нижегород полициясы бир тюрлю чаре корьмеді.

Пароход ичюн акъ телевден “миллетнинъ къартбабасы” оларакъ танылгъан И. Гаспралы, белли джемаат эрбабы оларакъ А. Ахтямов, парасыз олгъан йигирмиге якъын шегиртлер азат этильдилер. Бир куньден сонъ кавказлылар дигер региондаки диндашлары шерефине зияфет бердилер. Экинджи куню ичерики ве шаркъий губернияларнынъ мусульманлары джевап зияфети яптылар. Зияфетлерде кескин сиясий меселелер ве миллий-медений инкишаф проблемалары эп музакере этильди.

Юкъарыда къайд этильген съезд тедбирлери мунасебетинен делегатлар император II Николайгъа мураджаат

этмек истедилер. Бу мураджаатны толусынен кетирмек эйидир. Анъаневий шаркъый боллукънен язылгъан бу мураджаат шойледир:

“Бизим буюк падишамыз ве девлет башымыз”.

Бельгисиз такъдирлернен, биз, рус мусульманлары, шимди сенинъ девлетинъ залисининъ алтындан бир кысымыны тешкиль этмектемиз.

Акъылымыз ве фикиримизнен екаяне девлетке бойсунаракъ, биз шу екаяне девлетни куте, екаяне девлет анъламына базана, онынъ къоранта деп адландырылгъан эсас кысымындан тѳреймиз. Сенинъ девлетинъде намуснен яшамакъ истегенлер сенинъ 12 декабрьдеки ве 6 августтаки ферманларында сенинъ рухунъ буюкклигини ве сенинъ севги иле толу юрегинъ ачыкъ экенини коръдилер.

Сенинъ биринджи даветинъе джевап оларакъ, саф юрекнен санъа асабалыкъ къалгъан аят тарзындаки янълышлыкъны косътерип, бизим рухий ве икътисадий къазанчларымызгъа мани олгъан, эсас къанунларнынъ маинети ве къуветини екъ эткен алда бизим гражданлыкъ дуйгъуларымызны ве рухий ишанчларымызны тахкъырлей.

Мына бойле шараитте биз, бирликте, сенинъ бутюн фукъарелеринънен берабер сенинъ ферасетли ве эйи истекли косътеришлеринъ эсасында узун ёллар кечтик.

Биз эсас тамыр халкътан айырылмакъ истемеймиз, бутюн ёлларда рус гражданларынен бир олмакъ истеймиз. Мына бизим эсас фикиримиз ве бизде башкъа фикир екътыр. Башкъа тюрюлю фикир ола билеми? Биз ичюн кыйметли олгъан ватан Русиенинъ кучю бирликтедир; халкъ тек бирлигинен къудретлидир, ички ве тышкъы прогресс девлетнинъ бирлигинен эльде этиле.

Бир шей бизни раатсызлай: бизим Девлет Думасына ёлумыз айдын дегиль.

Озь укюминънен озь девлетинънинъ 25 миллион мусульманы адындан сербест сайлангъан векиллер иле бизге бу ёлны ач. Оларнынъ сайысы насыл олса да Дума хадимлери олсунлар. Бизим эр биримиз санъа тешеккюр этемиз. Сенинъ ёлунъны Алла озю къорчалар.

Нижний-Новгород. Август 22, 1905 с.

“Чар ве ватаннынъ садыкъ фукъарелери”.

Бу меракълы документ о вакъытта миллий либераль зиялылар арасында, руханийлер, санайыджылар ве тудждарлар арасында укюм сюрген гъаелернинъ айдын ифадесидир. Мектюпнинъ ичинде джесаретли сатырлар да бар.

Оларда девлет кѣурулышы боюнджа императоргъа тевсилер бериле ве мемлекетни идаре этювде миллий векаялетлилик меселеси котериле. Шай исе де документ эйилик истеги рухынен ашлангъан, элементар медениет ве акъикъый садакъат буны талап этелер. Мусульманлар исе озьлерининъ садыкълыкъларыны косътермеге биле эдилер.

Иттифакъ эль муслиминнинъ биринджи теэсис съездининъ кѣарарларыны эда этерек, делегатлар озь ерлерине дагъылып кетти ве олып кечкен съезднинъ кѣарарларынен озь топракъдашларыны таныш этмек ве шимдики ичтимаий-сиясий вазияетте екаяне кѣарар ишлеп чыкъмакъ макъсадынен региональ топлашувлар кечирип башладылар.

Иттифакъ эль муслимин партиясынынъ биринджи съезди Русие империясы мусульманларынынъ ичтимаий аятында буюк тарихий эмиетке малик олды, халкъларнынъ сиясий тешкилятчылыгъы артмасына буюк тесир этти. Сѣзсиз, йигирминджи асырнынъ башында кѣырымтатар миллий арекетининъ инкишафына сезилирли тесир этти. Бу тюрк мусульманларынынъ сиясий тешкиятлары шекилленип башлагъан илькингидевир эди. Илькингидевирге хас эксикликлер ве мувафакъияетлер де бар эди. Эльбет, бойле тешкияттан насылдыр радикаль кѣарарлар беклемек кучъ эди. Шай исе де бу арекетининъ догъув факты миллий зиялыларнынъ ичтимаий-сиясий ве медений аятында муим вакъиа олды.

Бу вакъианынъ муим нетиджеси: прогрессив фикирли тюрк мусульман девлет ве медениет эрбапларынынъ бирлешюви олды; меркезий укюметке нисбетен талаплар умумий алда ишленип чыкъылды; Русиенинъ либераль тешкиятларына базанув; миллий менфаатлар ичюн сиясий куреш теджрибеси эльде этильди.

Ихтар:

1) Ганкевич В. Ю. Депутация крымских татар в С.-Петербурге в 1905 г. Книга "Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы". Материалы научно-практической конференции. Симферополь, 24—25 мая 1996 г. Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1996. — С. 24—27. 1919.

2) Кричинский А. Очерки русской политики на окраине. — Баку, 1919. С. — 164.

3) Там же.

4) Совецание мусульманской прогрессивной партии. "Терджиман". — 1905. № 56.

5) Национальные движения в период первой революции в России. (Сборник документов из архива быв. департамента полиции). Подг. И. Д. Кузнецов. — Чебоксары: Чувашское гос. изд-во. 1935. — С. 218.

6) Там же.

7) Ибрагимов Г. Татары в революции 1905 года. Казань: Гос. изд-во. ТССР. 1926. С. 146.

8) Там же. С. 149.

9) Там же.

10) Мусульманский митинг. "Терджиман", 1905, 31 октябрь, № 88.

11) Мусульманский съезд. "Терджиман", 1905, 28 августа, № 67.

12) Национальные движения. С. 221.

13) Мусульманский съезд. "Терджиман", 1905, 28 августа, № 67.

14) Национальные движения. С. 219.

Амди Герайбай

ТАЛАКЪ

Къомшумызда, Къуртмуратнынъ вар эди бир къарысы,
Авзындаки тишлерининъ тюшкен эди ярысы,
Талакъ айтты бир кунъ Мурат, апакъайын ташлады,
Меэр ичюн апакъайы къавгъа этип башлады.

Чыбырдагъан дёрт баламан, кимсесиз тул къалгъанда,
Заваллы Къурт джавчы салып, бу бикени алгъанда,
Сюфтеликке лек суйгенде гъарип Мурат къарысын,
Эвиндеки зшыясынынъ багъышлагъан ярысын.

Шалын алып кетти апай, моллакъайны чакъырды,
Молла кельди бир тюкюрди, бир ынъранды, къакъырды,
— Эй, Къурт, талакъ айттынъмы? — деп сорагъанда Мураттан,
Къалтыр-шалтыр джевап бере, Мурат кече сыраттан.

Инкяр эте, зшыяны кетер деп къоркъа да къалтырай,
Моллакъайнынъ къончалаздай ач козьлери джалтырай,
Ачувланып бу къавгъадан бизге бир шей тувмады,
Туйды манъкъа, чалт эследи апакъайын къувмады.

Айлана да апакъайдан "Айттымы, бо?" — деп сорай,
— Айтты, моллакъам, эм зшитти Къуртборай.
— Ай, шырфынды, ялан айтма, къайда мында Къуртборай?
— О тап саба кетти тавгъа, комюр ичюн тал торай.

Молла акъай: — Токътанъыз! — деп экевин де сустыра,
Айта башлай, Къуртмуратны бир кошеге пустыра.
Тазелемек керек энди, сакъатлангъан никяхынъыз,
Айтсам, мырза койден къувар, шай никяхсыз болсанъыз.

Беш фунт къаве, беш фунт шекер, бир черик эт берерсинъ,
Бабайларгъа дува ичюн беш де кумюш телерсинъ.
Никяхынъызны тазелермен, татлы мабет яшарсыз,
Ондан башкъа къувулырсыз, халкътан тазир ашарсыз.

Разы бола бизнинъ Мурат апакъайман барыша,
Татлы-татлы мушавреге моллакъай да къарыша.
Мына шимди олар энди къавгъа этмий яшайлар,
Эр кунъ салма, татар борек, сарыкъ бурма ашайлар.

1921, октябрь 24

АЙРЫЛЫКЪ

Айшеге

Айгиди севда пек яман, ах, бу джашлыкъ,
Болмагъайды арада къан къардашлыкъ,
Бельки де шай къайгъылы болмаз эдим,
Бельки де шай гонъюльден солмаз эдим.

Къасеветлер къабаргъан джурек ойнай,
Джашлыгъына даянмай къан да къайнай,
Нурсызлана козьлерим шавле къалмай,
Шай да болса, коп коре ич те талмай.

Ёкъ къатымда сырымны анълагъан ёкъ,
Язгъан дертли джырымны дынълагъан ёкъ,
Ёкъ да, ёкъ да дюньяда кунеш, ай ёкъ,
"Чюнки о ёкъ" эр ший де ольген, шай ёкъ.

Гъарип гонъюль узакъны козьлеп тура,
Оксюз джурек токътамай, турмай ура,
Ах, бу яман "айрылыкъ" болмагъайды,
Бу асретлик къальбиме толмагъайды.

Сонъу чыкъмай бу сёзни айтаберсенъ,
Айырылгъан дюньяда тек мен десенъ,
Абдырайман, шашаман, баш айлана,
Бирден къатып къаламан, козь байлана.

Айрылмадым, айрыпмам, Айше, сенден,
Шу сонъ сёзюм бир селям сагъа менден,
Ничюн, Айше, къальбимни бузлаттынъ сен?
Меним къатты гонълюмни сызлаттынъ сен.

Ах, сен Айшем, сен Айшем, якътынъ, Айшем,
Севда гулюн гонълюме такътынъ, Айшем,
Меним сенсиз бир кунюм — бир узун йыл,
Дюнья, ахрет, сен меним козь яшым силь.

27 майыс, 1922.

ОМЮР КЕЧЕ

Бугунь болай, ярын шай этеджекмен,
Куньдешимнинь артындан джетеджекмен,
Шай эте де куньлерни оздыраман,
Нафле джорта омюрни тоздыраман.

Кимерде шай вакъытлар болып кече,
Ич козь юммай, юкъусыз дёрт-бешкедже,
Ойланаман, ойлана чыкъмай сонъу,
Асыл ишим джёнемий, кельмий онъу.

Белли тугуль алдымда кеткен джолум,
Ёкъ къатымда ярдымджым, бир он къолум,
Гонъюль кулип къувангъан куним болмай,
Кеткен сайтын эксигим арта, толмай.

Омюр кече шай этип, вакъыт оза,
Болай дерен тюшюндим, дертим къоза,
Бир "такъатсыз" бола да джуремен сонъ,
Омюрни шай къайгъысыз суремен сонъ.

Ай, сатайым анасын, олип кетсем,
Эшни-достны озюме асрет этсем,
Бошлукъларда кене де къарышырмыз,
Агъа-къардаш бир болыр барышырмыз.

Октябрь 27, 1921.

ШАРКЪАЛЛАРГЪА

Тюрклернинь музаффарieti мунасебетиле

Джуреклер ойнай, къальблер джайнай,
Тюрк акъкъын истий, ал къаны къайнай.
Хаялджы юнан масхара болды,
Озь эйилигимен юзю къара болды.

— Акъкъымы бермем, аларман — дий тюрк,
— Намусым кефиль саларман — дий тюрк,
Бир орьнек болсын шарккъа бу къавгъа,
Бир огют болсын ольгенге, савгъа.

Тюркнинъ къавгъасы эмельсиз тугуль,
Кемалнынъ сёзю темельсиз тугуль,
Бутюн шаркъ ичюн къылычын къайрай,
Онынъ ичюн бугуны тиллерге джайрай.

Джашлыгъы "тюркнинъ тюрк изин" тапты,
Хинд де эснеди, пармагъын къапты,
Мысыр да бильди, макъсадын айтты,
Аджем де шашты, сёзюнден къайтты.

Бельки, бу къавгъа шай узар кетер,
Бельким, коп ерни тер-темиз этер,
Узасын, кетсин селлердай акъсын,
Акъсакъл шаркълы завкъына бакъсын.

Ингилиз келе, франсыз къайта,
Дипломат хайын яланлар айта,
Инанма, эй, тюрк, арыгъынъ ёрма,
Оларгъа къаршы сен темиз турма.

Шаркълынынъ, тюркнинъ тек джаны бардыр,
Эр шейден юксек бир шаны бардыр,
Таптатмаз шанынъ, джигиттай олер,
Намускъа борджун къаныман телер.

Айдынъыз, айды, джигитлер, айды!
Къутургъан джавнынъ аягъы тайды.
Барсын шу шаркъта къавгълар болсын,
Эски джылгълар кене къан толсын.

4 октябрь, 1922, Акъмесджит.

ДЖИГИТНИНЪДЖЫРЫ

Осман Деренайырлыгъа

Анамдан тувгъанда сезекли тувдым,
Кимсесиз болсам да, къарт союм къувдым,
Гонълюмде акъикъат ойнады турды,
Акъсызлыкъ корьгенде джурегим урды.

Къарсамба, белялар джолумны сарса,
Эскирген къайгъылар къальбимни джарса,

Тюшюмде корьсем де кѡан, олюм, кѡавгѡа,
Тишлерим сыкѡтым да, кѡайрадым джавгѡа.

Астымда тургѡанда ал аякѡ джоргѡа,
Тѡзалмай тѡзмедим хорлыкѡкѡа, зоргѡа,
Тавларны долаштым, кѡамчымны создым,
Аджеми азавман джюйрюклер оздым.

Халкѡымнынѡ кѡальбинде эскирип кѡалгѡан,
Кинлерни сѡндюрп кѡайгѡылар салгѡан,
Талийни кѡамчылар, тартарман джолгѡа,
Джигитлер фырсаты кечкенде кѡолгѡа.

Умютсиз джашлыкѡны таптар да урар,
Эр вакѡыт устюнде баш болып турар,
Сѡзюмни динѡлетир, айтарман, айтар,
Кѡаршыма арсланлар чыкѡса да, кѡайтар.

Татернынѡ талийин озюм язарман,
Акѡсызгѡа мезарны озюм кѡазарман,
Яшасын дюнѡяда йыкѡылмакѡ, йыкѡмакѡ,
Борджудыр джигитнинѡ акѡсызны сыкѡмакѡ.

Фельсефе дюнѡясын урмакѡ истеймен,
Джигитлик дюнѡясы кѡурмакѡ истеймен,
Гизлиден гизлиге сѡз де айтмам,
Акѡыкѡат болдымы, таш болса кѡайтмам.

Дерѡядай бир токѡтар, сонѡ бирден ташар,
Ольсем де яшарман, кѡалсам да яшар,
Акѡ ичюн ольдирер, асарман, кесер,
"Истикѡбаль джюйрюгим" джеллердай эсер.

21 июнь 1922.

УЛУ ОЗЕНЛИ АСИЕ ТОТАЙГѡА

Атлыны аттан аладжакѡ — кѡартлар сѡзю,
Шондай эткен бир кѡызнынѡ тамам озю,
Сенсинѡ джаным кѡуртбике, ай, коп яша,
Мамут Алим дарыла, сагѡа шаша.

Сен де мендай, чалт кѡыза, дувулдайсынѡ,
Эв авдаргѡан борандай, зувулдайсынѡ,

Айше кельсин акъкъынъдан курешкенде,
Кроватькъа йыкътырып тирешкенде.

Курешинъыз, ойнанъыз, бинъ яшанъыз.
Бир алманы болюнъыз, шай ашанъыз,
Аранъызда якъынлыкъ ич ольмесин,
Заман сизни айырып, дёрт больмесин.

Хатидже де эр вакъыт къатынъызда,
Учюнъыз де къойнашып ятынъыз да,
Танъ аткъандже айтышып, сырдашынъыз,
Менмен сизнинъ дёртюнджи къардашынъыз.

Шимди сизнинъ атешли сёзлеринъыз,
Такъдир этмий оларны озылеринъыз,
Бир кунъ ола акъыкът сайыладжакъ,
Тёгерекке намымыз джайыладжакъ.

Инкъиляпчы, котекчи бир шаркъ къызы,
Татар айдын кокюнинъ танъ йылдызы,
Болгъаныны корьгенде къуванырман,
“Къыз ичинде бир джигит” — деп танырман.

Тюфек котер, къылыч такъ, “Ур!” — деп багъыр,
Шаркънынъ кинли къызларын сафкъа чагъыр,
Гонъюллерге ишлеринъ темель салсын,
Жан Даркъдайын тарихта адынъ къалсын.

24 ноябрь, 1921.

КЪЫЗЫЛ ТАШЛЫ ХАТИДЖЕ ТОТАЙГЪА

Къавгъа эте турамыз, барьшамыз,
Сонъ акълаша, гене де къарьшамыз,
Кунълеримиз шай этип оза кете,
Мушаврелер бизлерни (анда) эте.

Эр кунъ акъшам отуриша, айтышамыз,
Яры гедже болгъанда, къайтышамыз,
Бир терекнинъ чечеги — сырларымыз,
Бир сабакътан джырлагъан джырларымыз,

Бир кунь акъшам вечерден биз къайткъанда,
— Бир эр агъам ёкътыр — деп сен айткъанда,
Сенде гизли бир къайгъы сездим, джаным,
Бирден бирге уюды ойнакъ къаным.

Къан къардашынь бир агъанъ болмаса да,
Къальбинъдеки эксиклик толмаса да,
Ич мугъайма, аркъадаш, тюшюнме сен,
Боны сагъа юректен айтаман мен.

Бинъ яшасын биздеки аркъадашлыкъ,
Фариз тугуль мыплакъ да къан-къардашлыкъ,
Тоюнъда мен кошеге котерермен,
Могедекни туткъанда, "Тартыл!" — дермен,

Шайтып талий бизлерни айыраджакъ,
О кунь бизге къыямет сайыладжакъ,
Бир-биримизге пек авлакъ къаладжакъмыз.
Ёлджулардан бир хабер аладжакъмыз.

О вакъыт биз бу кунню тюшюнгенде,
Кельди, кечти шу куньлер шай дегенде,
Гонъюль сызлап козюмиз торланаджакъ,
Менлигимиз мугъайып хорланаджакъ.

Ноябрь 23, 1921

КАДЕТ КЪАЧА

Кой ичинде арабалар шалтырай,
Бала-чагъа къоркъа, джурек къалтырай,
— Кадет къача — деп акъайлар айталар,
Айгъырларны чёльге сакълап къайталар.

Ор тюбюнде турмай тоглар атыла,
Къуршун сеси салкъын джелъге къатыла.
Генераллар кой ичинде джурелер,
Пешлеринден итлер талай, урелер.

Офицерлер, солдатларны чакъыра,
— "Чалт болынъыз, къачамыз" — деп бакъыра.
Ахырларда атны джетип кетелер,
Къаралдыны зыр-зыбылдыкъ этелер.

Къоюмызны, къозумызны соялар,
Тавукъларнынъ тухумлыгъын джоялар,
Эм динсизлер джер тепинип сёгюне,
Бабам гъарип ялварып, диз чёкюне.

Коксюмизге тюфек тиреп туралар,
Кочюрмеге пулемётны къуралар,
Яхшы айтсанъ да, яман анълай, артыла,
Тамарларда къара къанынъ тартыла.

Къартанамнынъ намазлыгъын алдылар,
Атларына джабув этип салдылар,
Хаинларны Танъры кучю алмады,
Анайымнынъ баш алтыны къалмады.

Ат, огюзни, тайларны да джектилер,
Кой бошатып, джурткъа сабан эктилер,
Ат джем битти, откъа джанды негизлер,
Бондай этип койни тек сель тегизлер.

Шондай куньлер коръди гъарип башымыз,
Унутмасын боны бизнинъ джашымыз,
Тарихте бо бир из болып къалмалы,
Бизнинъ джашлыкъ бондан бир дерс алмалы.

8 октябрь, 1921 с.

Неширге азырлагъан Айше Кокиева.

КЪАХЫР МЕНИМ

Бу чёкмиш эвлер,
Сюргюн миллет,
Оксюз балалар,
Тул къадынлар.
Зинданда чорюгенлер,
Тирилейин комюльгенлер,
Акъкъым дие чекишкенлер,
Меним заваллы миллетим.

Дагъгъа дёнген юзюм багълар,
Бинъ такъмакънен анам агълар,
Ачлыгъындан къырылыр миллет.
Шу джаны яныкъ инсанлар,
Малы-мульки тутып алынган,
Копексиз, мышыкъсыз шу кой.
Бутюн къахырлар меним.

Койлер, шеэрлер русларын,
Дагълар, багълар ве тарлалар.
Шу топракълар, бу биналар,
Раат аят, гузель къадынлар,
Темир эмирлерни бермек.
Татарнынъ башыны эзмек.
Гъаниметлер ве ягъмурлар,
Ялылар, истраатлар,
Кельмешек джаны... русларын...

Анълатмакъ истедиклерим,
Бир къач исимлер меним.
Аят русын, Ава меним.
Севинч русын, козьяш меним.
Байрам русын, къахыр меним.
Урьлюк русын, тюрьме меним.
Алла къахыр этсин шу русын!

СОВЕТЛЕРГЕ

Тель-тель юлкѣтылар анамнынъ сачларыны,
Джесетке толдурдылар кой ямачларыны,
Кѣуршунгѣа тиздилер хаста агѣамны,
Якѣтылар, йыкѣтылар таш-тарагѣымны...

Акѣкѣымызны, малымызны зорнен алдылар,
Барымызны, ѣкѣумызны талады-чалдылар,
Сыкѣылмадан копек киби авладылар,
Мусавийлик, кѣардашлыкѣ деп акѣсымладылар.

Вахшет, джинает, резалет девам ѣте,
Джамилер йыкѣыла, намуслар кирлене.
Нечюн Ислям, укумдар рустан зеэрлене?
Бозгунлыкѣ, кяхпеликлерге седине...

Кѣарты-яшы балалары кѣбаатлана.
Ана юртундан кѣувула, джезалана,
Кельмешеклернинъ денѣише исимлери,
Динлери, тиллери, атта мевсимлери...

Ѣр якѣны кѣазып-кѣавургѣан кѣара туфан,
Зафер огѣрунда кѣойды миллионлар кѣурбан.
Ѣр сарсылды, коклер сусты, Танѣры сеси...
Джумле алем олды тек сейирджи...

Дженнет сайылгѣан советлернинъ зинданы,
Кѣанунсызлыкѣларнынъ мурдар мекияны,
Партия, девлет, кегебенинъ низамы,
Ракетадром олды онынъ дияры.

1970.

ЭВИМИЗГЕ

Узун, сыджакѣ яз кунълери,
Сув толдурып гутумлерни.
Ташый ѣдим эвимизге
Унуталмам о кунълерни.

Аначыгѣым о сувларнен,
Чамашырлар юва ѣди.

Таиш устопнде сопаларнен,
Ура-ура чайкъар эди.

Кучюк, кирли, ярамаз эдим,
Асла раат туралмаз эдим.
Къыыз къардашым Муминенен,
Къавгъасыз ич туралмаз эдим.

СЕЛЬМА АГАТ ЙЫРДЖЫМЫЗГЪА

Мына селям алейкум диерек кельдинъ,
Джан-гонъюльден джошаракъ эглендирдинъ.
Миллет, ватан асрети толу йырларынъ,
Чеккенъимиз элем, кедер, адджыларынъ,
Хатыраларынъны сердинъ огюмизде;
Къавуштыкъ бир геджеге мурадымызгъа,
Ярым асыр бойле бир анъ яшамадыкъ.
Ярым асыр дагъларны, дентъизлерни ашамадыкъ.
Иигирми беш йыл коксюмизге Къырым гули,
Деп къаранфильни тапып такъамадыкъ.
Къайтмасакъ да Оркъапыдан къалып зорле,
Санъа парлакъ йылдыз десек не ола.
Ай янында парыдагъан ай баласы,
Мелек йырларынен нагъышлар бай баласы,
Ал къоян джанай ай ярыкъта ойнагъанда,
Балалыгъымызнынъ тозлу ёлларында,
Гонъюлумизде яшадыкъ узакъ кунълерни,
Чалгъы-чагъанакълы байрам, дюгюнлерни...
Нефес алмадан динълеркен йырларынъны,
Багърымыздаки татлы дуйгъуларымызны.
Бойле ичли, джилъвели, яш йырджы.
Эм кульдирди, эм агълатты эпимизни,
Алгъышларымыз йыртаркен таванларны,
Буюльттинъиз бейлерни, эм баянларны...
Не демектир озъ халкъымнынъ эеджаны.
Бармы экен о эджатнынъ итибары...
Унуттыкъ гъурьбет эльнинъ первасыны,
Къахырларын, асретлигин ферьядыны.
Къыналы пармакъларынъда алтын оймакъ,
Бал бузалы татлы тильге олурмы тоймакъ?
Йырларынънен сильдинъ козъяшларымызны,
Яша, бар ол, неслимизнинъ танъ йылдызы.
Къыяфетинъ, давранышынъ анъанемиз.

Энъ кыйметли, сою намлы кърдашымыз.
Руя киби кельдинъ, ярын къайтасынъ.
Санъа сонъсыз башарылар тилеймиз.
Селям санъа азиз Къырым тюрклеринден,
Миллетинънинъ бахты къара шаиринден.

1987. Нью-Йорк. Америка.

Эскендер
Фазыл

БАЛАЛЫГЪЫМНЕН КОРЮШЮВ

Баллада

КИРИШ

Сакът олайыкъ: Ватанымыз
Атешлерде янмасын.
Яш несиллер адымызны
Нефрет иле анъмасын!
Сюргюнликнинъ садалары
Кери къайтып кельмесин,
Хатырамыз эскирмесин —
Аевленсин, сёнмесин!

Чатырдагънынъ
Багъырында геджеледим.
Ойларымны
Текрарладым — седжде эттим.
Гъурур недир,
Эрлик недир — дагъда бильдим,
Лугъатымдан
Даа бир-къач сёзни сильдим.
Дагъ башындан
Томалакъ бир таш тыгъырды...

Озю киби
Ташларгъа о "такъ" урулды, —
Ерлеринден къоптылар
Ве сыптырылып,
Телюкели,
Афатлы бир кучьке толып,
Арсызланып,
Къылындылар — кутурдылар,
Къаяларгъа,
Тик джапларгъа урулдылар.
Дерелерде
Селлер киби акъып-ташып,
Ахыр-сонъу
Ёл тапалмай, дурулдылар.
Магърур дагълар
Агъыр-агъыр инъледилер,
Олар, дерсинъ,
Джанландылар, тирильдилер,
Асырларнен
Топлангъан кин-нефретини
Башкъалары
Коръсинлер деп, тепрендилер.
Дешетли бир
Къоркъу догъды юрегимде —
Сюргюнликнинъ
Садалары янгъырады.
Санки дерсинъ,
Ярды-йыртты кокрегимни,
Битишмеген
Яраларны пек тырнады.
Мен сескендим —
Эзиетли балалыгъым
Пейда олды козь огюмде.
Урьян-пурьян,
Ач ве чыплакъ, ювулмагъан.
Не уютлер
Бардыр онынъ гонъюлинде...
Де бойнума асылды о, де сарылды...
Эркеленди, севинди ве дарылды.
Хаял сюрдик.
Сонъ кечмишни хатырладыкъ.
Истикъбальчюн
Уджуз дерман арамадыкъ —
Озьарамыз
Биз экимиз тез анылаштыкъ,

Одыр-будыр
Дегендже де сагълыкълаштыкъ:
Гъурур иле
О бетиме джиддий бакъып,
Сабийлердже
Тильчигини балландырып,
Янакъларын
Гуллер киби алландырып;
"— Ничюн мени сен унуттынъ? —
деп сорады."
Буюгенсинъ,
Чаларгъансынъ, лякин динъле:
Хатырынъдан
Хор кунълерни асла сильме.
Ич унутма
Къызыл аскер тепкенини,
Эвимизни
Якъып-йыкъып кеткенини.
Коюмизнинъ
Мал-мульткюни талап-чайпап,
Койлюлерни
Къыйыр-чийыр эткенлерин.
Ич унутма
Анамызнынъ сачларыны
Тартып-тартып
Делилердже юлккъанларын.
Битамызнынъ
Алтын сувлы Къуръаныны
Эв ичинде
Вахшилердже якъкъанларын!
Анам, анам...
Не де джесюр къадын экен —
Янаяткъан
Къуръанны тез ерден алып,
Акълынъдамы
Опип-опип, агълап-агълап,
Багъырына
Басып-басып сѣндюргени?
Я сержантны
Акъайларджа урып-йыкъып,
Эв ичинде
Анда-мында сюйрегени,
Ве нефретнен
— Сен домузсынъ, сен явурсынъ, —
деп, бетине.

Эки кере тукюргени?..
Хатрынъдамы
Бабамызнынъ къолларыны
Эки аскер
Босагъада къайыргъаны?
"Ух, предатель!
Ух, продажный ты татарин,
Застрелить бы!" —
деп, сержантнынъ айкъыргъаны?
Хатрынъдамы
Эпимизни танъ аткъанда
Эвимизден къувгъанлары?
Сонъки сефер
Босагъадан атлагъанда
Бирер къундакъ ургъанлары?

Хатрынъдамы
Татайларны
Аякъ чалып йыкъкъанлары?
Сюнги иле
Илиштирип
Антерлерин йырткъанлары?

Акълынъдамы,
Акълынъдамы,
Акълынъдамы —
Кой джамисин
Джамларыны къыргъанлары?
Хатрынъдамы,
Хатрынъдамы,
Хатрынъдамы —
Намаз къылгъан
Койлюлерни ургъанлары?

Эбет, чокъ шей
Вакъты иле унутылды,
Лякин бир шей
Къан-джаныма синъип къалды:
Аранларда
Айванларнынъ манърагъаны,
"Ташлап кетме!" —
Деген киби ынърагъаны.

Хатрынъдамы
Халкъымызнынъ ят иллерге —

Сюргюнликке айдалгъаны?
Ана топракъ ве эдждатлар
Артымыздан инълеп-агълап,
Матем тутып къалгъанлары?

Унуттынъмы
Ёллар бою агълап-сызлап,
Копеклерге
Сен таланып юргенинъни?
"Мен сагъ къалсам,
Омюримде тек эйилик
Япарым!" — деп,
Озюнъе сёз бергенинъни?

Ер юзюнде
Шимди де чокъ балачыкълар
Бир къапым отъмекке зарлар.
Олар ашкъа тоймайлар,
Чокъ ойнамайлар —
Джанларыны къуртармакъны ойланалар.

Мына энди
Санъа, достум, Бахыт кульди, —
Халкъымызнен
Ана юрткъа къайтып кельдинъ!
Имкянынъ бар
Акъикъатны сёйлемеге, —
Омюринъде эйиликлер эйлемеге.

Балалыгъым
Козълериме сыджакъ бакъып,
Эллерини
Ошлу-ошлу манъа саллап,
Янбашлары устюнде
Дагъдан тайып,
Козълеримнинъ огюнден
Олды гъайып.

Ёкъ! Козълеримнинъ огюнден
Джоюлмайджакъ —
Омрюм бою
Меним иле адымлайджакъ!
Балалыгъын унуткъанлар
Онъгъанлармы?
Кенъ аятта дегерли ер

Алгъанлармы?

Джиан шимди
Тынч дегиль — телюкели,
Къара кучьлер —
Джеллятлар къутуралар.
Арсызлана, къылына —
Къан къусалар:
Азатлыкъкъа ынтылгъан
Мазлумларны,
Азатлыкъта яшагъан
Аз халкъларны
Ифтира ве яланнен
Къоркъузалар!

Лякин бильсин
Джеллятлар, анъласынлар —
Къолларына
Артыкъ сия алмасынлар!
Девримизнинъ
Гузель, эйи арзусы бар,
Ватан ичюн
Курешкен миллетлер бар,
Ватанпервер
Инсанлар ве халкълар бар.
Ог сырада —
Къырымтатар, къырымтатар.

1980 с.
Къырым, Тавбадракъ.

Энвер
Селямет

ЭР ШЕЙИНЪДЕМ, ВАТАН!

Дагъларынънен олъченир
Боюм-эним,
Севингенде
Сендеки енъишлерге.
Онъып-оськен гонълюмде
Ватан, сенинъ
Чёллеринънинъ
Азамат кенишлиги!
Сенинъ аятынъдам мен,
Гуллеринъдем,
Азиз геджелеринъдем,
Кунълеринъдем!
Сакин юзюмни охшаш,
Нефесимни
Алып кезген
Тендюрист эллеринъдем!
Чешит чечеклеринънинъ
Тюсюндем мен,

Изим къалгъан ёлларнынъ
Эсиндем мен!
Аят киби ёрулмай,
Чабик акъкъан
Нарын далгъаларынынъ
Сесиндем мен!
Узеринъде къуббенънинъ
Мавысындам,
Онынъ кенишлигиндем,
Авасындам!
Ерни якъмакъ истеген
Къатиллерге
Дост халкъларнынъ
Котерген садасындам!

Булутларнынъ астында
Чатыр башы,
Андан санъа
Севинип бакъкъан меним!
Дерелернинъ ичинден
Толып-ташып,
Чёллеринъе даима
Акъкъан-меним!
Буюк акърабалыкъ бу!
Гъурурланам!
Батанымда кок кибим,
Ер кибим деп!
Чюнки сенинъ нефесинъ,
Сувынъ,
Къанынъ
Меним арекетимде,
Теркибимде.

1962 с.

ИЛЬКИ АДЫМЛАР

Кие папуларыны,
Баса татийлерине.
Гуллер отурта ана
Басып кечкен ерине.

Алмай эки козюни,
Бакъа акъикъатына.

Сабий келе кезинип,
Пенджеренинъ къатына.

Йымшакъ миндеримизден
Мине ана къолуна.
Бакъа пенджеремизден
Бахт-сеадет ёлуна.

— Достлыкъ, барышыкъ керек,
Керек дегиль беля, кин! —
Деп айталмай тал терек
Озь къальбини... Ве лякин:

Кунеш шавлелерини
Тутайым деп алданса —
Акъ диварда корюне
Гогерджиннинъ талдасы!

1962 с.

БЕШИК ЫРЫ

Вакъыт кельди, юм козюнъни,
Юкъла, джигерим.
Бир ярыгъым — кунеш олса,
Сенсинъ дигери.

Къайда сенинъ юрегинънинъ
Ярысы десенъ,
Сенинъ бешигинъде, балам,
Юкълап осесинъ.

Ёргъунлыгъым кече, санъа
Бакъып арынам.
Сенсинъ юртынъ келеджеги,
Меним ярыным.

Бир ярыгъым кунеш олса,
Сенсинъ дигери.
Вакъыт кельди, юм козюнъни,
Юкъла, джигерим!

1962 с.

ОЛМАСА ТУЗЫ

Балалар
Кунешни кягъыткъа чыздымы —
Нур тола орталыкъ
Шу индже ресимде.
Чечекке фаркъы ёкъ —
Къыштамы, яздамы...
Ачалар
Эр эвнинъ пенджересинде...
Сабийлер ичюн де,
Буюклер ичюн де
Аятнынъ ёкъ нурдан
Марум къысымы...
Озюне джелъп этмез,
Эсернинъ ичинде
Олмаса
Айретте къалдыргъан тылсымы.
Не къадар зийнетли
Олса да, ады,
Шиирнинъ омюри
Боюндан къыскадыр —
Эгер де ичинде
Лезети,
Дады
Олмаса,
Отъмекке къойылгъан туз къадар!

АНГИНЕ ДЖУВУКЪ

Эр акъкъан сув
Кенди
Ялысына яр.
Эр терек астында
Салкъынлыгъы бар.
Дюнъягъа
Къуш олып догъгъаннынъ биле,
Анагъа
Урьмети,
Якъынлыгъы бар.
Топракъ ёкъ,
Ава ёкъ,
Ичмеге сув ёкъ —

Эр эки кѣутупта
Амансыз сувукъ!
Бильмейим,
Халкъына
Огейлик беслеген
Махлюкѣнынъ гонѣюли
Ангине джувукъ?

БАТАН ТАКЪДИМИ

Батан,
Такъдир ичюн
Уруш кеткен ёлларда
Кѣурбанларны кѣабул этти,
Лякин оларда:
Беденлерни хараплагъан,
Джандан айрылгъан
Яраларнынъ агърысыны
Бизге кѣалдырды.
Кѣарылгъачлар киби
Келюв,
Кетюв вакътыны
Бильмей —
Даим бизнен яшай
Батан такъдими —
Сёнмей —
Мукъаддес алевнен
Яна,
Агъыра!
Даа бетер фелякетке
Нефрет догъура!

ЭЛЯЛ СЮТ

Масал

Элял бир адамнынъ ер юзюнде тул апайынен оксюз огълан-чыгъы къалгъан. Апайы да бу адамнынъ озю киби элял огъанындан, озюни ве огълуны ашлыкъ чёллеринден башакъ, дагълардан кийик мейва топлап, халкъкъа намуслы хызмет этип кечиндирген.

Огълу дюльбер, сагълам бир бойдакъ олып еткен сонъ, анасы оны озю тири экенде, эвлендирмеге къарар берген. Янаша койде тыпкъы онынъ киби дигер бир тул апай бар экен. Тек бунынъ огълу дегиль де, дал-фидан къызы осип еткен.

Огъланнынъ анасы ялынъыз элял сюттен элял бала догъгъаныны бильгенинден, тута, къызынынъ анасына озю къудалыкъкъа кете. Қызынынъ анасы къызыны бунынъ огълуна бермеге разы ола. Бир къач кунъден олар озъ-аралары той япып, яшнен къызыны эвлендирелер.

Эртеси куню келинчек къоджасынынъ мал-мулькюни бир кореджек олып, азбаргъа чыкъа. Бир даа бакъса, не корьсин: онынъ озъ азбары киби, къоджасынынъ азбары да тап-такъыр. Айланyp къоджасына къайта:

— Джаным, козюм, къоджам, бир данем! — дей. — Эджатларымдан къартбабама, къартбабамдан бабама, ондан да манъа беш алтын мирас къалгъан. Мына олар! Базаргъа чыкъ да бу алтынларгъа баре бир огюз сатып ал. Огюз чалышыр, озюмиз чалышырмыз, шай этип нефакъамамызны тапармыз.

Йигит омуринде ильк кере базаргъа чыкъа да, келинчек айткъаны киби, бир огюз сатып, эвине къайта.

Қаршыдан эшекке атлангъан бир адам келип чыкъа. Чыкъа да, йигитке айта:

— Огюзинъ яхшы амма, меним эшестим даа яхшы. Кель, дентъишейик!

Йигит бу адамнынъ огюзге ихтияджы тюшкендир даа дей де, огюзини берип, къаршылыгъына эшек ала.

Бираздан йигит эчки джетип баргъан бир адамнынъ пешинден етише. Селям, келямдан сонъ, бу адам йигитке айта:

— Эшегинъ яхшы амма, меним эчким даа яхшы, — дей бу адам. — Кель, денъишейик!

Йигит бу адамгъа да къаршы кетмей. Эшегини берип, эчки ала. Эчкини джетип бараяткъанда, кенардан чалылар арасындан, къолуна къалпакъ туткъан бир адам келип чыкъта.

— Эчкинъ яхшы амма, меним къалпагъым даа яхшы, — дей бу адам. — Кель, денъишейик!

Энди йигит эчки берип, къалпакъ ала.

Койнинъ янашасындан, ташлар арасындан, шапырып-копю-рип бир озен акъа экен. Йигит таштан-ташкъа сычрап, озенни кечейткъан вакъытында, бирден бирге саллана. Йигит озюни тутта амма, къалпагъы тюшип кете. Сув лек чабик, ташып акъкъанындан, къалпакъ шу саат козьден гъайып ола.

Шай этип, базаргъа беш алтыннен чыкъып кеткен яш, андан бом-бош къайта.

Койнинъ тюкянджысы шакъылдап куле.

— Хи-хихи... шимди къавгъа чыкъар. Келинчек йигитни илле бир шыпырып. Эм ойле япмаса, акъылсыз олур, — дей.

Шу ерде отургъан моллакътай, тюкянджыгъа ярдымгъа келе:

— Келинчек гузель шейчик. О серсемни эвинден къувып чы-къарса, даа яхшы этер. Чюнки ектиргенден базиргян олмаз, ек-кен — базиргяндыр!

Тюкянджынен моллакъайдан гъайры бир ёлджу да бу ерге келип токътагъан экен. Ана шу ёлджу отургъан еринден тура да, тюкянджынен моллакъайгъа айта:

— Экинъиз де янълышасынъыз, — дей — Мен киев баланы да билем, келинчекни де. Олар эял сют эмген балалар. Ойле адамлар арасында мал къавгъасы олмаз!

Тюкянджы кене куле.

— Хи-хи-хи... Корерсинъ, олар — тобелеширлер, — дей.

Моллакъай да тюкянджынынъ тарафыны тутта.

— Къавиль этем, къавгъа олжумнен нетиджеленир, — дсп багъыра.

Ёлджу энди къыза:

— Айса, мен де къавиль этем, — дей ёлджу, — эгер бу мал гъайыбы ичюн о эки бала бири-бирине энъ олмагъанда азачыкъ терс бакъсалар биле, мен омрюмнинъ сонъ кунълерине къадар сизинъ экинъизге бир кереден бедава, богъаз токълугъына чалы-шырым.

— Эгер олар шу саат тобелешмеселер, мен сангъа юз алтын беририм, — дей тюкянджы.

— Эгер оларнынъ къавгъасы олжумнен нетиджеленмесе, мен юз алтын даа къошарым! — дей моллакъай.

Ёлджу юректен къызса да, лафыны тынч-тынч айта:

— Мен разым, — дей. — Лякин бильмиш олунгъыз: къавиль-

ден макъсадым пара къазанмакъ дегиль. Меним мерамым башкъа. Мерамым — сиз. Оны шартымдан аңъларсыз, Шартым исе шудыр: къавильни мен ютсам, параны манъа дегиль де, о эки балагъа береджексинъиз. Разысызмы?

— Разым! — багъыра тюкянджы.

— Разым! — айкъыра молакъай.

Бу арада йигит базардан къайтып, эвине кире. Келинчек оны софра толу къысметинен къаршылап ала. Софранынь устюнде отъмек бар, сыджакъ шорба бар, джилек бар. Йигит къарныны ашкъа тойдургъан сонъ, келинчек ондан сорай:

— Сонъ, джаным, козюм, къоджам, бир данем! Базар насыл олды? — дей.

Йигит:

— Джанынь огюз истеди — огюз алдым, — деп джеваплана.

Келинчек севине.

— Вай не арув. Барып огюзимизни корейик де!

Йигит еринде къыбырдамай.

Огюзни мен эшекке денъиштим, — дей.

Келинчек даа зияде севине:

— Эшекке? Вай, не гузель, эшек огюзден даа хайырлы.

Зоргъа къалгъанда, аркъасына атланып кетмек де мулкюн.

Айса, юр, барып эшегимизни корип келейик!

Йигит кене еринден къыбырдамай.

— Эшекини мен эчкиге денъиштим, — дей.

Келинчек даа зияде джошып:

— Эчкиге дейсинъми? Вай, не яхшы! Акълыма эчки кельмегени! Сен чокъ акъыллы экенсинь. Эчки бизге сют берир, къозулар. Не яхшы! Айды, юр, барып эчкимизни корейик! — дей.

Йигит бу кересинде де еринден къыбырдамай.

— Эчкини мен къалпакъкъа денъишмеге меджбур олдым, — дей.

Келинчек севингенинден тап делиреджек дереджеге келе.

— Къалпакъ! Ондан даа яхшы денъиш олурмы? Сен дюльберсинъ, такъатлысынъ, темизсинъ! Къалпакъ санъа ой да, ярашыр! Эр кес сени бегенир: «бакъ, келинчекнинъ акъайы не гузель», дер. Чыкъарса, корейим де къалпакъынъны!

— Къалпакъны озен алып кетти, — дей йигит.

Келинчек абдырай.

— Озен дейсинъми? О насыл олды? — деп сорай.

Йигит бунъа шу джевапны бере:

— Айланып копюрден кечеджек олсам, вакъыт гъайып этеджегим, сени кечикип кореджегим. Бу себептен, озенни ташташтан сычрап кечмеге къарар бердим. Ташнынъ тайылчакъ сринен баскъаным, бирден аягъым тайылып кетти, аз къалды суугъа йыкыладжакъ эдим. Лякин сени тюшюндим де, шу саат къуве-

тим кельди: озюм аман къртулдым, амма кълпакъ тюшип кетти.

— Кълпакъ! Тек бир кълпакъ! — Келинчек пек яман севингенинден, бирден бирге агълап йибере. — Къысметим буюк экен, пек буюк экен! Озен де пек акъыллы, инсаниетли даврангъан: тек бир кълпагынынъ акъытып алып кеткен. Кълпакъ тапылыр! Я барып да озен сенинъ озюнни акъытып алып кеткен олса, мен сени бир даа кълпакъдан тапар эдим! Вай, къысметим, бахтым не кълпакъ буюк экен!

Ёлджу кълпакъ парасыны алып, оны йигитнен келинчекке ёллай.

Тюкянджынен моллакъл исе, джебиден пара кеткен сонъ бирден бирге достлукъларыны унута кълла ве бири-бирининъ богъазына япышалай.

— Сен, серсемге ола, юз алтыным кетти, — деп хырылдай тюкянджы.

— Меним о, сен джинасирге ола, юз алтындан къртулгъан, — деп пышылдай молакъл.

Ёлджу кулип, бир тосат буларгъа бакълп тура да, сонъ дей:

— Уруша берингиз! Кълпакъ — арам сют эмгенлернинъ арджыдыр, уруша берингиз!

УЧЪ КЪЫЗНЫНЪ КЪУРНАЗЛЫГЪЫ

Масал

Фукъаренинъ бири шорбаджысынынъ ерини сюреят-къанда сабаннынъ тюрени бир бардакъкъа урып, оны шарт парлай. Фукъаре бакъса, не коръсин: бардакънынъ ичи алтынынъ толукъ. О, бу алтынларны джебине толдурмакъ ичюн ерге эгиле. Эгиле амма, бу арада шорбаджысы келип кълла ве:

— Меним топрагъымда тапылгъан алтын — менимдир! — деп бутюн алтынларыны тутып ала.

Заваллы факълр башыны тебен алып, тюшюне-тюшюне эвине кълпакъ келе. Онынъ бири-биринден дюльбер учъ кълпакъ бар экен. Бу кълпакълар бабаларынынъ эфкъарыны корип:

— Бабам, сизге не олды? — деп сорайлар.

Фукъаре бугунъ башына келип кечкенлерни кълпакъларына

айтып бере. Къызлар озъ аралары бираз мушаверелешкен сонъра:

— Бабай, сиз чокъ тюшюнментъиз, биз о зенгинден озюмизге къысмет олгъан алтынларнынъ эписини къайтарып алырмыз, — дейлер.

Экинджи куню сабасы къызлар озълерининъ энъ яхшы урбаларыны кийип къушаналар ве олардан бири озюне лагъап ала. Буюк къыз:

— Меним адым — “Меним киби” олсун, — дей.

Ортанджысы:

— Меним адым — “Менден бетер” олсун, — дей.

Кучюги де:

— Меним адым — “Не ерде ойнайыкъ?” олсун, — дей.

Ана бойле этип, бу къызларнынъ учеви де зенгиннинъ эвине кетелер. Зенгиннинъ къапуджысы олардан ким олгъанларыны ве къаерден кельгенлерини сорай.

Буюк къыз:

— Биз Ирандан кельдик, Иран шахынынъ къызларымыз, бу ерлерни кезип, коръмек истеймиз, — дей. Озълерининъ лагъапларыны билъдирелер.

Зенгин бу хаберни эшиткенинен, эви ичинден чапып чыкъа да, мусафир къызларны буюк бир сайгъынен къаршылап ала, Иран шахынынъ къызлары шерефине буюк бир зияфет япа. Зенгин озюне урьмет косътерген бойле мусафирлерге къувафъып, къарарсыз дереджеде ичип саргъушланып къала. Къызлар бабалары тапкъан алтынны явлукъкъа сарып алалар ве чыкъып кетмеге азырланалар. Бу арада кучюк къызнынъ козюне зенгиннинъ устрасы илише.

— Мен бу мусафирсевер адамгъа озюмнинъ хатрамны къалдырмакъ истейим, — деп, устраны ала да, онынъ сакъалынынъ бир тарафыны тыраш эте, экинджи тарафыны тырашсыз къалдыра.

Ортанджысы:

— Мен де артта къалмакъ истемейим, — деп зенгиннинъ мыйгъынынъ бир тарафыны тыраш этип ала.

Буюги:

— Я — меним сизден не эксиклигим бар, — деп зенгиннинъ къашлары ве баш сачларынынъ ярысыны тыраш этип ала.

Къызлар кулюше-кулюше эвлерине къайтып келелер. Зенгин исе, бираздан саргъушлыгъындан айынып, о якъ — бу якъ бакъа, амма къызларны коръмей, азбаргъа чыкъа ве къапуджысындан:

— Меним кибини коръмединъми? — деп сорай.

Къапуджы маймунгъа ошагъан шорбаджысына бакъып, кулькюден къатып къала да:

— Сенинъ кибини, шорбаджы, даа омюримде коръмедим, — дей.

Зенгин соравларыны девам этип:

— Я менден бетерини коръмединъми? — дей.

Къапуджы шорбаджысы шакъа эте беллеп:

— Сенден бетери, шорбаджы, дюньяда тапылмаз, — дей.

Зенгин текмиль шашмалап башлай:

— Я не ерде ойнайыкъны да коръмединъми? — деп айкъыра.

— Эй, шорбаджы, менден сорагъанынъыз не я, истесенъиз сокъакъта ойнанъыз даа!

Зенгин шашып-шашмалагъанындан, сакъалыны сыйпайджакъ ола. Бакъса сакъалынынъ ярысы ёкъ. Мыйыгъыны бураджакъ ола — бакъса — мыйыгъынынъ ярысы ёкъ. Къаръ-къасеветинден къолунен башына япыша — бакъса — баш сачынынъ ярысы ёкъ!

Зенгин яйгъара къопарып:

— Тут, тут! — деп къапуджысына эмир эте.

— Кимни тутайым, шорбаджы?

— Кимни дегенинъ не, тез ол, Меним кибини тут!

Къапуджы бу адам делиргендир, деп шорбаджысыны къапышлап тутта.

— Ёкъ, ёкъ, мени дегиль. Менден бетерини тут!

Къапуджы шорбаджысыны къучагъындан чыкъармайып:

— Туттым, туттым, шорбаджы, сенден бетери бир ерде ёкътыр, — дей.

— Я не ерде ойнайыкъны?

Къапуджы:

— Эй, шорбаджы, бу алынъызнен даа ойнамакъ истейсизми? Юр, эвге киринъиз, — дей де, оны дели санып, эв ичине къапай.

АРСЛАНЫНЪ АЛИДЖЕНАПЛЫГЪЫ

Масал

Эски заманларнынъ биринде комюрджи бир къарт бар экен. Бу къарт дагъдан агъач комюри кетирип сата ве къорантасыны шунынънен кечиндире экен.

Бир кунь комюрджи къарт йип ве чувалларыны сыртына урып, дагъ ичине киреяткъанда, бир арслангъа расткеле. Расткеле де тарс этип токътап къала. "Огге кетсем — арслан парчалар, арткъа къайтсам — аркъадан якъалар" — деп къоркъа ве не япаджагъыны бильмей тургъан еринде къатып къала, "Арслан — йигит айвандыр, къоркъмай барсанъ, урьмет этер, токъунмаз" — деп тюшюне ве арслангъа къаршы юрюш эте. Арслан исе бу вакъыт терек тюбюне келип чалкъа ята, ынърана ве аякъларындан бирини алмаштыра бере. Арсланнынъ индемей тургъанындан юрекленген комюрджи къарт, "бакъайымчы, бу айваннынъ аягъына не олгъан!" — деп ерге эгиле, арсланнынъ панджасыны къолуна ала. Бакъса не коръсин, арсланнынъ аягъына балабан бир яркъачыкъ кирген, шишип, иринлешип къалгъан.

Комюрджи къарт пычагъыны чыкъарып, шишикни яра, яркъачыкъны чыкъара, шишик ичиндеки иринни акъызып йибере.

Аягъынынъ агърысы бираз къалгъан сонъ, арслан козьлерини ача ве комюрджи къарткъа бакъып:

— Сагъ ол, достум, сен мени джеэннем азапларындан къуртардынъ, — дей. Эйиликке кемлик косьтермек олмаз, юр, мен де санъа бир йигитлик япайым, — дей.

Бара-бара бир куль тёпеге барып етелер. Арслан панджасыны ерге урып:

— Мына, достум, бу ерни къаз, сенинъ бахтынъ бу ерде комюлидир, — дей.

Комюрджи къарт ерге бир-эки лескер ургъанынен, балабан бир куп чыкъа. Ачып бакъса, куп рыкъма-рыкъ алтын толук. Комюрджи къарт къуванчындан аз къала акъылыны чылдыраяза.

— Купни ал да, эвинъе кет, — дей арслан. — Сенинъ эйилигини ве меним йигитлигимни унутмамакъ, даима дост олып яшамакъ ичюн сен эр кунь бир чанакъ шорба кетирирсинъ ве оны бирликте отурып ашармыз.

Комюрджи къарт купны алып, эвине кете. Янъы эв яптыра, сыгъыр ала, бала-чагъасыны баштан-аякъ кийиндире. Койде бай адамлардан бири олып къала. Арсланны да унутмай. Эр кунь бир чанакъ шорба алып бара ве арсланнен бирге отурып, муаббет ашайлар.

Куньлерден бир кунь комюрджи къарт:

— Инсанлар ашны чанакътан къашыкънен ашайлар, мен исе бу джанаварнен бир софра башында отурып, къашыкъсыз ашайым. Фий, не къадар джийренч бир шей! Ашагъанда, арсланнынъ силекийлери де чанакъкъа акъып тюше. Ёкъ, мен энди арсланнен бир софрагъа отурмам, — дей.

Комюрджи къарт бу къараргъа кельген сонъ, арслангъа кене бир чанакъ шорба алып бара. Арслан ашай, комюрджи къарт исе бакъып тура.

— Я санъа не олды, сен не ашамайсынь? — деп сорай арслан.

Комюрджи къарт ялан айтып:

— Къарным токъ, мен ашап кельдим, — дей.

Арслан зорлап:

— Догърусыны айт, менимнен не ичюн ашамайсынь? — дей.

Комюрджи къарт айтмагъа меджбур ола:

— Ашагъанда, сенинь агъызыньдан силекийлер чыбыра, онынъ ичюн мен джийрене башладым, — дей.

Бу сёзлерни эшиткенде, джанавар деп анъылгъан арсланнынъ козьлеринде яш пейда ола.

— Факъыр олгъанда джийренмей эдинъ, энди джийрене башладыньмы? — дей.

Комюрджи къарт:

— Эр алда мен инсаным, сен исе джанаварсынь, — дей.

Озюнинъ досту деп сангъан адамдан бойле сёзлерни эшиткен сонъ арсланнынъ юреги даа зияде сызлмагъа башлай.

— Балтанъны ал да, меним башыма ур! — дей арслан.

Арсланнынъ сёзлеринден шашып къалгъан комюрджи къарт:

— Ёкъ, мен озюме эйилик япкъан джанаваргъа бойле хыянетлик япамам, — дей.

— Санъа не айтам, балтаны ал да, меним башыма ур! Сен урмасанъ, балтаны алып да, сенинь башынъны мен парчаларым, — дей арслан.

Комюрджи къарт: “Озь башымны парчалаткъаным не я” — деп тюшуне ве балтаны котерип, арсланнынъ башына яндыра. Къангъа булангъан арслан ынърана берип:

— Энди кет, — дей, — Тамам къыркъ кунъ дегенде къайтып келирсинъ.

Олар савлукълашалар: къарт эвине кете, арслан дагъда къала. Тамам къыркъ кунъ дегенде, комюрджи къарт, къайтып келе. Бакъса — не корьсин, арсланнынъ башындаки яра бир тамам савулгъан, ярадан ыз биле къалмагъан.

— Яранъыз савулгъан амма, мен анълап оламайым, бойле бир яра сизге не керек эди? — дей комюрджи къарт.

Арслан джевап ерине, бир йыр айтып бере:

Савулыр йигит беденинде
Балта, къылыч ярасы,

Ич савулмаз йигит юрегинде
Тильнинъ япкъан ярасы...

Иште, достум, башымдаки яранынъ тамам къыркъ кунъ дегенде савулгъаныны корьдинъ, лякин юрегимде зеэрли сёзлеринънен ачкъан яранъ ич бир вакъыт силянмейджек. Сен биринджи кере манъа расткельгенде, йигитлик япып, аягъымнынъ иринини акъыздынъ, шишикнинъ ичинде бир шей къалмасын деп, оны атта сюрттинъ биле. Бираз зенгинлешкен сонъ, дост танымай башладынъ, менимнен бир чанакътан ашамакътан биле джийрендинъ. Манъа арслан дерлер, йигит дерлер, достларым да йигит олмалы. Айды, кет, козюме корюнме, мен сенден джийренем! Бу тавда бир даа корюльме, джетме-джетинъ де корюльмесин.

ИСА АБДУРАМАН ВАТАНГЪА КЪАЙТА

Догъгъанына 60 йыл толувы мунасебетинен

Йыллар пек тез кечелер. Даа якъында яш шаир, яш языджи деп айтылгъан къалем аркъадашларымыздан бири Иса Абдураман энди 60 яшыны толдурды. Догъру олса керек. Иса аятынынъ эсас къысымыны Самаркъанд область "Зарафшан" газетасы черчивесинде кечирди. Эм областнынъ энъ айтувлы, энъ салмакълы журналистлеринден бири олып танылды. Исанынъ бакъышларынен, фикрлеринен областта даима эсаплашалар, бир де-бир меселени тешкермек, огренмек, хуляса чыкъармакъ керек олгъанда даима Исаны ёллай эдилер. Иса озюнинъ джиддийлигинен, ишкирлигинен, матбуат сёзюнинъ къыйметини догъру анълавынен эр анги аваленинъ астындан шерейфен чыкъа. Онынъ умумен матбуатта, хусусан область джемаатчылыгъы арасында итибары артты. Область газетасында башта болук мудир олды, шимди исе баш муарир муавини олып чалышмакъта.

Буял, къырымтатар баласы ичюн озыбек матбуатында юксек мертебедир. Самаркъанд шеэри Ташкенттен сонъ намлы языджылар ве журналистлернинъ экинджи мекаяндыр. Иса Абдураман исе бир дане. Бир дане олса да корюмлилернинъ арасында беллидир. Сексенинджи йылларнынъ орталарында Озбекистан Языджылары бирлигининъ реиси менимнен Иса Абдураманны область языджылар тешкилятынынъ месуль кятиби сайламакъ акъкъында акъыл танышты ве манъа "Озюнь-из кондирип берерсиз" — деп риджа этти. Онларнен языджы-

ларнынъ арасында энъ келишкени Иса Абдураман эди. За-
нымджа, Иса бу теклифни ред эткен ве газетада чалышувыны
эп девам этти. Шимди Самаркъанд областында принципаль
бакъышлы, кескин фикирли, озыбекчени эр кестен гузель биль-
ген журналист ве языджыдыр.

Шиирлерини башта озыбек тилинде, сонъра исе къырымта-
тар тилинде язып башлады. Онынъ озыбек тилинде язган би-
ринджи шиيري 1957 сенеси Пайарыкъ район газетасында, къы-
рымтатар тилинде язган биринджи шиيري 1961 сенеси "Ленин
байрагы" газетасында басылды.

Иса Абдураман 1937 сенеси майыс 5-те Къырымнынъ Кез-
лев шеэринде догъды. Бабасы Абдураман Абляев шеэрге якъ-
ын олган Багъай коюнде бостанджылыкънен огъраша, анасы
Менкъаний Мемет-Али къызы эв бикеси эди. 1947 сенеси ана-
сы вефат эте. Агъыр йылларда учъ огълан къардашы ве битасы
да кечинелер.

Иса башта Самаркъанд область Пайарыкъ районындаки
Димитров адына колхозда И. Крылов адына мектепте, сонъра
Челек шеэринде 25-нджи орта мектепте окъуй. Оны битирген
сонъ 1958 сенесинден 1963 сенесине къадар Самаркъанддаки
"Худжум" йипек чйратув фабрикасында чалыша. 1959—1965
сенелери Самаркъанд девлет университетининъ озыбек ве та-
джик филологиясы факультетининъ акъшамлыкъ болюгинде
окъуй. 1963—1966 сенелери республика гъиябий кооператив
техникумында методист, редакцион-нешрият болюгинде редак-
тор, оджа олып чалыша.

1967 сенесинден берли "Зарафшан" Самаркъанд область
газетасында корректор, эдебий хадим, санайы ве транспорт
болюгининъ мудире ве баш редактор муавини олып шимди-
гедже чалышмакъта. Иса 1997 сенеси майыс 5-те пенсиягъа
чыкъаджакъ ве эбедий оларакъ Ватанына къайтаджакъ. Мын-
да Исанынъ эки огълу бир къач йылдан берли эв къурмакъта-
лар. Алла къысмет этип, Иса апаы Шевкъиенен берабер Къы-
рымгъа къайтып кельсе, ильки вакъытларда баш сокъмагъа ер
тапыладжакъ.

Иса Абдураманнынъ эдебий яратыджылыгъы озыбек ве
къырымтатар тиллеринде олды. Эр алда къырымтатар тилин-
де язган эсерлери чокъча олса керек. Онынъ къырымтатар
тилинде "Гогерджинлер" (1971), "Чыракъ" (1972), "Танъ шав-
леси" (1976), "Нал" (1979), "Йигитлик" (1981), "Огълумнынъ
кунешы" (1984), "Юректеки къыртыш" (1988) адлы китаплары,
озыбек тилинде "Самаркъанд тебессюми", "Яхшы кейф", "Арзу
къанатында" адлы китаплары нешир этильди. "Йылдыз" медж-
муасында "Бахт къушуны ушкютме" адлы повести, "Имкян"
адлы романы басылды. Бундан гъайры Иса Абдураман "Эдж-

датлар субети", "Излер", "Саласпилс" киби поэмаларнынъ, бир чокъ шиирлернинъ, йыр текстлерининъ муэллифидир. 1967 сенеси Иса Абдураман "Исрарлыкъ" адлы икяесинен "Тебес-сюм" адлы республика радио журналынынъ лауреаты олды. 1973 сенеси Озбекистан журналистлер бирлигининъ лауреа-ты олды ве даа бир сыра мухяфатларнен такъдирленди.

Омюри эдебият ве матбуат ичинде кечкен семерели иджат-кяр, истидатлы языджы ве шаир Иса Абдураман бу куньлерде ватанына къайта. Исанынъ Къырымгъа къайтувы шимдики къы-рымтатар эдебиятынынъ инкишафы ичюн бир сильтем олур деп умют этемиз. Ватангъа хош кельдинъ, Иса дост, адымынъ къутлу олсун. Санъа сагълыкъ-селяметлик, бутюн ишлеринъде мувафакъиетлер истеймиз.

А. ОСМАНОВ.

Иса Абдураман

МЕНИМ КЪЫРЫМЫМ!

Къара денъиз юрегинден
Тамып чыктып,
Атеш олып,
Кунеш таба котерильген.
Кокюсине чешит чечек, гуллер тактып,

Озю де ич, тени ёкъ гульге дёнген
Улькесинъ сен,
Эй, Ватаным,
Меним Къырымым,
Эм кечмишим,
Эм бугуним,
Эм де ярыным.

Денъиз айткъан айненинен
Юкъугъа кетип,

Буллюр чыкълар тесиринен
Козьлерин ачкълан.
Инсанларнынъ башларына
Алтын нур сепип,
Ташларгъа да
Бол берекет урлугъын сачкълан
Улькесинъ сен,
Эй, Ватаным,
Меним Къырымым!
Эм кечмишим,
Эм бугуним,
Эм де ярыным.

Ялыдаки багъ-багъчасы, дагълары —
Дженнет.
Адий оты, авасы ве чокърагъы —
Дерман.
Рузгярында, еллеринде —
Муджизе,
Икмет.
Алемдеки ашыкълары
Кунъ сайын арткълан
Улькесинъ сен,
Эй, Ватаным,

Меним Къырымым!
Эм кечмишим,
Эм бугуним,
Эм де ярыным.

Нефесининъ тесиринен
Чёллерни чимен,
Къышны баарь этеяткълан
Буюк иджаткяр.
Мусафирнинъ эр бирини юректен севген,
Ким ичюндир ана олгълан,
Кимге исе яр
Улькесинъ сен,
Эй, Ватаным,
Меним Къырымым!
Эм кечмишим,
Эм бугуним,
Эм де ярыным.

1990. Ялта.

КУНЕШ БАТАЯТА

Кунеш батаята
Ёрулып кыызарып.
(Ергъунлыкъ дагъылды
Уфукъкъа, этрафкъа).
Юзюнъни сюртмеге истейим мен барып.

Чаре ёкъ.
Нейлейим?
Эллерим
Пек кыыскъа.

Кунеш батаята.
Гуя о догъмайджакъ.
Гуя мен геджеде
Къаладжам эбедий.

Не демек,
Этрафым ич айдын олмайджакъ!
Не ичюн?!
Не ичюн?!
Ким айтыр себебин!

Кунеш батаята.
Ашыкъмакъ кереким.
Кимгедир айтаджакъ сёзюм бар,
Борджум бар.
Санъа къаранлыкъ тюшмесин,
Юрегим!
Юкълама!
Бельки де олур уджюмлер.
Ярдым бер.

Къаранлыкъ тюшкендже корейим
Юртумнынъ текяран йылмайып бакъкъанын.
Юрташым эвине
Нур олып кирейим.
Ве ич де чыкъмайым —
Турайым мен янып.

1991.

КЪАФЕС ЯСАГЪАН УСТАГЪА

Къафеслер ясайсынъ.
Дейсинъ, бу — зенаат.
Къатильсинъ.
Сен буны билесинъми,
Айт?!
Сербестлик чекерек эр анъде азап,
Джан бере,
Тек сени, тек сени къаргъап.
Къазанчынъ къазанч,
Ашынъ аш дегиль.
Бир кунъ чарпынып къаладжакъсынъ,
Биль.

1991.

КЕЛЬМЕК ВЕ КЕТМЕК

*Чокъ йыллар кечкен сонъ, ольген адам-
ларнынъ эписи, ерден бакъла киби баш
котерек, ешерип чыкъаджакълар.*

(Азиме битамынъ сёзю).

Кимлер кирип кельмедилер фаний дюньягъа?
Кимлер нефес алмадылар Ер авасындан?
Кетти олар
Кеткенлерин ич де дуймадан.
Нидже йыллар тынч яталар...
Аякъ астында.

Акълымызгъа кетирмеден оларны ич де,
Адымлаймыз,
Чапкъалаймыз
Озь дердимизнен.
Йыллар исе
Йылдырымдай ашыкъып кече.
Тюшюнмеймиз —
Ярын тюпте
Олурмыз биз де...

Ильк бааръде —
Къыр-байырны от къаплагъанда,

Шу хаяллар доландылар мийимде
Текрар.
Даа бана кулъген чечек
Пек агълагъанда,
Юрегиме энди меним
Ягъаяткъан къар.

Бу чечеклер,
Бу от-олен
Бельки битамнынъ
Сёзлерини тасдыкъламакъ ичюн чыкъкъандыр!
Янъы догъгъан чечек ичюн
Бойле сынавмы?!
Мераметинъ къайда, омюр!..
Аллам, бер сабыр!..
Басып кечкен ёлларымны хатырладым мен:
Бааримни дёндирдилер аязлы къышкъа.
Этрафыма нидже кере.
Бакътым элемнен.
Коктен нелер
Энмедилер
Мендеки башкъа!..
Шай исе де
Пешмансызым —
Севем алемни.

Кеткенден сонъ
Келир эдим мен онъа кене.
Бакъла киби баш котерип чыкъалмам,
Билем.
Бакъла киби ешерирлер
Саф арзуларым.
Олар ичюн
Ана топракъ оладжакъ темель.
Юреклерге арзу олып мен язылырым.

1991.

ЯНЪЫ КУНЪ, СЕЛЯМ!

Зинданда чокъ йыллар
Багълап тутулгъан,
Туннинъ панджасындан

Зорнен кѣуртулгъан.
Сени ачыкъ юзьнен
Кѣаршылай Ватан.
Янъы кунъ, селям!

Кѣучагъын кермекте
Санъа къыз, огълан,
Хасталар, яш ве кѣарт,
Пек хорлангъан халкъ.
Не кѣадар кѣыйметли эр бир айдын ан!
Янъы кунъ, селям!

Гедженинъ кѣойнуна
Кирме сен ич де.
Зулумнынъ зеэрин
Бир вакъыт ичме!
Биз санъа эр даим
Этейик седжде.
Янъы кунъ, селям!

Эмекте
Юректе
Джошаберсин кѣан.
Ишлейик ярынчюн
Ял да алмадан.
Сен бизге даима
Шенъ бакъсанъ олгъан.
Янъы кунъ, селям!

1990.

Павел Марциновский

КЪЫРЫМ ДЖЕНКИНДЕН (1853—1856) СОНЪ КЪЫРЫМ ВЕ ТЮРКИЕ АРАСЫНДАКИ ТИДЖАРЕТ

Эвель-эзельден Тюркие Къырымнынъ эйи къомшулыкъ, достлыкъ ве бири-бирине ярдым этюв боюнджа энъ якъын аркъадашы олып кельди. Амма сонъки йылларда Тюркиенен Русиенинъ мунасебетлерине бакъый, Къырым ве Тюркие мунасебетлери акъкъында айтмакъ адет олып къалды. 1723 сенеси Къырымнынъ Русиеге къошулувына бакъмадан, Тюркие Къырымнен тиджарет саасында биринджи олып къалды. Эалининъ эсас къысымыны татарлар тешкиль эткен Къырым базарында Асия колорити укюмран, ярым аданынъ джогърафик вазиети исе бу регионда тиджарет-икътисадий алякъаларга даима эйи шараит яратып кельди. XIX асырнынъ экинджи ярысында Къырым муим сиясий вакъиаларнынъ меркезинде къалды, 1853—1856 сенелерининъ дженки исе тек ярым аданынъ хозяйствосыны йыкъмакънен къалмайып, муим социаль-икътисадий денъишмелерни догъурды.

1856 сенесининъ март айында Русие империясынынъ таможнясы бутюн тиджарет алякъаларыны эвельки алда къалдырмакъ (эвельки алыны тиклемек) акъкъында эмир чыкъарды. Шу сене Кефеге кельген 50 гемиден ярысы Тюркие байрагъы алтында эди. Тюрклер Къырым базарыны яхшы биле, бунынъ ичюн гемилерини толдурып келе ве толдурып да къайта эдилер. Гемилер эсасен чешит тюрлю терилер алып къайта эдилер. Къырымда эзакъ къытлыгъы сезильгенине бакъмадан, Къырымдан ун ве богъдай да алып кетильди. Тек бир Кефе скелесинден 1654 пуд богъдай уну юкленильди. Тюрк гемилери адет узре къаве, тютюн, джеviz, бакъкъаллыкъ махсулатлары, тюрк макаронлары ве дигерлерини кетирелер. Кечкен асырнынъ экинджи ярысында Къырым Тюркие тиджарет алякъалары кенишледи ве пекинди деп айта билемиз. 1857 сенеси Тюркие тиджаретининъ салмагъы баягъы артты. Тюркиеден кельген махсулатларнынъ мыкъдары 3 кереден 6 керегедже чокълашты. 1858 сенесининъ берекетсизлиги тиджарет мунасебетлерининъ бир мыкъдарда эксклювине себеп олгъан олса да,

бир йылдан сонъ бу вазият тюзетильди. 1856—1860 сенелери тек дженк акъибетинде йыкъылгъан Къырым ходжалыгъыны ве тиджаретини тиклев девири олмай, Тюркиенинъ Къырым тиджаретиндеки акъикъий устюнлигини нумайыш этти.

1860 сенеси тышкъы тиджарет саасында терен кризис башланды ве о дёрт йыл девам этти. Бунынъ эсас себеби чокъусы къырымтатарларнынъ Къырымны терк этюви олды. Тиджарет мунасебетлери тюшкюнликке огърады. Тиджарет макъсадыннен кельген гемилер толу къырымтатарларнен толу къайтала. Тюркиеден мал кетирген базиргянарнынъ эксериети бухангъа огърады, малларыны сатып оламадылар.

1862 сенеси Кезлев таможнясы башынынъ тыш ишлер тиджарети депортаментине бильдиргенине коре, къырымтатарларнынъ Тюркиеге чыкъарылувы мунасебетинен къаве ве бакъкъалджылыкъ махсулатларыны кетирюв эксильди, олар “бу халкънынъ эсас итияджы эди”. Татарларнынъ кетювинен Къырымда экинджилик ве къоюнджылыкъ муим дереджеде эксильди, демек, тыш мемлекетлерге богъдай ве тери чыкъарува азлашты. 1862 сенесининъ берекетсизлиги тиджаретни тамамиле йыкъты. Тек ерли байлар ичюн одыр-будыр махсулатлар келип тура эди.

Шимдики челнокларнынъ прототиплери бундан 130 йыл эвель пейда олдылар. Тыш мемлекетлерден кельгенлер озьлерининъ адетий ёл юклеринден гъайры чокъ мыкъдарда махсулат кетирип башладылар, оларнынъ тыш мемлекетнен тиджарет укъукълары олмаса, олардан бир бучукъ кере гумрюк акъкъы алына, я да махсулат кери къайтарыла.

Кефе гумрюк хызмети башынынъ бу девирде чыкъаргъан ферманларындан биринде шойле дениле: “Император шойле эмир этти: арбий гемилернинъ командирлери оларнынъ гемилеринде махсулатлар алып келингенде, оларнынъ атта император къорантасына менсюп олуварына бакъмадан... кетирген шейлерини таможнягъа косътермек борджылар”.

Тюркиеге кеткен татарларнен барабер капиклер де кете эдилер. 1877—78 сенелериндеки Русие—Тюркие дженки вакъытында ве дженктен сонъ Тюркие Къырымнынъ адетий алыш-веришчиси унваныны сакълап къалгъан олса да, тышкъы тиджарет фаалиетининъ бутюн дигер косътергичлери боюнджа юткъызды, илери Европа огге чыкъты.

Кезлев гумрюк хызметининъ башы В. Бобыревнынъ 1864 сенеси майыс 7-де Кефе таможня округы башлыгъына докладында шуларны къайд эте: “Татарларнынъ ве ногъайларнынъ буюк бир къысымы Тюркиеге кеткен сонъ, бир чокъ махсулатлар пек аз кетириле, базылары исе ич де кетирильмей. Бу

товарларны истималь этиджилерден Къырымда тек караимлер ве тек-тюк мырзалар къалдылар... Тиджаретчилер бу ишнинъ эльверишсиз экенини озьлери кетирген товарларнынъ сатылмаювы, бозылувынен аңлаталар, дигер себеби, къырымтатарларнынъ Тюркиеге кетюви нетиджесинде Къырым залиси сайысынынъ кескин эксилюви", — эди. Шай исе де, 1877 сенеси-недже Къырымгъа энъ чокъ кельген гемилер Тюркие гемилери эди. Къырым эр алда тери ве захире етиштире эди. Бойледже, Къырымнен Тюркие арасындаки тиджаретнинъ умумий колеми бир дереджеде тура. Энди тюрк гемилери чокъча бош келип, махсулатнен къайталар. Тиджаретнинъ колеми нокътаи назарындан келип-кеткен гемилернинъ сайысы кеттикче аз роль ойнай. Эсас сув транспорты енгиль елькенли гемилерден ибарет олгъан Тюркие Европа мемлекетлеринден пек артта къалды. Бир дане инглиз гемиси 15—20 дане тюрк гемисининъ юкюни кетире.

Он докъузынджы асырнынъ 60-нджы йылларында Тюркиенинъ елькенли гемилери контрабанда ёлунен Къырымдан пек чокъ туз алып кеттилер. Анда Къырым тузынынъ фияты баягъы юксек эди ве туз сатыджылар баягъы пара къазандылар. Етмишинджи йылларда Тюркие укюмети контрабандагъа къаршы кескин чарелер корьди. Бу вакъытта Къырым захире етиштириджи ве сатыджи улькелерден бирине чевириле. Къырым тыш тиджаретинде Тюркиенинъ салмагъы эп эксиле. Къырым залиси сайысынынъ эксилювинден гъайры Тюркие тиджаретине Русие кредит рублесининъ эксилюви де себеп олды. Одеса-дан транзит тиджаретининъ кечирильмесине кедер этиле ве ниает 1869 сенесининъ берекетсизлиги, чар укюметининъ таможня сиясети шунъа алып кельди ки, гумрюк акъкъы Къырымдан сатып алынган махсулатларнынъ фиятындан юксек ола. Къавени Къырымгъа кетирюв фияты онынъ озь фиятындан да арткъач ола. Тиджарет иши файдасыз олып къалды.

Етмишинджи йылларда Тюркие гемилери гумрюксиз мал кетире ве акъча алып бош къайталар. 1871 сенеси Кефеге кельген 12 тюрк гемисинден едиси арпа, тери, ун, богъдай алып къайта, беш данеси исе бош къайта. 1877 сенеси апрель 12-де башланган не-вбеттеки рус-тюрк дженки Къырымнен Тюркие арасында тиджарет алякъаларына бир тюрлю ер къалдырмады.

Бизим бугуньки кунюмизден юз йыл о якъта турган проблемалар не къадар актуаль ола билелер. Тышкъы тиджаретте о, я да бу вакъиалар алышверишни алевлендире, я да бир тамам сёндюре билелер. Кечкен асырда ве ондан сонъ да дюньяда чокъ вакъиалар; чокъ денъишмелер олып кечти, амма Тюркие эр вакъыт элинден кельген ярдымны япты, даима эйи къомшулыкъ мунасебетлери косътерип кельди.

Джафер Бекиров

ШАИРНИНЪ ТАЛИЙИ

Эюп Дерменджининъ догъгъанына 90 йыл олуты
мунасебетинен

90

1907—1945

Отузундчы сенелерде кой ве шеэрде олып кечкен денъишповлерни озюне хас усталыкънен тасвир этип, янъы омюр акъкында эсерлер яраткъан ве кырымтатар шииритини зенгинлештирген шаирлеримизден бири — Эюп Дерменджи бу сене докъсан яшын толдураджакъ эди... Джемитимиз, миллий медениетимиз узерине саркъкъан Сталин репрессияларынынъ ве дженк акъибетининъ адджысыны башындан кечирген, чыданылмайджакъ эзистлерни къальб теренлигинен ис эткен шаир аятнынъ истирапларына даяналмайып, омюрден вакъытсыз вазгечти...

Эюп Дерменджи 1907 сене-си Ялта районунынъ Кекенеиз коюнде койлю къоранта-сында дюньягъа келе. Кой мектебини битирген сонъ, Ялтада оджалар техникумында окъуй. Сонъра Акъмесджит пединститутыннынъ Кырымтатар тили ве эдебияты болугине окъумагъа кире. Пединститутны битиргенинен, оджалыкъ ялмагъа башлай. Айны шу сенелери шаир тиль ве эдебият меселелеринен якъындан огъраша ве мектеплер ичюн дерсликлер азырлава иштирак эте.

Шаирде эдебиятка севги дуйгъусы яшлыгъындан шекиллене ве талелик сенелеринде бу севги шиир язув къа-

билиетини пейда эте. Девирий матбуатта онынъ бир сыра манзумелери басыла ве окъуйджыларнынъ дикъкъатыны озюне джелъп эте.

Къырымтатар эдебиятына 1928 сенеси “Кучюмиз — демир” серлевалы шииринен кирген шаир отузынджы сенелер шиириетине хас олгъан ве девир нефесинен ашлангъан эсерлер ярата башлай. 1934 сенеси Акъмесджиттеки Къырым Девлет нешриятинда онынъ биринджи “Алев орьгюси” адлы шиирий джыйынтыгъы нешир олуна. Бундан сонъ Языджылар бирлигине аза къабул олуна.

Шу сенелери шаирнинъ эсерлери “Илери”, “Большевик ёлу”, “Эдебият ве культура” киби бир сыра журналларда ве кунъделик матбуатта басыла. Онынъ “Ялта баари”, “Мермер ташлар” киби шиирлери рус тилине терджиме олуна.

Къырымтатар бала эдебиятына айрыджа иссе къошкъан шаир балалар рухуна уйгъун “Асан” шиири ве “Къарт-бабай ве онынъ “Арслан” деген копеге”, “Айнеджи тилькининъ олюми” киби масалларыны ярата.

Эюп Дерменджининъ иджадындаки бутюн эсерлерининъ мундеридже ве шекилинде, мевзу ве гъаесинде, услюп ве тасвир усулында янъылыкъкъа ынтылув чизгиси эсас ерни ала. Онынъ эсерлери ишчи ве койлюлернинъ яшайышына, девир талабы иле шекилленеяткъан янъы инсаннынъ енъиш ве къазанчларына багъышлана.

Эюп Дерменджининъ омюр саифелерини айдынлатмакъ макъсадынен, 1944—1945 сенелери Къазахстаннынъ Гурьев шеэринде онынънен берабер булунгъан ве оны шу сенелери якъындан бильген адамларнен корюшмек сырасы кельди. Сулейман Билялов, Абкерим агъа ве Мустафа Умеровларнынъ шаир акъкъындаки хатырлавлары онынъ фаджиялы талийининъ себеплерини ачмагъа ярдым этти.

Хатырлавларгъа коре, 1944 сенеси Къырымдан дженкке (Венгриягъа) деп алып, ве козьбояма тарзында, аскерлик бельгисини берип, оларны Гурьев шеэринде, Нефтьни гъайрыдан ишлев заводынынъ къуруджылыкъына кетиргенлер. Бу инсанлар трудармияда 459-нджы къуруджылыкъ колоннасында хызмет эткенлер. Къуруджылыкътаки ишлер пек агъыр олгъан. Аскерлер аскер олып дегиль де, эсир олып, баракларда яшагъанлар. Учъ кубметр топракъны девирюв — кунъ нормасы олгъан. Лякин олардан кунъде он эки кубметр топракъны девирмекни талап эткенлер. Чалышкъанлар арасында бу агъырлыкъларгъа даяналмагъанлар чокъ олгъан.

Абкерим агъанен Эюп Дерменджи бир ротанынъ айры

взводларында хызмет эткенлер. Абкерим агъа о вакъыт йигирми яшларында, Эюп Дерменджи иссе ондан буюкче олгъан. Абкерим агъа шаирнинъ гъарибане алына шашып, онъа ашамагъа-ичмеге борджкъа пара бере.

— Шу куню де шаир озюни асты, — деп хатырлай Абкерим агъа. — Къурулаяткъан заводнынъ бир одасында озь къушагъына асылгъан Эюп Дерменджини биринджи олып, мен корьдим. Аркъадашларнен бирликте аман оны ашагъы тюшюрдик. Къуртармакъ ичюн арекет эттик. Лякин ич бир тюрлю файда олмады. Бесе-белли о баягъы вакъыт асылы турса керек...

Эр бир миллетте озь джанынъа къастлик этмек буюк гунах сайыла. Алла-Таала къулуна берген омюрни вакъыты саати кельгенде, озю алмакъ керек. Буны бильмек эр бир мусульман ичюн шарттыр. Насыл ола да, шаир бойле ёлгъа адым ата? Бунъа не себеп ола?

Себеплерни биз кене хатырлавлардан арадыкъ. Хатырлавлар вастасы иле шаирнинъ къаранлыкъ саифелерини айдынлатмагъа тырыштыкъ.

Сулейман Биляловнынъ айткъанына коре, Эюп Дерменджи озь вазиятини акъламакъ макъсадынен, дженк вакъытында немселерге къаршы гизли тешкилятта Дядя Володянынъ группасында чалышкъаныны тильге алып, И. В. Сталинге бир къач мектюплер ёллагъан. Лякин оларгъа джевап кельмеген. Шаир бунъа пек сыкъылгъан ве тарсыкъкъан, озюни къоймагъа ер тапмагъан.

Куньлерден бир кунь о язгъан мектюбине джевап ала. Мектюптеки: “Сизге къанынъызнен джевап бермек керек”, — деген сатырлар шаирнинъ ишанчы ве уюмтени якъып-йыкъа. “Олмаса, акъикъатны тапмакъ ич де мумкюн дегиль экен” тюшонджеси онынъ къафасында уюриле берип, ирадесини хырпаламагъа башлай. Бу акъаретни озь шанына сыгъдыралмайып, рухан чекише. Онынъ устюне бойле бир сыкълет вакъытта апансыздан эвинден, къорантасындан уйгъунсыз мектюп ала. Мектюпте: “къадыны Пакизе башкъа акъайгъа чыкъкъаны” бильдириле...

Девлет тарафындан акъсызланув, къуруджылыкътаки хорлукъ, зугюртлик ве айлеви уйгъунсызлыкъ шаирни фаджиалы олумге алып келе. Акъикъый шаирнинъ виджданы буларны къабул этип оламай, ве, нетиджеде о, озюни аса.

Эюп Дерменджи 1945 снеси Гурьев шесэринде дефн этиле.

Шаирнинъ аджыныкълы такъдири аркъадашларны титрете. Не япсынлар?!

Аят онынъ такъдирине бойле козьнен бакъкъан.

“Энгъ аджнынкълысы шу ки, — деп хатырлай Сулейман Билялов, — шаирнингъ олюминден сонъ, санки дерсинъ биз инсан дегиль де, терек комъдик, КГБнингъ баракъа келип япкъан юзсюзлиги бизни даа бетер гъадапландырды. Олар шаирнингъ чувалы ичинде сакълы кягъытларыны алып кеттилер. Анда онынъ бутюн весикъаларынсн берабер сонъки вакъытларда язгъан эсерлери де бар эди. Чюнки о, сонъки вакъытларда чокъ кягъыт къаралай эди”.

Демек, шаир омюринингъ сонъки демлери чокъ кягъыт къаралагъан. Бельки, о, мектюплер яза-яза бозгъан?.. Бельки де, янъы эсерлер яраткъан? Бу ал бизге белли дегиль. Лякин акъикъый шах эсерлер агъыр ве фена вазистлерде де догъа бильген аллар олгъаны ичюн, чувалдаки кягъытларыны арамакъ, булмакъ бизим боюн-борджумыздыр!

Ким биле, бельки, бир кунъ шаирнингъ сонъки саатълери-кунълеринде язылгъан эсерлерни тапкъан ве оларгъа дюнья юзю косътерген эял сют эмген инсан пейда олур? Эльбетте, буны вакъыт чезеджек. Иншалла, ойле бир кунъ келир. Бойле инсан догъар. Ана, о вакъыт биз шаирнингъ огюнде озъ борджумызны эда эткен олурмыз! Бу алидже-нап бордж эда этилирсе, эки дюнья арасында чекишип юрген шаирнингъ руху озюне тынч мекян тапар!

Окъуйыджыларымызнынъ дикъкъатына Эюп Дерменджинингъ “Алев орыгъоси” джыйынтыгъындан бир сыра ши-ирлерини авале этемиз.

Эюп Дерменджи

БАШАКЪЛАР ДЕНЪИЗИНДЕ

Барсын шашып шемшек чакъсын,
Барсын гурылесин булутлар,
Барсын динмеден сув явсын,
Чюрюгенджек къавдамлыкълар.
Биз бир башакъ чюрютмемиз!
Чюрютмемек ичюн кельдик

Онъ башакълар денъизине.
Прорывге удар бердик,
Сенек саплав кенъезине.
Ашыкъ олсун, ашыкъ олсун
Бу къудретли кучюмизге.
Иш кете шай толкъун-толкъун
Ударниклик бар да бизде,
Темплер арта. Чюнки ярыш,
Ярыш яна ишимизде.
Темплер арта сенеклерде
Культе-культе атып-чатып.
Акъ башакълы къамышларны
Гедже-кунъдюз чельде ятып,
Янъгыртамыз давушларны
Зевкъ аларакъ серин ельден.
Серин салкъын геджелерде
Берекет джыямыз чельден
Бир дане къалдырмай ерде.
Бир данечик зая этмемиз,
Чюнки, достлар, билесинъиз,
Отъмек керек мемлекетке!
Онынъ ичюн бутюн дикъкъат,
Бутюн дикъкъат берекетке!
Кучюмизни топлап къат-къат
Темп бермели арекетке.
Темп ёкъ дегиль, шубхесиз бар.
Ойнашалар демир атлар.
Лякин барсын ойнашсынлар,
Барсын комбайнлар артсын:
Бир трактор бинъни тартсын!
Бу къазанчлар эпси бизнинъ.
Лякин къуветлерни къоймакъ
Бугунъ борджу эпимизнинъ.
Онынъ ичюн эвде къалгъан
Багдаш къургъан къадын-къызлар!
Тымар вакъты энди пек тар,
Чыкъ келинъиз сенеклермен!
Биздай батыр юреклермен,
Мына меннен батыр бир кыз
Билек туреп атик Шура,
Прорывге удар ура.
Чыкъ келинъиз, энди сиз де!
Къошулынъыз кель де бизге!
Ярышайыкъ, ялдашайыкъ
Онъ башакълар денъизинде —

Сонъ: “Ударник” — дерим сизге.
Сонъ битирип берекетни
Социалист чёллеринден
Отъмск иле темин этер,
Толдурырмыз мемлекетни.
Кучюмиз — демир
Ешилъ коюмнинъ
Къадифе чёлюнде
Пичен чалам.
Чалгъы элимде,
Насат белимде.
Бир насатлап,
Кетемиз атлап-атлап.
Бирлигимиз бир топ чичек,
Кучюмиз — демир
Кемир чалгъым отларны,
Кемир!
Къызыл кунеш шевкъындан
Парлай чалгъым кумюшдай —
Балкъ-балкъ.
Бир тишинде бинъ-бир ёлакъ,
Бирлик олайыкъ.
Бирлигимиз бир топ чичек,
Кучюмиз — демир,
Кемир чалгъым отларны,
Кемир!
Айрым олмакъ
Бир оракъ,
Бир оракъта, бир ёлакъ.
Бир ёлакътан тоймаз ат,
Олмаз дат.
Бирлик керек,
Тирилик керек.
Бирлигимиз бир топ чичек,
Кучюмиз — демир,
Кемир чалгъым отларны,
Кемир!

САИЛЬГЕ ДОГЪРУ

Кевдеси демирден,
Дюмени челиктен,
Боясы алдыр къайыгъымызнынъ;
Биз курешчилеримиз денъизнинъ.

Далгъаларле чарпышып бет-бетке
Гъалип келип, сеадетке —
Догъру кетемиз.
Бизде юреклер темиз,
Кетемиз кокюс кере-кере.
Якълашамыз янъы саильге.
Башы айланып, сол якътан,
Саруш олып сагъ якътан,
Алий ёлундан сапкъан,
Тез тюшюнъиз къайыкътан!
Далгъа — душман,
Биз далгъанен куреште.
Аягъыма илишме,
Эй, тавшан юрек!
Денъизджиге эришме!!!
Бизимле — саф, сагълам меслек
Арслан керек.
Биз саф юреклерле,
Сагълам куреклерле
Кокюс кере-кере,
Якълашамыз янъы саильге.
Алмашамыз саильден де,
Янъы системли, янъы ильге.
Чекиль! Чекиль!!!
Этме кольге!!!
Биз кетеркен саильге.

ДЕМИР — БИЗИМ ЮРЕГИМИЗ

Осемиз. Къуруджылыкъ далгъасында —
Улькемиз.
Эр тарафтан,
Бугъар къускъан
Оджакълардан:
“Тревога!” — айткъан дюдюк:
Къальбим киби арекетте,
Дук-дук, дук-дук...
Санки къызгъан завод къальби
Ерлешкенде,
Юртнынъ сыджакъ кокрегине.
Куньдюз тоймай арекетке
Геджени де запт эткенде,
Эп урмакъта
Дук-дук, дук-дук...
Токътамай о,

Кунъ вс афта
Эп урмакъя, эп урмакъя.
Бу давушлар,
Бу урушлар атешинден
Шай ириген
Таш кульчелер
Чсвирилс таш къанына.
Демирлешкен шеэримиз,
Ич турмадан,
Демир төке
Социалист ватанына.
Демир бизим юрегимиз.
Юрсете къан.
Койнинъ ешилъ дамарына.
Онынъ ичюн кой куньден-кунъ
Къувет ала.
Озь адына къанаатленмей.
— Меним адым —
Колхоздыр, — дей.
Акъякътен, кой шеэрден
Эмгенини инкяр этмей.
Чюнки бизим къызыл колхоз,
Шеэр киби атешли козь,
Ишлек юрек,
Челик билек
Ударниклер догъурмакъя.
Онынъ ичюн удар бугунъ
Социализм удары бар
Эр фронтта.
Эр бир шичи, колхозджынынъ
Иш ашкъында:
Атеш киби,
Удар кини
Бар къанында.
Аят мында шакъа дегиль
Къуруджылыкъ далгъасында
“Ким, кимни!”
Дсген бешнинъ учъ дёнюми
Бугунъ зафср сахнасында,
Эвет, аят шакъа дегиль,
Къурув, куреш, къавгъа!
Эр анъ къавгъа!
Баш-башкъа дёгюшерек,
Ниает бермектемиз явгъа
Эп якълашып тасавургъа.

РАУФ ПАРФИ

Шимди кырымтатар эдебиятына аз-чокъ кыатылган адамларнын эписи Рауф Парфини хатырласа керек. Меним Озбекистандаки аятымнын салмаклы кысымы Рауф Парфинен бераберликте кечти. О. озюнин бакышларынен бир чокъ озбеклерден айырылып тура. Бу айырдылык онын дюнья эдебияты саасындаки темелли бильгиси эди. Амма бу бильгисинен ич макътанмаз, университетте окъуганда ич вакыт оз истегинен бир шей айтмаз эди. Окъувны битирген сонъ о диплом алмады. Чюнки битиреджекте эдебияттан башка имтианларны бермеди. Бунунъ себебини мен чокъ йыллардан сонъ анъладым.

1960 сенесининъ сентябрь айы. Биз биринджи дерске кирдик. Меним янашамда худжур бичимли бир бапа отура эди, бир сёзнен айткъанда о вакыттаки "стиляга" иште. Тенефюс олгъанда о еринден туруп, чыкмакъ истеди, мен еримден кыбырдамадым, узун столнын дигер уджу диварга барып таянганы ичюн мен турмасам, о чыкып оламаз эди. О кыбырданды, тютюн ичип келейик, деди ве ахыр-сонъу сусып калды. Бу огълан Рауф Парфи экен. Сонъундан достлаштыкъ ве бир заман айырылмадыкъ. Онынъ озъ табияты бар ве табиятына уймаган адамларны севмей эди. Беш йыл окъув девиринде гедже-куньдюз менимнен берабер олды, десек оладжакъ. Мен ондан чокъ яхшы шейлерни огрендим. Хусусан озбек эдебияты тарихындан.

Университетни битирген сонъ мен "Ленин байрагы" газетасына кельдим. Рауф белли бир вакыт чалышмай юрди. Аз бир муддет Янъыёл район газетасында эдебий хадим олып чалышты. Сонъра кене Ташкентке кыйтып кельди. Бир сыра терджимелер япты. Оларнын арасында энъ буюги Назым Хикметнинъ "Инсан манзаралары" адлы ширий романы эди. Шиир язмакны бир заман быракмады.

Кырымтатар меселесинен пек меракъланды. О койде экенде кырымтатарларны биле, оларнын фаджиасынен таныш экен. Сонъра меним вастамнен бу танышлыкнын черчивеси баягы кенишледи. О "Ленин байрагы" газетасы редакциясына сыкъ-сыкъ келе, ёлда-ызда адамлар бизлерни чокъ

берабер коре эдилер. Бир кере манъа "Мени Мустафа Джемилевнинъ судына алып барсанъыз", деди. Мен шаштым: "Суд-гъа бармакъ сизге неге керек?" — деп сорадым. "Адамлар шакъа этип биле айталмайджакъ лафларны джиддий туруп айткъан судьяларны динълемек истейим", — деди. Мен оны Мустафа Джемилевнинъ судына алып бардым. Адам чокъ эди, баягъы бекледик, амма суд къалдырылды.

— Советлернинъ масхаралыгъыны оларнынъ озъ агъызларындан эшитип, бир маза къылайым деген эдим. Афсус, олмады, — деди тюшкюнликнен.

Бизим чокъ берабер олувымыз, мени таныгъан къырымтатарларнынъ эксериети Рауф Парфини де танувы ве онынъ къырымтатарлар муитинде сыкъ-сыкъ булунувы органларнынъ назарындан четте къалмады ве озъбек языджылары арасында Рауф Парфининъ миллети къырымтатары экен деген лаф даркъады. Мен шаштым. Рауфкъа буны айткъанда о: "Эшиттим. Шимди "Мен къырымтатарыман" деп айтмакънынъ тамам вакъыты, амма меним озъ миллетим бар, ондан ред этмек олмаз", — деди.

Амма бу лаф Рауфнынъ ишине пек фена тефир этти. Андамында ишке киреджек олды, зр ерде онынъ миллетинен меракъланалар, сизни къырымтатары деп айталар, догърумы деп сорайлар. 1970 сенеси озъбек языджыларынынъ иджат эви Дорменде буюк бир языджылар джемиетинде кене бойле лаф чыкъа ве Рауф Парфи озюнинъ ким олгъаныны ачыкъ айта.

— Шимди къырымтатары олмакъ бир шерефтир. Афсуски, мен озъбеким. Афгъаныстан территориясында туруп, совет мемлекетине къаршы учъ кере дженк илян эткен ве учъ кере Озбекистанны басып алгъан мешур Мадаминбек къорбашынынъ торуны олам. Мадаминбек къорбашы меним анамнынъ бабасыдыр. Онынъ аскерлери арасында бир дане совет шпионы бар экен. Мадаминбек сонъки вакъытларда оны биле, узурна чагъырта да, "мен шимди сени къамчымнынъ сапынен ольчетип догърата биле эдим, дей, амма иш-иштен кечти, энди ич бир шейни тюзетмекнинъ чареси ёкъ, мен энди Озбекистангъа бир даа кельмейджегим, ватангадо олып кетеджегим. Сенинъ руслар укюметинде баягъы итибарынъ олса керек, къызларым санъа эманет", дей ве йибере. Мадаминбекнинъ эки къызы олып, кучюгине Турсункъуловнынъ озю эвлене ве буюгини де бир адамгъа эвлendirе. Колхозны Фергъана вадиси Вадильден тап Ташкент янына кочюрте. Иште, о буюк къызы меним анамдыр. О шимди сагъ. Турсункъулов адына колхознынъ пенсионери.

Бойле лафтан сонъ языджыларнынъ бир чокъу иркиле, бир чокъу ичини тарта, нефеслерини чыкъармайлар.

— Бойле лафларны айтмакътан сакъынмайсынъызмы? — деп сорай олардан бири.

— Мадаминбек Озбекистан ве озбеклер ичюн курешти ве джан берди, энди онынъ торунларына не деп сыкъынты япаджакълар? — дей Рауф. — Керек олса, Мадаминбек киби шахсларны къорчалайджакъ озбеклер шимди де тапылыр. Озбеклернинъ такъдирини къырымтатарларнынъ такъдири-не ошатып руслар чезмейджеклер...

Отурышувда булунгъан къарт язиджылар деръал вазиятни юмшаталар.

Бу вакъиадан сонъ Рауф Парфининъ миллети акъкъында-ки эмиш-демишлер токътады. Амма йыллар кече, нешриятлар Рауфнынъ китапларыны къыйынлыкънен басалар. Озю ишсиз, яшамагъа ери ёкъ, чекише, атта ачлыкъ чеке эди. Бойле къыйын алпарда биле бир кимсеге, бир ерге ялвармады.

1990 сенесинедже Рауф Парфининъ 11 дане шиир китабы басылды, чешит тиллерден япылгъан чешит колемли 25 дане терджиме китабы да дюнья юзю коръди, озю де энди алтмышкъа якъынлады. О табияты боюнджа бир ерде узакъ чалышып оламай. Адамлар керексиз, мантикъсыз ишлернен нечюн огърашмакъ кереклигини анъламай. Лякин акъикыйи шиириетнинъ къадрини, къыйметини бильген шаирлер, окъуйыджылар Рауфны анълай, оны урьмет этелер. Шимди онынъ къарарнен 10—12 шегирти бар. Оларнынъ эркъаны денъишип тура, амма сайысы къарарнен бирдайдыр. Мешур шаир ве девлет эрбабы Мухаммед Салих Рауфнынъ шегиртлеринден бири эди. Шимди Озбекистанда танылгъан шаирлер арасында Рауфнынъ шегиртлери баягъыдыр.

Гъает бол юрекли, акъ гонъюлли шаир Рауф Парфини Озбекистанда эр кес урьмет эте, севе, амма шимди девир денъишти. Тек бир шаирликнен, язиджылыкънен, терджиманлыкънен кечинмек ве къоранта кечиндирмек пек къыйын, даимий чалышкъан иш ери керек. Рауфнынъ исе даимий иши ёкъ.

Мен "Йылдыз"да чалышкъан вакъытта бир кере озюмиз окъугъан факультетке бардым, анда декан Шамахсудовнен корюштим. Мен лакъырдынынъ яхшы кеткенинден файдаланып, Рауф Парфининъ дипломы олмагъаныны айттым.

— И-е! — деди декан, — бу насыл шей? Айтынъ, деръал меним узурума кельсин. Мен тезде диплом яздырып беририм. Дипломсыз оламы я?

Мен бу лафны Рауфкъа буюк бир козъайдын киби айттым. Онынъ чырайы бозулды, сонъра манъа бакъып, афу истер киби сеснен:

— Хайдар ака, манъа ярдым этмек керекмей, — деди. — Мен диплом аладжакъ олсам, тап 1965 сенеси алыр эдим.

— Сонъ, не ичюн алмадынъыз?

— Алмакъ истемейим, совет дипломыны бир заман алмам. Мен эр шейни анъладым.

Рауфкъа ярдым этмек истеген адамларнынъ сайысы бирден чокълашты. Университетнинъ ректоры профессор А. Садыкъов, университетнинъ айтувлы эдебият оджасы профессор А. Шарафутдинов ве дигерлери Рауфнынъ диплом ишине кириштилер. Рауф ярдым этиджилернинъ эписинден къачып Балтыкъбою республикаларына кетти ве алты айдан сонъ къайтып кельди.

Онынъ дюньябакъышында бир къатийлик, мудавметлик бар эди. Озю язган китапларнынъ эр биринде бир чаре этип Кырым ве къырымтатарлар акъкъында илле бир шиир къоша эди. Шу айры шиирлери ичюн китаплары не къадар сюрюле, амма о озь фикиринден къайтмай эди.

Бир кере о: “Кырымтатар меселеси анълашылган шей дегиль, — деди. — Ич бир тарафтан, ич бир тюрюк анълатмакъ мумкюн дегиль. Эгер кырымтатарлары юз файыз немселерге хызмет эткен олсалар биле, бойле япмакъ акъылгъа сыгъган шей дегиль. Бир халкънынъ устюнден дигер бир ябаний халкънынъ укюм чыкъармагъа акъкъы ёкъ. Эй, бир адам тапылса да манъа буны анълатса экен... амма ойле адамнынъ озю дюньяда ёкъ... Совет илими эр бир шейни анълатмагъа арекет эте... амма бу вакъианы дегиль...”

Рауф Парфи эр анги ёлнен кырымтатар эдебиятына ярдым этмеге тырышты. Шаир Сеитумер Эминнинъ элли дане шиирини терджиме этип, машинкалап, тикип Шамиль Алядинге алып кетип берген эдик. Бу тап алтмышындык йылларда эди. Ондан сонъ о шиирлер бир даа тапылмады. Энвер Селяметнинъ ве Биял Мамбетнинъ озбекче чыкъкан китапларыны терджиме этти. Кырымтатар шаирлерининъ деврий матбуатта чыкъкан шиирлерини терджиме этти. Рауф рус тилинден бир кере “Учъ мушкетёр” деген пьеса терджиме эткен. Пьесаны къолязма алында алып кеткенлер. Сонъунда театрлерде ойнала. Матбуатта басылган рецензияларнынъ биринде тенкъыдчыда суаль догъа: “Аджетке барсанъ айгъакъчы (шпион), таджетке барсанъ айгъакъчы!” “Аджетке дегени анълашыла, амма таджетке дегени недир?” Сонъундан Рауфнынъ озюнден сораилар.

— Анда ойле сёз бармы? — деп о да шашып къала.

Даа сонърадан оригинални бакъсалар, анда “Шпик там, шпик тут” деп язылган экен. О джумленинъ ички ритмини сакълап къалмакъ ичюн бойле япкан. Буюк языджылар: “Озбек тилини бир сёзге зенгинлешти деп эсап этинъиз. Энди токъунманъыз, шай кете берсин”, дегенлер.

Рауф Парфининъ худжурлыкълары чокъ ола эди. Бир кере тарих оджасы онъа имтианда дёрт къояджакъ ола.

— Эй, домла, ойле япманъыз, — деп абдырай Рауф. — Ойле япманъыз, айып олур.

— Къач къояйым айса? — деп сорай оджа.

— Учъ къойынъыз.

— Нечюн, стипендия алып оламазсынъыз даа?

— Э, мен стипендия ичюн Турсункъуловдан махсус къагъыт кетиририм, — дей, бойледже оджа учъ къоя.

Ресимде: (солдан) Рауф Парфи ве Айдер Осман. 1963 сенеси.

Рауф Парфи университетнинъ учюнджи курсында окъугъанда шаир оларакъ козьге корюнди, деврий матбуатта онынъ бир сыра шиирлери басылып башлады. Оджалар ве студентлер арасында айрыджа бир итибаргъа малик эди. Белли шаир Аскъад Мухтар онъа "Акъ ёл" язды, мешур Азат Шарафутдинов оны эр тарафтан къорчалады, университетнинъ яш оджалары онынънен дост олдылар. Умумен, бу популярлыкъ онъа та яш чагъында кельди ве бир заман оны терк этмедди. Нешриятта онъа базы язиджыларнынъ эльязмаларыны редактирлемеге бердилер. Бойле редактуранынъ нетиджеси эльязманынъ къыйыр-чыйыр этилювинен бите ве эр вакъыт Рауфнынъ япкъаны догъру олып чыкъса эди. Рауфнынъ базы джумлелери къы-

рымтатар тилине ошай. Бу меселеде Абдулла Къаххардан сорагъанлар, о догъру деген. "Буларнынъ эписи озьбек дегиль, ненинъ ненендир бозмасы, озьбек тилини энди огренелер", — дей эди Рауф.

Балабан Озьбекистаннынъ Ташкент деген шеэринде Рауф Парфи адлы шаир озьбек тилининъ сафлыгъы ичюн аля даа курешип юрген олса керек. Янъы девир башлангъанда о Озьбекистан яызджылары бирлиги янында "Туркестан" адлы газета чыкъара эди. Шимди не иш якъаныны бильмейим, амма эдебий аятнынъ энъ къайнакъ еринде булунгъанына эминим.

Даима озюни къырымтатарларына якъын туткъан бу йигит, бу якъынлыкъ ичюн чокъ заметлерге огърады, амма бир кере биле бу акъта сесини чыкъарып айтмады.

Озьбек халкъынынъ буюк эвляды Рауф Парфининъ эмеклери эял олсун, Алла эйиликлерде корюштирсин.

Журналымызнынъ келеджек санларындан биринде Рауф Парфининъ къырымтатарлар акъкъындаки шиирлеринден нумюнелер басармыз.

РОМАН-КЪОШ ДЕГНМЪ, ОРОМАН-КЪОШ!

Халкъымыз ватанындан сюрюн этильген сонъ, Къырымдаки ше-эрлеримиз, къасабаларымыз ве койлеримизиниъ географик адлары денъиштирильди. Бундан 600—800 йыл эвельси къоюлган, мантикъ джеэтен пек эсаслы, терен маналы адлар ясакъ олунды. Бунунынънен, бизим мубарек топрагъымыздаки излеримизни ёкъ этмеге истедилер.

Вакъыт кечтикче, фелекнинъ чембери ойле айланды ки, халкъымызынынъ ярысы энди Къырымгъа къайтты. Бизни миллет оларакъ асыл эткен топракта кене из къалдырып юремиз. Эвлер къурамыз, ашлыкъ сачамыз... Ватанымыздаки топоним адларнен меракъланамыз.

Къырым дагълары энъ юксек нокътасынынъ (1545 м) ады *Роман-къош*. Бу эки сёз бирикмесинден пейда олган аднынъ не анълаткъаныны ич де акъылыма сыгъдырып оламай эдим. *Роман* — (Романовлар — рус падишалары сюлялесининъ сойады, *Къош* — адий — тилимизде къой къошу, чобан дурагъы. *Роман* ве къошны бири-биринен не багълагъаныны, насып бир мунасебет олгъаныны чокъ йыллар девамында араштырдым ве, ниает, манъа раатлыкъ бермеген суальге китапларнынъ биринде джевап таптым.

1904 сенеси Санкт-Петербургда С. Н. Южаковнынъ муаррирлигинде нешир этильген *Буюк энциклопедиянынъ* XVIII джилтындаки 244-нджи саифеде *Орман-къош* (1545 м.) деп язылган ерини окъудым. Анълашылгъанына коре, 1904 сенесинден сонъ, кимдир, "къолайлыкънен янъылып", Орман сёзюнде биринджи эки арифнинъ ерлерини денъиштирген. Нетиджеде, Романовлар сюлялесининъ сойады Къырым дагъларынынъ энъ юксек тёрюне барып "чыкъкъан". Бойлеликнен, *Роман-къош* Къырымдаки дагънынъ энъ юксек нокътасынынъ ады оларакъ, бутюн дюнъя географик адлар хазинесине кирди. Бу хатаны тюзетмек къыйын меселе. Лякин, о адны биз, иншалла, эвелькиси киби *Орман-къош* деп айтаджакъмыз.

Сейяр Муртазаев.

На крымскотатарском языке "Йылдыз" № 3 ("Звезда" № 3)

Техред. Н. Къараманов.

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колеминден эхсик элязмалар муэллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлерининъ къысқартылган, журнал варианты къабул олуна.

Джюювгъа 20.02.97 с. берильди. Басылуvgъа 08.05.97 с. рухсет этильди. Формат 84x108¹/₃₂. Офсет усулында басылды. Нешрият-эсап табагъы 6,0. Сымарыш 35. Тиражы 1750.

Джедвельге алынганъы акъкъындаки шеадетнаме: Км: № 1113.

Адресимиз: 333023, Симферополь шеэри, Марьино, аб/ящ. 1622.

33700, Симферополь шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.

"Таврида" нешриятынынъ басмаханеси.

Индекс 75298.

г. 40 а

